

It Beaken yn 2016

As dit nûmer fan jiergong 78 2016 fan *It Beaken* ferskynt, is it al lang en breed 2017. It is de redaksje fan *It Beaken* slim yn 'e wei, dat it tydskrift sa'n grutte efterstân wat it ferskinen oanbelanget oprûn hat. En dat, wylst *It Beaken* yn 2015 wat dat geregeld ferskinen oangiet krekt wer sa'n bytsje 'by' wie, nei de krisisjierren by de Fryske Akademy sûnt likernôch 2008/2009!

Yn 2015 en 2016 krige de redaksje lykwols op 'en nij tsjinslaggen te ferwurkjen. Kopij wie der genôch, mar om ta de einichste ferzjes fan 'e artikels te kommen, wie in heikerwei.

Hawar, der leit lang om let wer in dûbelnûmer en 'e redaksje is fan doel om 'e oare ôfleverings dêr no gaueftich efteroan komme te litten. Nei dit mûnske 'Erasmusnûmer' steane op priemmen: in literatuerspecial nei oanlieding fan 'e 'Dei fan 'e Fryske Letterkunde' yn oktober 2016, in regulier nûmer mei in ferskaat fan artikels en in spesjale ôflevering oer '1666: De Ingelske Fuery op Flylân en Skylge'.

Wy beslute mei it goede *Beakennijs* út 2016. Sûnt 26 juny is it wittenskiplik tydskrift fan 'e Fryske Akademy nammentlik oanwêzich op ynternet! *It Beaken* hat in plak krigen yn it 'ramt' fan 'e yn 2016 fernijde *website* fan 'e Fryske Akademy. Dêre is it tydskrift op 'e folgjende wize te finen: www.fryske-akademy.nl > Kennis en mienskip > Tydskrift It Beaken.

De redaksje

F R I E S C H E R Y M L E R Y

Yn twaa DIELEN bystānde,

Wier fin it EERSTE bystiet

Yn FORJYERINGS RYMMEN, BRUL
LOFTS RYMMEN, FORSTÆRRINGS
RYMMEN, in MINGEL RYMMEN;

It OORDE DIEL bystiet uwt dy

150 PSALMEN FIN DAVID

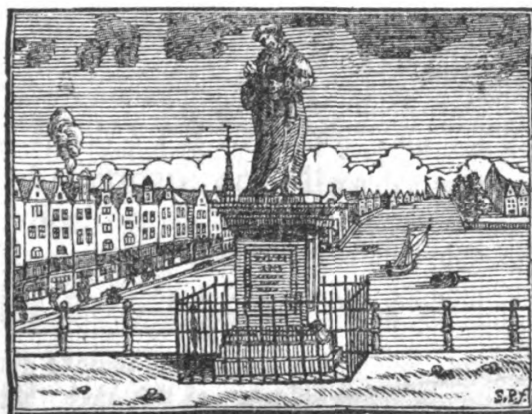
Mey dy oore LÔFZANGEN,

For ien diel by ien forsammele, in for ien diel byrymme

Trog

JAN ALTHUYSEN,

Zinwurdig Pastoor op dy Lytze Jouwer.

T O A L I O U W E R D,

By WYGER WYGERS, Boekedrukker, Bynder in Forkæ-
per oppe Kelders, it Fyourde Huwz fin dy Kuwrmeyt-
fers Pyep, der dy Rotterdamse Erasmus uwthingget.

1755.

Afb. 1. Titelpagina van Jan Althuysen: Friesche Rymlery (1755), met standbeeld van Erasmus en Fries bijchrift.

Woord vooraf

Jan Bloemendal en Hans Cools

Erasmus heeft in zijn brieven niet alleen de melk- en turfopbrengst van Friesland geprezen, maar ook de geleerdheid van zijn inwoners. In een brief uit 1499 aan de in Friesland geboren Johannes Sixtinus vergeleek de Rotterdamse humanist dit gewest met een vruchtbare moeder die vele geleerden heeft gebaard. Sixtinus was overigens niet Erasmus' enige Friese correspondent: er zijn meer dan vijftig brieven overgeleverd tussen Erasmus en Friezen.¹ Meende Erasmus werkelijk dat de Friezen uitzonderlijk geleerd waren? Hoe moeten die doorgaans prachtig geschreven brieven vol gemeenplaatsen, retoriek, vriendschapsuitingen, wederzijdse bewieroking, dorst naar kennis en eigenbelang worden geïnterpreteerd?

In 1528 schreef Erasmus in een brief aan zijn toekomstige huisgenoot, de rijke Friese edelman Haye van Cammingha: 'Een oud en bekend spreekwoord luidt: soort zoekt soort; hier moet een nieuwe en geheime natuurlijke kracht aan het werk zijn, zoals in een magneet, die het staal aantrekt. In mijn omstandigheden, edele jonge vriend, past niet zo maar een of andere huisgenoot; het voortdurende, soms weinig aantrekkelijke wetenschappelijke werk, de zich steeds sterker voelen doende ouderdom, vooral mijn gewaarwording, die mij aan de vergankelijkheid van al het aardse herinnert, dwingen mij eenzelve te zijn en slechts met zeer weinigen omgang te hebben, terwijl het overigens wel mijn aard is, allen zo mogelijk alom van dienst te zijn'. Dit citaat uit Erasmus' brief aan de jonge Friese student Cammingha stond op het programma van het symposium over 'Erasmus en de Friezen, Friezen en Erasmus', dat plaatsvond op de Fryske Akademy op 30 november 2011 te Leeuwarden, georganiseerd door Wiebe Bergsma (Fryske Akademy) en Jan Bloemendal (Huygens ING). Op dit congres stond de vraag naar de betekenis van Erasmus voor sommige Friezen en de invloed van het werk van de Rotterdamse humanist in Friesland centraal. Tijdens het congres werd

1 Zoals ook blijkt uit het artikel van Jan van Herwaarden in deze bundel waren 'Friesland' en 'Friezen' voor Erasmus en diens tijdgenoten geen erg nauw omschreven begrippen. Ook Oost-Friezen, Groningers en inwoners van de Ommelanden worden hier net als destijds onder de Friezen geschaard.

gememoreerd dat pastoor Hugho Wpckez. van Lutkewierum in de grietenij Hennaarderadeel bij zijn overlijden acht kinderen en zes boeken van en over Erasmus naliet. De combinatie van de aantallen *liberi* en *libri* zijn uitzonderlijk, maar niet de belangstelling voor Erasmus van deze geleerde geestelijke met een bibliotheek van eenenveertig boeken.² Hiermee is de toon gezet voor deze bundel: in de bijdragen van de auteurs wordt *in concreto* ingegaan op de vriendschappen tussen Friezen en Erasmus en op de aanwijsbare invloed en *Nachleben* van de Rotterdamse humanist.

Dit themanummer van *It Beaken* vormt grotendeels de schriftelijke neerslag van de lezingen die tijdens het congres werden gehouden. De redacteurs van deze bundel hebben bewust afgezien van een lange inleiding, omdat in Bergsma's artikel uitvoerig wordt stilgestaan bij de problemen rond de interpretatie van humanistenbrieven en het 'erasmianisme'. Het congres werd geopend door prof.dr. Theo Mulder, toenmalig directeur Instituten van de KNAW. De dag stond onder leiding van de éminence grise Fokke Akkerman van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij was tevens bereid om, toen een spreker onverwacht uitviel, ter plekke geheel onvoorbereid een toespraak te houden over Agricola en Erasmus. De redactie heeft gemeend het parlando-karakter van zijn voordracht zoveel mogelijk intact te moeten laten. Catrien Santing, ook van de Rijksuniversiteit Groningen, was niet in de gelegenheid haar lezing over het Friese humanisme in historisch perspectief en haar pleidooi voor een sociale geleerdengeschiedenis met aandacht voor het dagelijks leven van het humanistenbestaan: het gekissebis om baantjes, in- en uitsluiting, seksuele moraal, eet- en natuurlijk drinkgewoontes, kleding, fysieke schoonheid en bijvoorbeeld sportieve aanleg om maar niet te spreken van plagiaat en fraude, om te werken tot een artikel.

De bundel biedt verder de lezingen die zijn omgewerkt tot soms uitvoerige artikelen: Wiebe Bergsma van de Fryske Akademy over de verbroken vriendschap tussen Erasmus en Haye van Cammingha; Jan Bloemendal, verbonden aan het Huygens ING, over de *amicitia* tussen de uit Bolsward afkomstige Johannes Sixtinus die in Engeland carrière had gemaakt, en Jan van Herwaarden, emeritus van de Erasmusuniversiteit Rotterdam, over Erasmus en Friezen, Brabanders en Hollanders onder de vraag: met wie voelde Erasmus zich het meest verwant? Tom Deneire (destijds verbonden aan het Huygens ING) schrijft over de vriendschap

2 Gegevens ontleend aan D.J. van der Meer, *Boerderijenboek Hennaarderadeel 1511-1698. Archivalische gegevens over de stemdragende boerderijen, hun eigenaars en gebruikers in de twaalf dorpen van de grietenij Hennaarderadeel* (Leeuwarden 2004), 44-45.

tussen Erasmus en de beroemdste Friese correspondent van Erasmus, Viglius van Aytta. Onder het motto 'Een brief bloost niet' gaat hij dieper in op de stijl, het genre en de functie van de humanistenbrief. Piter van Tuinen (oud-rector van het Christelijk Gymnasium te Utrecht) analyseert de receptie van Erasmus' werk in Friesland door het werk en het boekenbezit van de Leeuwarder rector van de Latijnse school Johannes Fungerus (1556-1612) nauwgezet te onderzoeken. Uit de veilingcatalogus die na diens overlijden werd opgesteld bleek dat deze rector maar liefst drieëndertig boeken van Erasmus in zijn bezit heeft gehad. Desgevraagd bleek Jacob van Sluis van Tresoar bereid de door hem uitgegeven catalogus (1601) van de Franeker universiteitsbibliotheek nader te onderzoeken op de aanwezigheid van *erasmiana* en boeken van humanisten. De auteur die in het Franeker opleidingscentrum voor gereformeerde predikanten met het grootste aantal boeken bleek te zijn vertegenwoordigd, was de weifelende katholiek Erasmus.

Tot ons leedwezen overleed Wiebe Bergsma voor hij dit themanummer van *It Beaken* kon bezorgen op 28 juni 2015, nauwelijks zestig jaar oud. Vervolgens nam Hans Cools als vertegenwoordiger van de Fryske Akademy zijn plaats in de redactie over. Op 13 januari 2017 stierf ook Fokke Akkerman op de leeftijd van zesentachtig jaar. Nog in december 2016 had hij correcties bij zijn artikel doorgegeven. Voor beide geleerden geldt dat deze postuum verschenen stukken hun laatste artikelen zijn. Wij gedenken hen met veel respect en dankbaarheid en dragen dit nummer aan hun nagedachtenis op.

‘Soort zoekt soort’: Erasmus en Cammingha

Wiebe Bergsma

Summary

The letters that Erasmus and Haye van Cammingha, a young Frisian nobleman who belonged for some time to his familia, exchanged attest to the ups and downs of their friendship. Their correspondence reveals some aspects of the everyday history of early modern scholars, e.g. it sheds light on how they dealt with books and letters and how they expected their friendships and their feuds. For after their friendship had lost its benefits for the great European humanist, Erasmus dropped Cammingha and even expelled him from the Republic of Letters by defaming him and omitting Cammingha's letters and name from his printed correspondence.

Mijn streven is erop gericht geweest dat mijn land, Holland, minder grof werd door het in contact te brengen met het humanisme (commercio bonarum litterarum), en vooral, dat het humanisme (bonae litterae), dat naar bekend in Italië tot dusver bijna geheel heidens is, zich allengs op Christus richt.

Erasmus aan een Poolse bisschop.¹

- 1 Citaat uit Ep. 1753; vertaling in Ari Wesseling, ‘Het beschavingsideaal van Erasmus’, in Pim den Boer, ed., *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Amsterdam 2001), 107. In dit artikel stipt Wiebe Bergsma enkele problemen aan die hij in een boek over Erasmus’ briefwisseling met Haye van Cammingha en andere Friezen in de context van het noordelijke humanisme nader had willen uitwerken. Na zijn dood is het stuk door Jan Bloemendal bewerkt voor publicatie. Wiebe dankte in het bijzonder zijn collega’s Martin Engels, Bouke Slofstra en Piter van Tuinen, die zo vriendelijk waren mooie vertalingen te maken van briefnummers 2073, 2262, 2766 en 2866.

Afkortingen:

ASD: *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami* (Amsterdam 1969 -).

Contemporaries: *Contemporaries of Erasmus. A Biographical Register of the Renaissance and the Reformation*, Peter G. Bietenholz en Thomas B. Deutscher, eds., 3 dln (Toronto/Buffalo/Londen 2003).

CWE: *The Collected Works of Erasmus* (Toronto 1974-).

Ep.: *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, eds. Percy S. Allen, Helen W. Allen en Heathcote W. Garrod, 12 dln (Oxford 1906-1958) gevolgd door briefnummer.

Inleiding

Na een kort gesprek met een jonge Friese student was in de oude Erasmus een grote genegenheid ontbrand. In november 1528 schreef Erasmus vanuit Bazel aan diezelfde student, die graag in diens leefgemeenschap wilde worden opgenomen, over een nieuwe, geheime en natuurlijke kracht, zoals in een magneet, die het staal aantrekt. De bedoelde student is de Friese edelman Haye van Cammingha (ca. 1510-1556), die twintig jaar na Erasmus' dood door een andere edelman in Leeuwarden de schedel werd ingeslagen. Hij is een van de 1.900 personen die in de ongeveer honderd boeken en ruim 3.100 uitgegeven brieven van Erasmus worden genoemd.² De rijke en intellectueel begaafde Fries was bovendien een van de 638 correspondenten van Erasmus.³ Hij genoot tevens het voorrecht een jaar als een van de ongeveer vijftig *famuli* en betalende gasten in Erasmus' woning te hebben gewoond (1529 in Bazel en Freiburg im Breisgau).⁴ Een dozijn Friezen, onder wie veel juristen,⁵ wisselde meer dan vijftig brieven uit met Erasmus. Daarvan zijn drie brieven van en aan Cammingha en Erasmus – één pro mille dus van de hele correspondentie – bewaard gebleven; tal van brieven zijn echter verloren gegaan.⁶ Haye was ook een van de ruim vierduizend Friezen die in de periode 1380-1650 een academische studie hebben gevolgd,⁷ in zijn geval mede mogelijk gemaakt door zijn intellectuele kwaliteiten en de rijkdom van zijn ouders.

Met die magneet bedoelde Erasmus uiteraard zichzelf en de Friese (en Europese) geletterden beschouwden zichzelf als het vijzelsel. Waarom nodigde Erasmus in 1528 de jonge Fries Haye, die op dat moment met enkele andere Friezen in Dole studeerde, zo hartelijk uit om in zijn huis en

-
- 2 Richard J. Schoeck, *Erasmus of Europe. The Prince of Humanists 1501-1536*, dl 2 (Edinburgh 1993), 257. *Contemporaries* 1, 251-252.
 - 3 Leon Voet, 'Het lezend publiek en het gedrukte boek in de Nederlanden in de zestiende eeuw. Enkele kanttekeningen', in *Liber amicorum H.D.L. Vervliet* (Kapellen 1988), 103-113.
 - 4 Franz Bierlaire, *La familia d'Érasme. Contribution à l'histoire de l'humanisme* (Parijs 1968). Zie voor Erasmus' woning en *museion* in Bazel de overladen studie van Lucy L.E. Schlüter, *Niet alleen. Een kunsthistorisch-ethische plaatsbepaling van tuin en huis in het Convivium religiosum van Erasmus* (Amsterdam 1995).
 - 5 Zie voor de betekenis van juristen voor het humanisme William J. Bouwsma, 'Lawyers in Early Modern Culture', in Idem, *A Usable Past. Essays in European Cultural History* (Berkeley/Los Angeles/Oxford 1990), 129-153.
 - 6 De correspondentie tussen Erasmus' bekendste Friese vriend Viglius van Aytta (1507-1577) omvat 31 brieven, dus 1% van Erasmus' correspondentie. Zie de bijdrage van Tom Deneire in deze bundel.
 - 7 Samme Zijlstra, *Het geleerde Friesland – een mythe? Universiteit en maatschappij in Friesland en Stad en Lande ca. 1380-1650* (Leeuwarden 1996), 11.

‘muzengemeenschap’ in Bazel te komen wonen? Het antwoord op deze vraag kan wellicht een druppel toevoegen aan de stroom van publicaties – ik heb zelfs gesproken van ‘de vele lopende-band-werkers van de Erasmus-industrie’⁸ – over het Friese humanisme en de wereld van Erasmus. Eenvoudige vragen kunnen nuttig zijn in het huidige Erasmusonderzoek en bij de bestudering van de daaruit voortvloeiende onoverzienbare literatuur, waarin we zelfs artikelen aantreffen in Belgische tandheelkundige tijdschriften.⁹ ‘God dwells in minutiae’, dus ook in enkele brieven van, aan en over de Friese *studiosus* Haye van Cammingha. Mijn uitgangspunt is eenvoudig: ‘Who was writing, what, for whom, and why’,¹⁰ waar ik nog aan toevoeg, dat niet ieder woord van een humanist op een goudschaaltje hoeft te worden gewogen.¹¹ Aangezien het gebruik van termen als erasmianisme en erasmiaans niet meer zinvol is om de invloed van Erasmus te traceren,¹² is een onderzoek naar de brieven van Erasmus *at face value* mijns inziens een relevant uitgangspunt, beseffend dat wij nu Erasmus’ teksten lezen op een manier die hijzelf niet zou hebben verwacht.¹³ Mijn methode is ingegeven door de eerste humanist ‘die een vleugje van de betere literatuur uit Italië’ over de Alpen heeft gebracht, de Fries Rudolf Agricola (1444-1485), die van mening was dat je alles moest wantrouwen wat je tot nu toe had geleerd.¹⁴ Zo hovaardig kijk ik uiteraard niet naar

-
- 8 Wiebe Bergsma, ‘Marnix en de Schwenckfeldianen. Enige opmerkingen’, in *Doopsgezinde Bijdragen*, 12-13 (1986-1987), 56-70, 56.
- 9 Jean-Pierre Vanden Branden, ‘Le “corpusculum” d’Erasmus’, in Jacques Chomarat, André Godin en Jean-Claude Margolin, eds., *Actes du Colloque International Érasme (Tours, 1986)* (Genève 1990), 215-231, 227, nt 104.
- 10 Aldus geformuleerd in de programmatische ‘Introduction’ van Toon van Houdt en Jan Papy, in Toon van Houdt, e.a., eds., *Self-Presentation and Social Identification. The Rhetoric and Pragmatics of Letter Writing in Early Modern Times* (Leuven 2002), 1-13, 2-3.
- 11 M.E.H. Nicolette Mout, ‘Het Bataafse oor’. *De lotgevallen van Erasmus’ Adagium ‘Auris Batava’ in de Nederlandse geschiedschrijving* (Amsterdam etc. 1993), 9.
- 12 M.E.H. Nicolette Mout, ‘Erasmianism in Modern Dutch Historiography’, in Idem, Heribert Smolynsky en Johannes Trapman eds., *Erasmianism. Idea and Reality* (Amsterdam etc. 1997), 189-198, 197-198.
- 13 Karl A. E. Enenkel, *Die Erfindung des Menschen. Die Autobiographik des frühneuzeitlichen Humanismus von Petrarca bis Lipsius* (Berlijn/New York 2008), 511.
- 14 Alardus, II, 196 (= Edzo H. Waterbolk, *Verspreide opstellen* (Amsterdam 1981), 174): ‘Fac suspectum tibi sit, quicquid didicisti, damnes omnia atque ab abjenda putes, nisi meliorum autorum testimonio et velut decreto rursus in eorum mittaris possessionem.’ Zie voor de betekenis van Italië voor de Friezen Cathrien Santing, ‘Terug naar Venus en de Muzen: het Italiëgevoel van Rudolf Agricola en zijn Friese bentgenoten’, in D.E.H. de Boer, R.I.A. Nip en R.W.M. van Schaik, eds., *Het Noorden in het Midden. Opstellen over de geschiedenis van de Noord-Nederlandse gewesten in Middeleeuwen en Nieuwe Tijd* (Assen 1998), 269-287.

de historiografie over het humanisme, maar de dichtregel van Nijhoff, 'Lees maar, er staat niet wat er staat' is van toepassing wanneer Erasmus' brieven, bestemd voor zogenaamde 'open' en 'gesloten' circuits met de daarbij behorende verschillende retorische registers,¹⁵ worden gelezen vanuit het perspectief van persoonlijk gewin en opportunisme.¹⁶

Deze studie is deels een bijdrage aan de *Alltagsgeschichte* van geleerden. Hoe kwam een *studiosus*, al of niet beroemd, aan geldschietters, aan lezers van zijn manuscripten, copisten, critici of aan drukkers? Zonder een patroon of een dienaar, een *famulus*, een vriend of een cliënt ging het zeker niet. In Basel en Freiburg was Erasmus een *pater familias* van zijn *familia*, een begrip dat valt te omschrijven als huishouding, een kleine hofhouding, gevolg en personeel.¹⁷ Deze *familia* telde tijdens zijn leven voor langere tijd twee Friezen, Johannes Phrisius als knecht en Haye van Cammingha als vermogende en betalende huisgenoot. Deze betalende gasten vormden een van de bronnen van Erasmus' inkomsten. Velen wilden de meester dienen, maar niet allen waren even welkom. Daarom schenk ik aandacht aan intellectuele patronage in de eerste helft van de zestiende eeuw. Ik ben niet de eerste die opmerkingen over mecenaat of cliëntelisme maakt. Rond dit thema worden graag moeilijke woorden gebruikt: *cercle*, *do-ut-des*, *brokerage*, cliëntelisme, *gift-giving* en reciprociteit.¹⁸ In gewoon Nederlands gezegd hoop ik aannemelijk te maken waarom de oude en zich allang oud voelende, gelauwerde Erasmus en de jonge, veelbelovende Cammingha elkaar nodig dachten te hebben.

Geld heeft een zeer belangrijke rol in Erasmus' leven gespeeld, zowel toen hij nijpend geldgebrek had en hij zich tot dubieuze vleierijen liet verleiden, als in de latere jaren toen hij comfortabel en in welstand leefde.¹⁹ In zijn Erasmus-biografie schreef James Anthony Froude (1818-1894)

15 Silvana Seidel Menchi, 'Introduction', in haar editie van *Iulius Exclusus*, ASD I-8, 125 e.v.

16 Zie bijv. Pontianus Polman, 'Erasmus op de tweesprong', in J.A.H. (Hans) Bots, e.a., eds., *Adversaria Pontiani. Verspreide geschriften van P. Pontianus Polman* (Amsterdam z.j.), 45-73 en Robert Stupperich, *Erasmus von Rotterdam und seine Welt* (Berlijn/New York 1977), 7: 'Durch diese Eigenmächtigkeiten hat Erasmus seinen Biographen die Arbeit ungeheuer erschwert. Viele sind von ihm auf Holzwege geführt worden, da sie in Erasmus die anima candida sahen'.

17 Edzo H. Waterbolck, *Rond Viglius van Aytta. Enige brieven van zijn hand en enige opstellen* (Leeuwarden 1980), 80-81.

18 Zie voor patronage en vriendschap e.d. bv. Dale Kent, *Friendship, Love, and Trust in Renaissance Florence* (Cambridge/Londen 2009).

19 Zie voor deze problematiek Jean Hoyoux, 'Les moyens d'existence d'Érasme', *Bibliothèque d'Humanisme et de Renaissance*, 5 (1944), 7-59 en Jean-Pierre Vanden Branden, 'Érasme et l'argent', in *Miscellanea Jean-Pierre Vanden Branden. Erasmus ab Anderlaco*. Archief en Bibliotheekwezen in België, extranummer 49 (Brussel 1995), 465-496.

dat Erasmus' inkomen tienmaal hoger was dan dat van Luther.²⁰ Over Erasmus' ontwikkeling van een Hollandse monnik tot een rijke wereldburger is weinig geschreven. Er is nog steeds sprake van 'the obscure quaestion of Erasmus' finances'.²¹

Ik wil dus niet een bijdrage leveren aan de studie van de *bonae litterae* in engere zin, maar wel aan het meer gewone leven en de studie van de dagelijkse beslommeringen van geleerden of geleerden-in-wording.²² Centraal staat de geleerde Erasmus als 'instituut'.²³ Daarbij heb ik de boosaardige hoogmoed van de humanisten voor lief genomen.²⁴

Captatio: Haye aan Erasmus in 1533

Ik begin met een gedeelte van een brief die Haye van Cammingha op 15 februari 1533 vanuit zijn stins in de Friese hoofdstad Leeuwarden aan zijn voormalige huisbaas Erasmus schreef. Erasmus verbleef toen in Freiburg.²⁵

Haye Cammingha aan de illustere heer Des. Erasmus van Rotterdam, buitengewoon hoog te achten beschermheer en vader, gegroet.

Een postbode die onlangs uit Leuven bij ons kwam ... verzekerde mij dat er zich tussen de post een brief van U aan mij bevond. Grote goedheid, wat troostte me dat in hoge mate, omdat de herinnering aan onze oude vriendschap weer bovenkwam.

20 James A. Froude, *Life and Letters of Erasmus* (Londen 18952), 327.

21 Introductie van Ep. 1541 in de Engelse vertaling in de CWE.

22 Onontbeerlijk voor Erasmus' geleerdenkring en zijn huisgenoten, knechten en dienaren (*famuli*), boodschappers, secretarissen en betalende gasten is Bierlaire, *La familia d'Érasme*, waarover Bruce Mansfield in zijn historiografische studie *Erasmus in the Twentieth Century* (Toronto/Buffalo/Londen 2002), 101 oordeelde: 'In this study of Erasmus as master and patron, his character, its generosities and littleness, appears from a fresh angle'. In bewerkte vorm opgenomen in MpaginaE (<http://mpaginae.nl/>). Dit goed doorzoekbare webbestand bevat vele belangwekkende Friese *Erasmiana* (zoals: 'Erasmiana in Leeuwarden', 'Erasmus en Leeuwarden', 'Van Erasmus voor Haye').

23 M.E.H. Nicolette Mout, "De geleerde als instituut". Justus Lipsius (1547-1606) en zijn vriendschappen', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* 2000-2001 (Leiden 2002), 3-17.

24 Jacob Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien. Ein Versuch* (Stuttgart 1958⁸), 249.

25 Ep. 2766. Zie ook bijlage II.

... Daarom, omdat, zoals Hannibal bij Livius zegt, dingen uit het verleden eerder bekritiseerd dan gecorrigeerd kunnen worden, vraag ik zonder ophouden om mij de schuld die ik op mij heb geladen te vergeven. Als U mij hierna op iets betrapt dat U minder aanstaat, lees mij dan onbevangen de les. Dat zal uiteindelijk een beter bewijs zijn dat Cammingha zijn leraar ter harte gaat, als die hem inspireert en stimuleert tot een eervolle en deugdzame levenswijze. Want zoals ik altijd evenveel goedkeuring als liefde van U verlangde, zo voel ik bij Hercules niet weinig verdriet wanneer ik merk dat anderen, die minder genegenheid voor U koesteren, het bezit van de liefde claimen waarmee uw vriendelijkheid mij zo genegen was. Niet omdat ik jaloers ben op hun geluk, maar omdat een (alleen door U te genezen) verdriet mij foltert en zozeer verteert, als ik zie dat ik het voormalige niveau van vriendschap niet kan bereiken. Want wat anders kan de betekenis zijn van de quasi-prophetie die ik mij herinner uit Freiburg, in uw gastvrije verblijf boven de deur van mijn kamer geschreven door ik weet niet wiens kwaadwillige hand, uit afgunst op onze liefde:

De ene minnaar gaat, de andere komt ...²⁶

alsof men tegelijk van plaats en vriendschap moet wisselen en elkaar niet veeleer in afwezigheid en bij zeer ernstige gevaren moet helpen dan in elkaars nabijheid, als er niets aan de hand is, elkaar te vleien. Wat mij betreft ben ik echt wel bereid de zwaarste en wreedste straf te ondergaan als ik ooit het vertrouwen dat ik U, mijn beschermheer, verschuldigd ben, aanwezig dan wel afwezig, heb beschaamd. Daarom wil ik die auteur die in die passage zo kwetsend en krenkend is voor de afwezige vriend de mond snoeren. Heel anders en veel beter was naar mijn oordeel de mening die hij ventileerde om over een afwezige alleen maar positieve gedachten te hebben, wat meer overeenstemt met de natuur en mij beter en prijzenswaardiger voorkomt.

Dat geldt ook voor mijzelf: wanneer ik in Friesland ben, schijn ik helemaal bij U in Freiburg te zijn. Want zozeer is die alle-raangenaamste honingzoete woordenstroom van U mij dag en nacht bijgebleven, dat het schijnt dat ik overal deelgenoot

26 Ovidius, *Remedia amoris*, 462.

van uw verheven gedachten ben en profiteer van uw volmaakte woordkunst, als was die een heilige onuitputtelijke bron. Och mocht het mij vergund zijn daar eeuwig van te genieten. ...

Uw vriend en zeer toegewijde dienaar – of U het wilt of niet –,
Haye Cammingha Phrysius (uit Friesland).

Op het moment dat Haye deze 'liefdesbrief' schreef was de vriendschap tussen Erasmus en Haye voorgoed voorbij. De ongedurige Haye was namelijk na een tijd (van februari 1529 tot januari 1530) bij Erasmus te hebben gewoond met een schuld aan de grote geleerde naar Italië vertrokken en had hem zo gebruuskeerd.²⁷ Blijkens deze brief wist hij niet dat Erasmus een afkeer van hem had gekregen door deze affaire. De de in de eerste regels genoemde brief van Erasmus gaf hierover geen aanwijzingen. Haye had hem weliswaar wel gekregen, maar die was echter niet voor hem zélf bestemd, maar voor de puissant rijke Herman Haye Hompen, raadsheer bij het Hof van Friesland, die Erasmus aan manuscripten van Agricola had geholpen. Zo kon het zijn dat het verblijf in Erasmus' huis en de omgang met de oude geleerde bij Cammingha enkele jaren na dato klaarblijkelijk nog steeds heftige gevoelens opriepen.

'Soort zoekt soort': Erasmus' invitatie van 1528

In maart 1528 schreef Erasmus dat hij de helft van zijn tijd besteedde aan het lezen en schrijven van brieven.²⁸ In zijn laatste jaren diende hij naar eigen zeggen dagelijks twintig, zestig, ja zelfs negentig brieven te schrijven of af te werken.²⁹ Dit is een typisch erasmiaanse overdrijving.³⁰

-
- 27 Zie voor de studiereizen van studenten uit de noordelijke gewesten in de Nederlanden Ad Tervoort, 'The Italian connection. The *Iter Italicum* and the Northern Netherlands (1425-1575)', in: Fokke Akkerman, Arjo Vanderjagt en Adrie H. van der Laan, eds., *Northern Humanism in European Context, 1469-1625. From the 'Adwert Academy' to Ubbo Emmius* (Leiden etc.1999), 222-241. Erasmus had Cammingha's reis naar Italië ten sterkste afgekeurd.
- 28 In een brief aan Henri de Bottis, doctor in de beide rechten. Ep. 1985: 'Nunc plusquam dimidium temporis datur legendis ac scribendis epistolis et multis et prolixis et fere inamoenis'.
- 29 Jan Papy, 'Inleiding', in: Idem e.a., eds., *Erasmus. Een portret in brieven* (Amsterdam 2001), 11-50, 15.
- 30 Een eenvoudige rekensom leert dat Erasmus' bewering niet kan kloppen. Stel dat Erasmus vanaf 1530 werkelijk dagelijks vijftig brieven schreef, dan komen we ruwweg op een totaal van zes maal ca. 50 maal 365, dat is het onwaarschijnlijke aantal van 109.500 brieven. Vgl. Allens editie waarin 3.165 bewaard gebleven brieven van en aan Erasmus zijn opgenomen. Ter vergelijking: van Calvijn die naar schatting ongeveer

Enkele maanden voordat hij zijn genoemde brief van november 1528 aan Cammingha schreef, was hij – in juni – nog door de latere keizer Ferdinand I uitgenodigd om naar Wenen te komen. Ferdinand bood hem een jaargeld aan, vrijheid van schrijven zonder verdere verplichtingen en financiën om in Wenen een soort *Collegium Trilingue* op te richten.³¹ Cammingha ontving Erasmus' epistel uit 1528 in Dole, waar hij toen met veel tegenzin studeerde.³² Erasmus was in de periode waarin hij deze brief schreef ziek; hij leed onder meer aan jicht, nierstenen en astma,³³ hij voelde zich oud en viel geregeld ten prooi aan gevoelens van eenzaamheid, teleurstelling en ontgoocheling.³⁴ Erasmus, die zich nooit gelukkig heeft gevoeld en zich omstreeks zijn veertigste als een oude man beschouwde,³⁵ zag zich meer en meer omringd door vijanden – felle katholieken, lutheranen en ciceronianen – en zijn achterdocht neigde naar vervolgingswaan.³⁶ Evenals later in Freiburg zag Erasmus op iedere straathoek een franciscaner pij.³⁷ Vroegere beschermheren en vrienden

16.000 brieven schreef, zijn ongeveer 3.500 brieven bewaard gebleven. Zie Frans Pieter van Stam, 'Stukken dicht bij Calvin door zijn brieven', *Radix*, 34 (2008), 299-308, 299. Justus Lipsius' briefwisseling omvat 4.300 brieven verdeeld over 700 correspondenten. M.E.H. Nicolette Mout, "'Zielsrust en wijsheid onder een lichte sluier van bescheidenheid". De uitgave van de briefwisseling van Justus Lipsius (1547-1606)', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 122 (2007), 161-180, 166. Het aantal particuliere brieven van Constantijn Huygens wordt op 18.000 geschat. J.A.H.G.M. (Hans) Bots, *Republiek der Letteren. Ideaal en werkelijkheid* (Amsterdam 1977), 11.

31 Ep. 2000 en *Contemporaries*, s.v. Ferdinand.

32 Ep. 2073. Gedeeltelijke Engelse vertaling in Hans J. Hillerbrand, *Erasmus and His Age. Selected Letters and Writings* (New York/Evanston/Londen 1970), 19-21. Hillerbrand kwalificeert deze brief ten onrechte als een beschrijving van 'the style of life in his [scil. Erasmus's] household'.

33 Over zijn ziekten schrijft Erasmus uitvoerig in zijn brief van 14 maart 1525 aan Wilibald Pirckheimer. Ep. 1558. Zie verder Evert D. Baumann, *Medisch-historische studiën over Des. Erasmus* (Arnhem z.j.).

34 Froude, *Erasmus*, 364.

35 Johan Huizinga, *Erasmus*, in *Verzamelde werken*, VI (Haarlem 1950), 121 en 175.

36 Huizinga, *Erasmus*, 120.

37 Cornelis Reedijk, 'Das Lebensende des Erasmus', *Basler Zeitschrift* 57 (1958), 23-66. Zie voor Erasmus' laatste levensjaren bv. Idem, 'Erasmus, final modesty', in *Actes du Congrès Erasme organisé par la Municipalité de Rotterdam sous les auspices de l'Académie Royale Néerlandaise des Sciences et des Sciences Humaines. Rotterdam 27-29 octobre 1969* (Amsterdam/Londen 1971), 174-192.

liet hij vallen, soms zelfs in uiterst rancuneuze bewoordingen. ‘Wij zien’, schreef Huizinga, ‘zijn glimlach niet meer’.³⁸ Hieronder geef ik de vertaling van deze brief van de ongeveer zestigjarige geleerde aan de Friese adolescent.³⁹

Aan Haye van Cammingha, Bazel, 12 november 1528

Wij moeten wel onder hetzelfde gesternte geboren zijn, of er moet een geheime verwantschap tussen ons bestaan, beste Haye, omdat jij me geheel onbekend was, ik aan jou alleen van naam bekend was en ik desondanks meteen na een heel kort gesprek in genegenheid jegens jou ontbrandde – dat het jou eender gegaan is, ligt voor de hand, anders zou je niet per brief zo liefdevol en, als ik het zo mag zeggen, dringend om opname bij mij hebben gevraagd, terwijl jij toch in Dole zoveel kameraden uit edele geslachten in een zeer aangename studiegemeenschap en met dezelfde instelling als jij had. Een oud en bekend spreekwoord luidt: soort zoekt soort; hier moet een nieuwe en geheime natuurlijke kracht aan het werk zijn, zoals in een magneet, die het staal aantrekt. In mijn omstandigheden, edele jonge vriend, past niet zo maar een of andere huisgenoot; het voortdurende, soms ook weinig gemakkelijke wetenschappelijke werk, de ouderdom die zich steeds sterker laat voelen, vooral mijn gewaarwording, die mij aan de vergankelijkheid van al het aardse herinnert, dwingen mij eenzelvig te zijn en slechts met zeer weinigen omgang te hebben, terwijl het overigens wel mijn aard is, allen zo mogelijk alom van dienst te zijn. Maar als mijn eerste gevoel jou aangaande mij niet bedriegt, als jouw brief mij geen verkeerd beeld van jouw innerlijk heeft gegeven, als zij die jouw karakter dankzij de intensieve omgang met jou heel precies kennen de waarheid vertellen, dan zal het me niet spijten, een dergelijk mens in mijn huis op te nemen; ik hoop, dat je voor onze kleine leefgemeenschap een sieraad en een bron van vreugde zult zijn.

Dat zijn mijn gevoelens; jouw taak zou het nu zijn, verstandig op grond van de feiten een besluit te nemen en te zien, wat voor jou het beste is; daarbij zou ik niet willen, mijn beste Cammingha, dat je je om mijnentwille iets ontzegt. Je zult bij

³⁸ Huizinga, *Erasmus*, 121. Zie ook Froude, *Erasmus*, II hoofdstuk 17.

³⁹ Ep. 2073.

mij een tafel vinden die beter voorzien is van geletterde gesprekken dan van heerlijke spijzen en dranken. Overdaad is er zo verre van dat de dis nauwelijks minder sober is dan die van Pythagoras⁴⁰ en Diogenes,⁴¹ als eens bij hen thuis werd gegeten. Je zou kunnen zeggen dat je op een school van soberheid terecht bent gekomen of dat je gast bent bij maaltijden van Spartanen. Geen leven zou me tegelijk even gelukkig als rijk schijnen als wanneer een beslist sober iemand tegelijk een vrede geestesgesteldheid en een goede lichamelijke gezondheid geniet; dat men van tafel gaat beter voorzien van woorden dan wanneer men aan tafel gaat, dat de honger op zodanige wijze gestild is dat men zich niet hoeft te schamen voor geblaf van de maag, en dat het lichaam, bezwaard door het voedsel, de geest niet langer belast, als er een of andere studie of een andere serieuze bezigheid moet worden ondernomen.

Wat is immers minder aangenaam dan die banketten of beter gezegd die drinkgelagen, waar alles slechts geroezemoes en verward rumoer is; waar de genodigden gedwongen worden zoveel te drinken als hun wordt voorgeschreven, en waar iedereen zich te kwaad doet, zodat hij de ander schade berokkent. Men ervaart geen plezier, als het lichaam prooi is van ziekte: idem dito, welk plezier kan men ondervinden, wanneer de wijn de geest geheel heeft vertroebeld? Men zou slechts met moeite kunnen zeggen dat het meest tegenstrijdige aan de mens is zich drank zien te ontfangen wanneer men dorstig is of verplicht worden te drinken wanneer men geen dorst heeft. Is dat, ik vraag het je, een festijn, of niet veeleer een kwelling? Ik zie nog af van de twisten, felle ruzies en andere dwaasheden die dronkenschap gewoonlijk met zich meebrengt; buiten beschouwing laat ik de schandelijke verspilling van geld (nooit kan het immers schaamtelozer worden uitgegeven), ik zeg niet hoe ernstig en onherstelbaar het tijdsverlies is, die de kostbaarste besteding is. Op dit ongezonde plezier volgt 's morgens een echte pijn: de geest is verdoofd, de maag wordt gefolterd, men heeft een afschuwelijke hoofdpijn. Soms zelfs moet men een koorts-aanval als tol betalen voor deze uitpattingen. Bovendien een

40 Grieks filosoof, zesde eeuw voor Chr., geloofde in de zielsverhuizing. Stichtte na zijn vlucht van Samos naar Zuid-Italië een wiskundig-wetenschappelijke en filosofisch-religieuze school.

41 Diogenes de Cynicus, ca. 400 voor Chr., wilde van geen luxe weten.

kort genoeg, als het al die naam verdient, dat uitloopt op een lange kwelling. Wel zijn er altijd serieuzere kameraden om iemand in hun gedrag mee te slepen: men zou zeggen dat zij om niets anders naar school zijn gekomen dan om de studie van anderen tegen te werken.

Daarom ben je me zo dierbaar, mijn zeer geachte Haye: jij kunt bogen op een zeer illuster voorgeslacht, jij beschikt over voldoende vermogen, denk ik, om je alle luxe te veroorloven die je je kunt wensen; je bent nog geen twintig, daarnaast heb je Friesland als vaderland, waar over het algemeen luxe voor een deugd wordt gehouden en soberheid voor een ondeugd; toch gruw je zo van dergelijke dierlijke geneugten, dat niets je zoeter lijkt dan een zuinig en sober leven. Zonder twijfel herinner je je dat je naar de universiteit bent gegaan, om naar huis terug te keren als het ware van een rijke markt, beladen met waren aan schone letteren, en zodoende op jouw beurt het blazoën van je familie te sieren en het nog meer luister te verschaffen dan je er zelf van hebt ontvangen. Dat zijn in mijn ogen de kenmerken van iemand met een uitzonderlijk nobel karakter die geboren is voor de deugd. Niet minder terecht is ooit scherpzinnig gezegd, dat hij voor de Atheners deugdzaam is, die bijzonder deugdzaam hoort te zijn;⁴² evenzo is het nodig een zeer edele geest te hebben om niet door zo veel verleidingen tot ondeugd te kunnen worden bedorven. Je begiftigd te weten met een dergelijk karakter, door de getuigenis zowel schriftelijk als mondeling van velen die je in de familie kennen, daarmee kan ik je slechts feliciteren; en tegelijk hoop ik vast dat je jouw Friesland door je geschriften en leven beroemder maakt. Friesland schittert dankzij grote talenten. Om maar te zwijgen van de Canters en de Langen, wie is er goddelijker dan Rudolf Agricola? In diens roemrijke voetstappen treedt Haio Herman, een jongeman die allesbehalve middelmatig belooft te zijn, die op een dag de fakkel van de faam aan jou zal overdragen. Wat Viglius betreft, verheugt het me dat hij, zoals je schrijft, op dit moment aan de beterende hand is. Dat bewijst dat het allesbehalve ijdel is wat ze gewoonlijk zeggen, namelijk dat Friesland de zeer gelukkige ouder is van talenten, maar dat de geneugten van het leven verhinderen dat zij zich tot de toppunt van de deugd

⁴² *Adagia*, 3053; zie de aantekening van Allen.

verheffen. Met geen andere ondeugd gaan de Muzen⁴³ en Minerva⁴⁴ slechter samen dan met luxe en onmatigheid.

Aangezien ik dus begrijp dat niets je zoveel genoegen bezorgt als de schone letteren, zul je mij, als je dat goed kan doen, zowel een aangename als een zeer welkome gast zijn; je zult aan een filosofische tafel komen en ook, als je dat liever hebt, aan een medische/diëtistische. Heel wat mensen die eerst ziekenhuisklanten waren, hebben er een betere gezondheid gekregen: waarlijk, laat Nemesis⁴⁵ het niet horen, nog niemand van mijn disgenoten is ziek geworden. Ik heb er altijd zeer weinig, en alleen om bij maaltijden en tijdens de uren nadien wanneer ik pleeg uit te rusten van intensieve studie, vooral na het middagmaal, tenzij iets anders dringt de verveling van de eenzaamheid te verdrijven met wederzijdse gesprekken, waarvan we evenwel niet dulden dat ze vreemd zijn aan de Muzen. Als je van hen deel wilt uitmaken, zal ik me ervoor inspannen dat je van omgang met ons geen spijt zult krijgen. En als iets anders je lokt, wil ik dat je deze brief je als een wisselbrief ervan overtuigt, waar je ook bent of ik zal zijn, dat Erasmus is en altijd zal zijn een van hen die van ganser harte je alle goeds wensen, en dat je me niets tevergeefs zult vragen, als het tenminste iets is wat in mijn vermogen ligt. Het ga je goed.

Verzonden Bazel, 12 november 1528.

Allerlei vragen dringen zich nu op. Waar heeft Haye voldoende Latijn geleerd om Erasmus' brief te kunnen lezen? Hoe ontving Haye Erasmus' brief? Wie was de 'postbode', en hoe opereerden dergelijke boden, of waren vrienden als briefbezorgers actief?⁴⁶ Waarom noemde Erasmus in deze brief voor het eerst de naam van Viglius van Aytta (1507-1577)? Waarom wilde Erasmus Haye op diens verzoek opnemen in zijn *familia*,

43 De negen Muzen waren dochters van Zeus en Mnemosyne en golden als de beschermgodinnen van literatuur, muziek en dans.

44 Ook wel Athena of Pallas, maagdelijke godin van de wijsheid, geboren uit het hoofd van Jupiter.

45 Godin van de wrekende gerechtigheid.

46 Zie Henk Nellen, 'The Correspondence of Hugo Grotius', in Christiana Berkvens-Stevelinck, Hans Bots en Jens Häsel, eds., *Les grands intermediaires culturels de la République des Lettres. Études de réseaux de correspondances du XVIe au XVIIIe siècles*. (Parijs 2005), 127-164, hier 150-151 ('The postal services') over het postverkeer in het begin van de zeventiende eeuw.

zijn *sodalitas Basiliensis* ofwel, in gewoon Nederlands, in zijn woning te Bazel? Is dit een vertrouwelijke brief (*epistola familiaris*)? Toonde Erasmus hier iets van zijn eigen binnenste? Was Erasmus uit op geldelijk gewin? Meende Erasmus echt dat Haye mogelijk de reeks van de vijf in de brief genoemde geleerden (Canter, Langen, Agricola, Haie Herman, Viglius) zou voortzetten? Anderen hebben sommige van deze vragen quasi-diepzinniger gesteld.⁴⁷ De voornaamste vragen blijven echter waarom Haye in Erasmus' huishouding wenste te worden opgenomen en waarom Erasmus hem graag in Bazel zag verschijnen? Willen we die vragen beantwoorden, dan moeten we weten wie Haye van Cammingha uit Leeuwarden was.

Een rusteloze geest: Haye van Cammingha

'Een licht en sieraad van onze adel' noemde de Friese edelman Aggaeus van Albada (ca. 1525-1587), op dat moment raadsheer bij het Hof van Friesland, Cammingha in de jaren 1550.⁴⁸ Het zou echter tot halverwege de twintigste eeuw duren voordat er een fragmentarische levensbeschrijving verscheen van Haye.⁴⁹ Een korte biografische schets van hem vinden we in het *Verhaal van Leeuwarden* van de uit Leeuwarden afkomstige landsgeschiedschrijver Simon Abbes Gabbema (1628-1688). Gabbema zocht zijn kracht doorgaans niet in een goede stijl. Maar in het volgende fragment overtrof hij zichzelf met een rake openingszin:

Haijo Harmannus Kamminga, Vryheer van Aameland wierde in 't jaar agtendevijftig,⁵⁰ doorgaans, maar t' onregt, wordt het vijftigste genoemd, omtrent het Weeshuis, door eenen Houwerda⁵¹ de kop geklooft. Hy was te Leeuwarden gebooren, 't wanneer, blijkt niet, zijnde een Eedelman van ooveroude stam, en

- 47 Lisa Jardine, *Erasmus, Man of Letters. The Construction of Charisma in Print* (Princeton 1993), 75.
- 48 Wiebe Bergsma, *Aggaeus van Albada (c. 1525-1587), Schwenckfeldiaan, staatsman en strijder voor verdraagzaamheid* (Meppel 1983), 2. Albada was getrouwd met Jets Aytta, een dochter van Viglius' broer Seerp. Edzo H. Waterbolk, m.m.v. Thomas S.H. Bos, *Vigliana. Bronnen, brieven en rekeningen betreffende Viglius van Aytta* (Groningen 1975), 125.
- 49 Henri de Vocht, *History of the Foundation and Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense, 1517-1550* (4 dln; Leuven 1951-1955) II, 455-460; III, 210. Een korte levensloop van Haye bij M.-L. Polain, 'Note sur un livre portant un hommage d'Érasme', in: *Mélanges offerts à M. Émile Picot II* (Parijs 1913), 134-141 (ook op <http://www.mpaginae.nl/Polain/Camminga.htm>). Zie verder *Contemporaries I*, 251-252.
- 50 Haye stierf in 1556.
- 51 Wopke Eekhoff, *Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden, etc.*, 2 dln (Leeuwarden 1846) II, 389 identificeerde deze geweldenaar als Feije Houwerda van Meckema.

gezoogt met de room der zinnelijkxste zeeden; afgeregt op allerleye aadelijcke oeffeningen, ende die de konst doorknaauwt de natuur te baat had. Een vernuft, zeeker, doorzult in 't merg der letteren van beleeftheid en agtbaarste wetenschappen; jaa, die zijn weedergaade niet zag oovervliegende vonden met magtig cieraad van taal te ontvouwen. In de bloem van zijn jeugd onderhield hy groote gemeenschap met Erasmus van Rotterdam binnen Bazel, die naaderhand met brieven onderhouden is. Hy doorreisde Italien, Vrankrijk ende Duitsland: woonde de togt van Afrika by; voerde zwaare gedingen teegen d' Algemeen Bezorger van den Kooning ende het huis van Egmond, naa dat hy door 't overlijden van zijn broeder Wytzo, die, zonder oyr naa te laten, verscheide, de vrye heerlijkheid van Aameland quam te erven; waar in hem Hoppers, Viglius, en Albada, met de Hooge Voorleezer in de Regten tot Looven Gabriel Mudaeus en Reinier Tengenagel zeer behulpzaam waaren; wie 'er brieven, in Latijnsche taal, stof raakkende, onder my berusten: twee van Kamminga zijn my alleenlijk ter handen gekoomen, die ook, onlangs, met andere, door den druk gemeen gemaakt hebbe.

(...) Uit eenige brieven van Erasmus, by Merula en andere uitgegeeven, schijnt het, als of tussen dien verwonderlijcken Rotterdammer en beide Haaijoos, zoo Hermannus, als Kamminga eenige verkoelinge van vriendschap zy geweest.⁵²

Deze in particuliere spelling geschreven biografische schets van Cammingha kan sprokkelend uit allerlei bronnen nader worden gepreciseerd. Haye of Haio behoorde tot de 'oude stam' van het rijke en aanzienlijke geslacht van de Cammingha's in Leeuwarden, dat al aan het einde van de twaalfde eeuw in de bronnen wordt vermeld.⁵³ De Cammingha's bouwden bekende stinzen in Leeuwarden als het Amelandshuis en buiten de stad, de door Adriaan van Cronenburch in de zestiende eeuw op doek vereeuwigde Camminghaburg. Zij bezaten het collatierecht van de Leeuwarder Sint Catharinakerk en stichtten hoogstwaarschijnlijk het plaatselijk dominicanenklooster. In de veertiende eeuw stichtten zij de parochie Hoek als dochter van Leeuwarden-Nijehove. De parochie werd ook wel

⁵² Simon Abbes Gabbema, *Verhaal van de stad Leeuwarden* (Franeker 1701), 393-396.

⁵³ Deze alinea berust, tenzij anders aangegeven, geheel op Paul N. Noomen, 'De familie Cammingha in de middeleeuwen: haar relatie met de stad Leeuwarden en haar positie in Oostergo', *Leeuwarder Historische Reeks* VI (1997), 10-98. Voor de Friese adels-cultuur in de zestiende eeuw idem, *Stinzen. in middeleeuws Friesland en hun bewoners* (Hilversum 2009), 214 e.v.

Camminghaburen genoemd.⁵⁴ Evenals andere Friese adellijke families tuigden zij het verleden van hun geslacht op met een indrukwekkende familiegeschiedenis. Zij zouden afstammen van de stamvader Hayo, de zoon van Friso, die in 313 voor Christus vanuit India in Friesland terecht kwam. Hayes verwant Bothe van Holdingha heeft aan deze genealogie nog een steentje bijgedragen. Door hun bezittingen, collatierechten en huwelijksallianties verwierven de Cammingha's zich een belangrijke plaats in de Leeuwarder en Friese geschiedenis. In de tweede helft van de vijftiende eeuw nam de invloed van de Cammingha's in Leeuwarden af.

Hayes jeugd

Haye werd omstreeks 1510 geboren in een van de 'treflijcke edelehuysen', die volgens de landsgeschiedschrijver Pierius Winsemius (1586-1644) gebouwd waren door de families Cammingha, Unia, Minnema, Burmania, Camstra, Martena en anderen.⁵⁵ Hayes ouders waren P(i)eter van Cammingha, overleden in 1521, en Fouwel Eminga, gestorven in 1518, dochter van de zeer rijke Ids Eminga en N. Wiarda. Pieter was een zoon van Haye Jelmera/Heringa en Doed Dokema, de weduwe van Sicke van Cammingha, naar wie zij haar man en zoon vernoemde.⁵⁶ Hayes vader was hoofdeling te Leeuwarden en heer van Ameland. In 1487, ten tijde van het Bieroproer werd zijn Leeuwarder stins belegerd. In 1495 en 1504 werd hij genoemd als olderman in Leeuwarden en in 1504 werd hij voor het eerst vermeld als grietman van Leeuwarderadeel en Tietjerksteradeel, een dubbelfunctie die hij deelde met Frans Minnema.⁵⁷ Als Schieringer was hij een aanhanger van het Saksische bewind. Uit het Register van Aanbreng, in 1511 samengesteld op last van de hertog van Saksen ten behoeve van de belasting op onroerend goed, blijkt dat Hayes vader tot de hoogstaangeslagenen van Friesland behoorde. Op deze lijst, die wordt aangevoerd door de raadsheren bij het Friese hof Hessel Martena (1461-

-
- 54 Otto D.J. Roemeling, 'De geestelijkheid in de drie parochies te Leeuwarden vóór de reformatie', in: *Leeuwarder Historische Reeks* VIII (2005), 3-51, 77 e.v.
- 55 Pier Winsemius, *Chronique ofte historische geschiedenissen van Vrieslant* (Franeker 1622), 'Beschrijvinghe der Steden', Leeuwarden. Evenals Gabbema memoreerde ook Winsemius de briefwisseling tussen Erasmus en Haye van Cammingha en Herman Hompen.
- 56 *Friese testamenten tot 1550*, Gerrit Verhoeven en Johannes A. Mol, eds. (Leeuwarden 1994), 508.
- 57 Gebaseerd op Oebele Vries en M.G. Oosterhout, *De Leeuwarder Stedstiole 1502-1504. Tekstuitgave met inleiding, aantekeningen, indices en glossarium* (Groningen 1982), 92 en Hobbe Baerdts van Sminia, *Nieuwe naamlijst van grietmannen van de vroegste tijden af tot het jaar 1795* (Leeuwarden 1837), 19-21.

1517) en Juw van Dekema (1449/50-1523), en Rienck Eminga alias Cammingha, staat Pieter als nummer acht vermeld.⁵⁸ Hayes vader werd in 1512 uit de heerschappen gekozen om de bekentenissen aan te horen van Gerbrand van Mockema (1466-1512) en Jemme Juwsma (1480-1512), die vervolgens door de Saksers werden terechtgesteld.⁵⁹ In 1515 huldigde hij, evenals zijn zwagers Rienck Eminga alias Cammingha en zijn schoonzoon Tjaerd van Burmania (1480-1541), Karel V als landsheer.

Evenals het geboortejaar van Erasmus is ook dat van Haye niet met zekerheid bekend. Erasmus deelde in zijn brief uit 1528 mee dat Haye toen nog geen twintig was, dus is het soms vermelde jaar van 1510 het meest waarschijnlijke. We mogen aannemen dat Haye in de ouderlijke stins, het Amelandshuis aan de oostelijke stadsrand van Leeuwarden, is geboren. Haye is mede door bedienden opgevoed. Hayes vader Pieter had een persoonlijke secretaris in dienst, de geleerde stadssecretaris Hemma Odda zin.⁶⁰ Haye zelf had als jongvolwassene een *famulus*, die hij er op uitstuurde om brieven te bezorgen. Door zijn geboorte in een adellijke familie, groeide Haye op in een stins die van steen was gebouwd, iets wat alleen voor stadsstinsen, kerken, kloosters en andere gebouwen van de clerus gold.⁶¹ De andere ongeveer 5.000 Leeuwarders woonden aan het begin van de zestiende eeuw in licht ontvlambare houten huizen. Er kwamen in huize Pieter van Cammingha geestelijken over de vloer, want vanwege het collatierecht dat de Cammingha's op de Catharina-kerk uitoefenden waren die afhankelijk van deze adellijke familie. Overigens correspondeerden twee bekende Leeuwarder pastoors, mr. Bernardus Bucho van Ayta (1464-1528) en mr. Johannes Sixtinus († 1519), met Erasmus.⁶² Er zijn ongetwijfeld boeken in huis geweest.

58 Johannes A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800* 2 dln (Leeuwarden 1973), 330-336.

59 Faber, *Drie eeuwen Friesland*, 654. Zie ook Martha Kist en Harmen Wind, *Een man van eer. Bloemlezing uit Jancko Douwama's geschriften* (Hilversum 2003) reg., s.v.

60 Oebele Vries, 'Hemma Odda zin, stedsskriuwer fan Ljouwert om 1500 hinne', *It Beaken* 43 (1981), 217-239. Hemma Odda schreef zich in 1471 in aan de Leuvense universiteit.

61 Jan A. Mulder, *Het stadhuis van Leeuwarden. Vijf eeuwen bestuurlijk en stedelijk prestige* (Leeuwarden 2005), 18-19.

62 Roemeling, 'Geestelijkheid', 19 en Oebele Vries, *Bernardus Bucho Ayta van Swichum. Vorstendienaar in priesterhabijt* (Gorredijk 2009). Zie ook de bijdrage van Jan Bloemendal in deze bundel.

Het in 1521 opgemaakte en later door dr. Keimpe Martena (ca. 1487-1538?)⁶³ ondertekende testament van Pieter, maakt duidelijk dat ook Haye niet armlastig hoefde te zijn, want als ongeveer elfjarige jongetje erfde hij het Amelandshuis te Leeuwarden met de hoven binnen de muren, 'meyt heem ende dae hovenghe aftert huus aent bolwirck'.⁶⁴ Pieter had hooggespannen verwachtingen van zijn zoontje, want hij hoopte dat hij doctor in de beide rechten zou worden. De oudere broer Sicke moest toezien op Haye en de renten, die voorzover nodig, aan het Jacobijnerklooster in bewaring moesten worden gegeven. In Pieters laatste wilsbeschikking luidt deze passage over Haye in het Oudfries:

Foerd so wil ick dat Sicke, myn soen, schil sorgh habbe up Haye, myn zoen, ende schil syn rynthen wpberre ende needtraft deervan tho seynen to syn studium mey to dae foerfulgyen. Ende haeter wrhalt, dat schiller alle jeeren wplidzen ende bringen to dae jacopinen tho bywerryen, als Hayo byhoef is tho syn promotie dan deer tho synnen, ende byjerret mey dat men solang in studio halt datter in een doctor in bede riuchten promoviert wyrt.⁶⁵

De oudste broer, Wytze, kreeg de heerlijkheid Ameland toebedeeld, inclusief de titel van heer van Ameland. Nadat Wytze in 1541 op zijn beurt had getesteerd, vervielen deze heerlijkheid en de bijhorende titel aan Haye. Gedurende Hayes minderjarigheid werd het Amelandshuis bewoond door een telg van de Camstra's.⁶⁶ Hayes vader Pieter was overigens niet de enige Friese edelman die testamentaire bepalingen naliet betreffende de opvoeding van een zoon.⁶⁷ Het testament vermeldde verder dat Gerrold van Herema als 'foerstander' van Pieters kinderen zou optreden. Gerrold fungeerde samen met heer Fedde Popkama en bovengenoemde

63 Kempo Martena uit Cornjum (ca. 1487-1538) had in Orléans, Leuven en Bologna gestudeerd en was vervolgens een zeer invloedrijk raadsheer in de jaren 1515-1538. Oebele Vries, Barendina S. Hempenius-van Dijk, Pieter Nieuwland en Paul Baks, *De Heeren van den Raede. Biografieën en groepsportret van de raadsheren van het Hof van Friesland, 1499-1811* (Hilversum/Leeuwarden 1999), 204-205 (aldaar afbeelding). Kempo's vader Doeke behoorde tot de tien rijkste Friezen. Faber, *Drie eeuwen Friesland*, 331.

64 *Friese testamenten*, 80.

65 *Friese testamenten*, 191-195, 193.

66 Eekhoff, *Geschiedkundige beschrijving*, II, 388.

67 Zie Samme Zijlstra, 'Studie en studiefinanciering in Friesland in de late middeleeuwen en vroeg-moderne tijd. De gegevens uit de testamenten', in: Johannes A. Mol, ed., *Zorgen voor zekerheid. Studies over Friese testamenten in de vijftiende en zestiende eeuw* (Leeuwarden 1994), 233-258.

Hemma Odda zin ook als executeur van het testament. Deze drie mannen behoorden tot de Leeuwarder elite. De hoofdelingenzoon Gerrold van Herema († 1538) was in 1521 raadsheer in het Hof van Friesland en gold als zeer vermogend. Erasmus schreef Gerrold een brief, die hem hoewel hij die als gevolg van Hayes onzorgvuldigheid pas twee jaar na dato ontving, met blijdschap vervulde.⁶⁸ Feddo Popkema was pastoor van de Oldehove en stond bekend om zijn grote rijkdom, zoals blijkt uit zijn in het Latijn gestelde testament van april 1523, waarin ook Haye is opgenomen.⁶⁹ De stadssecretaris en tevens particulier secretaris van Hayes vader Hemma Odda zin, was sedert 1508 lid van het stadsbestuur en kocht veel grond aan in Friesland.⁷⁰

De kleine stad Leeuwarden was in Hayes jeugd geen centrum van humanisme, zoals eerder Zwolle, Deventer of het klooster Aduard in de Friese Ommelanden dat waren geweest.⁷¹ Daarvoor ontbraken de basisvoorwaarden als een Latijnse school, belangrijke humanisten in het stadsbestuur en geleerde drukkers met ambities.⁷² De eerste Latijnse school werd pas in 1525 opgericht, van drukkersactiviteiten is weinig bekend en van een stadssecretaris van het kaliber van Rudolf Agricola als eerder in Groningen was geen sprake. In Leeuwarden volgde Haye, samen met onder meer Viglius van Aytta privé-onderwijs bij meester Antonius van Keulen (Antonius Coloniensis).⁷³ Van deze latere rector kregen eveneens Suffridus Petrus (1527-1597), Sibrandus Leo (-1588), Bernardus van Beima en Georgius Rataller (1528-1581) onderricht.⁷⁴

68 Zie bijlage I.

69 *Friese testamenten*, 197-201.

70 Vries, 'Hemma Odda zin'.

71 Zie voor de 'Aduarder kring' Jaap van Moolenbroek, 'De abtenkroniek van Aduard. Geleerdheid en devotie in een overgangstijd', in: Idem en Johannes A. Mol m.m.v. Jakob Loer, eds., *De abtenkroniek van Aduard. Studies, editie en vertaling* (Hilversum en Leeuwarden 2010), 21-52, 35 e.v.

72 Marcus De Schepper, 'Pieter Gillis (1486-1533), Antwerps humanist en vriend van Erasmus', in *Miscellanea Jean-Pierre Vanden Branden*, 283-295, 283.

73 'Vita Viglii', in Cornelius P. Hoyne van Papendrecht, ed., *Analecta Belgica, in sex partes divisa* 3 dln, 6 banden (Den Haag 1743) I, 1, 6: 'Leopardiae apud patrum Buchonem habitans discere coepit, ac deinde variis usus magistris, postremo cuidam M. Antonio Coloniensi privatim instituendus fuit; ubi cum Hayone a Camminga, Tziepkone Zirxma, Joanne Brumers, ac Ambrosio Augustini apotecarii filio, coetaneis,' etc. De apothekerszoon Ambrosius Augustinus zou later nog in Leuven studeren. Zijlstra, *Het geleerde Friesland*, database. Zie ook Suffridus Petrus, *De scriptoribus Frisiae* (2e druk; Franeker 1699), 310.

74 Voor Suffridus Petrus die later hoogleraar in Erfurt en Keulen zou worden, zie Hidde Feenstra, 'Suffridus Petrus', in M. Schoor, ed., *Nieuwe Encyclopedie van Fryslân* (Gorredijk en Leeuwarden 2016), 2572. Voor de eveneens humanistisch gevormde Sibrandus

Studeren was ten tijde van Haye een kostbare aangelegenheid. Zo waren er kosten voor de studiereis, de inschrijving, het onderkomen en levensonderhoud en de aanschaf van boeken (die erg duur waren), papier en schrijfbenodigdheden.⁷⁵ Voor Haye stonden deze kosten een academische opleiding niet in de weg. Die universitaire studie van Haye begon in Leuven,⁷⁶ de enige universiteit in de Nederlanden. Studeerde hij onder ouderlijke dwang of uit humanistische of andere idealen?⁷⁷ We weten het niet exact, maar een academische opleiding werd gaandeweg steeds belangrijker voor de belangrijkste publieke functies, bijvoorbeeld voor het raadsheerschap in het Hof van Friesland. Sedert de jaren twintig van de zestiende eeuw was ruim dertig procent van alle in Leuven geïmmatriculeerden *nobilis*.⁷⁸ Er studeerden tal van Cammingha's in de oudste universiteitsstad in de Nederlanden. Sjouck, de zuster van Hayes vader, was gehuwd met Rienck Eminga, alias Cammingha, raadsheer bij het Hof van Friesland. Deze neef van Haye had een zoon Wytthie, die ook al raadsheer werd en dertien kinderen kreeg. Maar liefst zes zonen immatriculeerden in Leuven.⁷⁹

In Leuven werd een zekere Haye op 25 mei 1521 ingeschreven door de pas benoemde rector Joost Vroye (of Gavere, overleden in 1533):⁸⁰ 'Haymo filius Petri Kaminga de Leeuwardia, laycus, in legibus, Trajecten. dyoces. (nobilis)'.⁸¹ Het is verleidelijk om hierin onze Haye te zien; dan zou hij

Leo, later priester en pastoor, zie Matthijs Gerrits, 'Sibrandus Leo', in *Ibidem*, 2397 en Herman Th.M. Lambooy, *Sibrandus Leo en zijn abtenkronieken van de Friese premonstratenzerkloosters Lidlum en Mariëngaarde. Een nadere studie, editie en vertaling* (Hilversum 2008). Over de latere Graecus Georgius Rataller zie o.m. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* 2, 1163-1164. Zie ook Jan G. Ottema, 'Over het leven van Suffridus Petrus Leovardiensis', *Jaarboek De Vrije Fries*, tweede deel (Leeuwarden 1842), 413-471, 420-421; Sybren Sybrandy, 'Georgius Ratallerus' in: Jan Bloemendal en Chris Heesakkers, eds., *Bio-bibliografie van Nederlandse Humanisten*. Digitale uitgave DWC/Huygens Instituut KNAW (Den Haag 2009). www.dwc.huygensinstituut.nl.

75 Zijlstra, 'Studie en studiefinanciering', 234-235.

76 Cf. Edmundus H.J. Reusens, Arnold H. Schillings en Joseph Wils, eds., *Matricule de l'Université de Louvain*, 3 dln (Brussel 1903-1954) III, 649-654 in 1521. Zijlstra, 'Studie en studiefinanciering', 243, nt. 39.

77 Hilde de Ridder-Symoens, 'Adel en universiteit. Humanistisch ideaal of bittere noodzaak?', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 93 (1980), 410-432.

78 Zijlstra, *Het geleerde Friesland*, 44-45.

79 Zijlstra, *Het geleerde Friesland*, database s.v. Cammingha en Vries e.a., *De Heeren van den Raede*, 181, 224-225.

80 *Contemporaries*, s.v. Vroye correspondeerde met Erasmus, die hem hoogachtte als vriend en geleerde. Hij was ook Erasmus' huisgenoot in De Lelie te Leuven.

81 Arnold H. Schillings, *Matricule de l'Université de Louvain* III (Bruxelles/Brussel 1958), 649.

zich al op zijn elfde hebben ingeschreven. Tenzij hij toch iets eerder is geboren, of het hier om een andere Haye Cammingha gaat.

Hoe het ook zij, Haye studeerde in Leuven rechten, net zoals vele andere Friezen onder wie degenen die hierboven reeds werden vermeld als raadsheren in het Hof van Friesland. Daar in Leuven was het, dat Agricola in aanraking was gekomen met de geest van Italië, dat Erasmus in 1504 een manuscript van Lorenzo Valla (1405/'07-1457) had gevonden. Het was ook, aldus Viglius, een plaats waar de atmosfeer uitgesproken lieflijk was en de studie rustiger werd beoefend dan waar ook ter wereld.⁸² Haye op zijn beurt zat in Leuven aan de voeten van twee buitengewoon geleerde mannen, de graecus Rutger Rescius († 1545) en de latinist Conradus Goclenius (ca. 1497-1539). Haye studeerde ook aan het Drietalencollege (*Collegium Trilingue*), waar hij onderwijs kreeg in Grieks, Latijn en Hebreeuws. Haye woonde evenals niemand minder dan Maximiliaan van Bourgondië (1514-1558) en zijn leermeester Johan Becker († na 1536) in het huis van Robertus Virulus († na 1527). Virulus stond erom bekend *well-to-do students* in zijn huis op te nemen.⁸³ Over Hayes Leuvense studietijd is verder weinig bekend.

Na Leuven heeft Haye in het Duitse Rijk een lange studiereis gemaakt, maar welke universiteiten hij heeft bezocht weten we niet. Het adagium *mobiliora, nobiliora* gold zeker voor zijn peregrinerend bestaan.⁸⁴ Zeker is dat Haye in 1528 naar Dole wilde vertrekken en dat hij van zijn leermeester in Leuven, Johannes Becker, een brief meekreeg om die in Bazel bij Erasmus af te geven. Becker had vertrouwen in deze *Phrysius*, want hij beschreef hem als 'noster pridem convictor, nostri amantissimus nec minus nobis quoque charus'.⁸⁵ Vermoedelijk heeft Haye toen op doorreis naar Dole Erasmus in Bazel ontmoet.⁸⁶

In 1528 liet Haye zich in Dole inschrijven.⁸⁷ Hoewel er vele edelen woonden,⁸⁸ was deze universiteitsstad niet geliefd bij de adellijke Friezen tijdens hun academische studiereis. Er studeerden slechts elf Friezen en

82 Edzo H. Waterbolk, 'Rodolphus Agricola, Desiderius Erasmus en Viglius van Aytta. Een Leuvens triumvirat', in: Jozef C.L. Coppens, ed., *Scrinium Erasmianum I* (Leiden 1969), 129-149, 129.

83 *Contemporaries*, s.v.

84 *Adagium* in Zijlstra, *Het geleerde Friesland*, 18.

85 Ep. 1984, r. 36-37.

86 De Vocht, *Collegium Trilingue*, II, 456.

87 Waterbolk, *Rond Viglius van Aytta*, 15.

88 Zie Lucien Febvre, 'La vie noble', in: *Philippe II et la Franche-Comté. Étude d'histoire politique, religieuse et sociale*, ed. Réjeanne Toussaint (Parijs 1970²), 222 e.v.

een Groninger in de periode 1526-1620 aan deze universiteit.⁸⁹ Op 1 mei arriveerde Haye in Dole, waar hij de bentgenoten Viglius, Rienck van Burmania en Sjouke van Mellema aantrof.⁹⁰

Reeds acht dagen na Hayes aankomst schreef Viglius, de 'bolleboos en mentor' uit Friesland,⁹¹ aan zijn oom Bernard Bucho over Hayes aankomst in Dole. Een telkens terugkerend motief in brieven van humanisten en studenten, namelijk geldgebrek, ontbreekt ook niet in dit epistel:

Ik wacht nog altijd op het geld dat U onlangs heeft opgestuurd. De bode echter die het had moeten brengen, is nog niet gekomen. Ik zal het U dadelijk laten weten wanneer ik hoor waar het is en wanneer ik het zal ontvangen. U moet bovendien weten, dat op 1 mei, door een of ander toeval, de jonge adellijke Haye van Camingha bij ons is gekomen. Toen hij na een lange rondreis door Duitsland tenslotte in Dole arriveerde, konden we hem nauwelijks bij ons houden, vanwege de verlatenheid van deze stad en vanwege het niet zo grote aantal geleerden (als je het met Leuven mag vergelijken); zaken die mij bevalen en genoeg doen. Immers in klein gezelschap stijgt ons talent hoger als we weten met wie wij in studie wedijveren. Ik heb maar één kamer, en dan nog niet eens een grote; voor veel lieden immers is Europa nog te klein. Maar uiteindelijk hebben we hem kunnen overtuigen, en hoewel hij moe was, bleef hij maar doorwerken. Zo gaat het immers meestal: zij die eenmaal uit het nest zijn gevlogen, kunnen op geen enkele plaats stilstaan. Zo veel invloed heeft het wennen aan werken, zo veel invloed het voortdurend met genoeg veranderen van plaats, dat je niets lang kunt bekijken en voortdurend weer nieuwe dingen wilt zien. Tenslotte hebben wij de man er van af kunnen houden en hem ronduit gedwongen bij ons te blijven. Wij waren namelijk bang dat men hem onverhoeds en onverstandig elders zou strikken, wat zijn vrienden schade zou brengen, maar meer nog hemzelf: hij kon nergens anders naar toe of het zou moeten zijn dat hij liever terug had willen gaan. In Italië

89 Zijlstra, *Het geleerde Friesland*, 11 en 55. Dat er weinig Friezen in Dole studeerden, verbaast niet: Dole gold immers bij uitstek als een kweekvijver voor Bourgondisch-Habsburgs talent.

90 Cf. Jan G. Ottema, 'Over het leven van Suffridus Petrus Leovardiensis', 420-421.

91 Folkert Postma, *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat 1507-1549* (Zutphen 1983), 19.

kunnen we immers niet zijn vanwege het geweld en de honger.
Voor de Fransen zijn wij vijanden; in Duitsland is er niet alleen
het grootste gevaar voor lijf en leden;...⁹²

Viglius was de man die gedurende Hayes leven al dan niet achter de coulissen een belangrijke rol heeft gespeeld. Viglius' scherpe psychologische portret was juist, want Haye heeft zich slechts korte tijd in Dole opgehouden. Erasmus' uitnodiging om naar Bazel te reizen, kwam dus voor Haye op een goed moment. Het jaar 1529 was ongetwijfeld voor Haye zijn 'wonderjaar', want hij woonde bij Erasmus thuis, die de omgang met de getalenteerde Fries zeer op prijs stelde; de meester schreef vleiende brieven aan derden over zijn Friese huisgenoot en Haye kreeg een prachtig exemplaar van de verzamelde werken van Seneca cadeau.⁹³

Erasmus als briefschrijver

Hoe moeten we de brief van Erasmus aan Cammingha dan waarderen? Wie een brief van Erasmus – of die van Haye – wil begrijpen naar vorm en inhoud, moet beseffen dat die brieven behoren tot het genre van de humanistenbrieven, met alle interpretatieproblemen die dat oplevert. Erasmus was een echte briefschrijver.⁹⁴ Een brief was voor hem een ge-

92 'Pecuniam autem nuper a te missam adhuc expecto. Mercator autem qui eam adferre debuit, nondum advenit. Faciam te statim certiore, ubi audiero quo loco sit, et an eam accepturus sim. Illud etiam scire debes, Calendis Maiis, nescio quo fato, *Haijonem Camminga* juvenem nobilem huc advenisse. Is cum longa peregrinatione per Germaniam tandem Dolam attigisset, vix a nobis retineri potuit, ob solitudinem hujus oppidi, et Scholasticorum non ita magnum numerum, si cum Lovanio conferre lubet, quae tamen me et delectant et juvant. Magis enim inter paucos virtus exurgit, cum noscere queamus cum quibus nobis de studio certamen est. Me autem unicum cubiculum capit, idque non adeo magnum: plerisque etiam Europa nimis parva est. Persuasimus tamen tandem: et quamvis fatigatus esset, satiari tamen quotidianis laboribus non potuit. Sic sane fieri plerumque solet, ut qui semel e nido evolarint, nullo plane loco consistere queant. Tantum habet momenti et laborum consuetudo, et perpetua regionum non sine delectatione mutatio: ut videre nihil possis, aliud atque aliud semper velis. Deterruimus postremo hominem, et plane ut hic nobiscum maneret, coegimus. Verebamus enim ne alibi in retia incideret imprudens et incautus, magno amicorum, sed majore suo malo: nec alio ire poterat nisi redire maluisset. Ex Italia enim armis et fame excludimur: Gallis hostes sumus: in Germania non summum modo corporis discrimen est ...' Hoynck, *Analecta*, II,1, 5-6.

93 Zie voor de verspreiding van boeken van Erasmus in Friesland ook de bijdrage van Piter van Tuinen in deze bundel.

94 Vgl. Alois Gerlo, *Erasmus van Rotterdam. Zeven studies* (Nieuwkoop 1988), 7-23 en 61-73 en Miekske L. van Poll-van de Lisdonk, *Humanisten, brieven en proverbia* (Amersfoort 2005) en de aldaar genoemde literatuur.

sprek met afwezig.⁹⁵ Hij had honderdvijftig varianten voor de zin 'Uw/jouw brief heeft me erg behaagd' tot zijn beschikking.⁹⁶ Gewapend met de retoricaboeken van Cicero en Quintilianus hanteerde Erasmus in zijn brieven ook de stijlfiguur van de overdrijving, de hyperbool.⁹⁷ De humanist heeft in zijn omvangrijke boek *De conscribendis epistolis* (Over het schrijven van brieven), dat in 1522 in Bazel verscheen en dat in de zestiende eeuw maar liefst tachtig maal werd herdrukt, zeer uitvoerig de ideale brief beschreven.⁹⁸

Erasmus' brieven werden al tijdens zijn leven gepubliceerd. Volgens hemzelf gebeurde dat tegen zijn zin, zo schreef hij in 1521 vanuit Bazel aan Beatus Rhenanus (1485-1547). Als jonge en oudere man schreef hij veel brieven, maar die waren niet voor publicatie bestemd:

Als jongen en ook op latere leeftijd schreef ik zeer veel brieven, waaronder nauwelijks één met het oog op publicatie. Ik oefende mijn pen, ik kortte mijn vrije tijd, ik maakte me vrolijk met mijn kennissen, ik gaf toe aan mijn zin voor humor en ten slotte deed ik niets dan mezelf oefenen en mezelf amuseren, zonder in het minst te verwachten dat vrienden zulke beuzelarijen zouden overschrijven of bewaren.⁹⁹

Hier loog de Rotterdamse geleerde dat het gedrukt staat, want reeds in 1498 overwoog hij zijn brieven uit te geven. Erasmus werkte bewust aan een epistolair oeuvre; maar liefst twaalfhonderd brieven die hij schreef of ontving waren bij zijn dood in gedrukte vorm beschikbaar voor een

95 Ep. 1713.

96 Papy, 'Inleiding', 22.

97 Zie M.J. Steens, 'Inleiding', in: *De correspondentie van Desiderius Erasmus I* (Rotterdam 2004) I, 16-18. Voortaan afgekort als *Correspondentie*.

98 'Itidem et ego eam Epistolam optimam iudico, quae a vulgato hoc et indocto literarum genere quam longissime recedat: quae sententiis exquisitissimis, verbis electissimis, sed aptis constet: quae argumento, loco, tempori, personae, quam maxime sit accomodata, quae amplissimis de rebus agens, sit gravissima: de mediocribus, concinna: de humilibus, elegans, et faceta: in iocis acumine delectet ac lepore, in encomiis apparatu: in exhortando vehemens sit et animosa: in consolando blanda sit, et amica: in suadendo, gravis sit et sentiosa: in narrando, lucida et graphica: in petendo, verecunda: in commendando, officiosa: in rebus secundis, gratulabunda: in afflictis, seria'. ASD, I-2, 222-223. Voor het aantal herdrukken zie Gerlo, *Erasmus*, 69.

99 Ep. 1206. Vertaling ontleend aan Papy, 'Inleiding', 15. De brief diende als woord vooraf in Erasmus' *Epistolae ad diversos*.

ruim lezerspubliek.¹⁰⁰ 'Hij toont zich', zo concludeert Jan Papy, 'in zijn brievenverzamelingen – steeds het resultaat van een zorgvuldige "selectie" – slechts zoals hij wil gezien worden door het nageslacht, hij creëert zijn eigen "Erasmus" voor de *posteritas*'.¹⁰¹ Erasmus' brief aan Haye van november 1528 rolde reeds een jaar later in het imposante *Opus epistolarum* bij Hieronymus Froben (1501-1563) van de persen.

Erasmus had geen moeite met het verzwijgen van de waarheid. Humanisten konden soms meesterlijk hún waarheid op eigenzinnige wijze voorstellen. Erasmus was bovendien op bijna pathologische wijze overtuigd van zijn eigen grootsheid. Zijn egocentrisme komt sterk naar voren in een brief die Erasmus wellicht in december 1500 aan zijn vriend Jacob Batt (ca. 1466-1502) schreef. Daarin poogde hij Anna van Borssele (ca. 1471-1518), die toen als voogd voor haar zoon Adolf van Bourgondië (1489/90-1540) optrad, geld te ontfutselen.¹⁰² 'Ik ben me er heel goed van bewust dat velen een prebende van haar willen, maar dan moet je er maar op wijzen dat ik uniek ben, als je mij met vele anderen vergelijkt ... etc. Je bent stellig je oude gewoonte om er op los te liegen voor Erasmus nog niet vergeten'.¹⁰³ Erasmus schreef deze brief weliswaar in een periode dat hij niet rijk was, maar niettemin: welke briljant gepromoveerde onderzoeker zou nu dergelijke zinnen kunnen schrijven aan beoogde geldschietters, zij het in een andere maatschappelijke context? Willen we humanistenbrieven in het algemeen begrijpen, dan is ten eerste duidelijk dat die geschreven zijn door *mannen* met een groot gevoel van eigenwaarde, die vaak leden aan narcisme en die soms niet aarzelden zichzelf wel erg op te hemelen.¹⁰⁴ Ten tweede staat voor ons gevoel de topiek in

100 Papy, 'Inleiding', 15 e.v. Zie ook het scherpe, maar overtrokken oordeel van Jardine, *Erasmus, Man of Letters*, 153: 'But in the case of the *Opus epistolarum Erasmi*, the whole scholarly edifice is built upon the incompatible assumption that every Erasmus letter is a neutral 'document' offering true insight into the life of the great man of letters'.

101 Papy, 'Inleiding', 17.

102 Meer over de banden tussen Anna van Borssele, Adolf van Bourgondië, Jacob Batt en Erasmus bij Louis Sicking, 'Borssele, Anna van', in *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. Zie daarvoor <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Borssele>

103 Ep. 139. Vert. *Correspondentie*, 295. Nog dieper buigt Erasmus *pecuniae causa* voor Anna van Borssele in het stof in Ep. 145. Na de derde beroemdste Maria, 'de moeder van de maagd Maria en de grootmoeder van Jezus, God en Mens, etc.', wil Erasmus de vrouwe van Veere aan deze reeks van Anna's toevoegen! Steens spreekt in de 'Inleiding' van 'ongehoorde vleierij' Ibidem, 9.

104 'Schrijf haar verder dat ik nergens de doctorsgraad beter kan halen dan in Italië, maar dat een reis naar Italië, vooral voor iemand van zwakke gezondheid, niet mogelijk is zonder een grote som geld; vooral ook niet omdat ik daar, gezien de reputatie die

humanistenbrieven vaak 'echtheid' in de weg; gekunsteldheid is vaak een kenmerk van een humanistenbrief. De schrijvers, onder wie ook Haye, van die brieven hebben graag haast, schrijven dus *raptim*, of de bode staat voor de deur of hij is juist afwezig.¹⁰⁵ Ten derde draaide ook in de geleerdenwereld vaak alles om geld, terwijl daar in Erasmus' latere leven geen gebrek aan was.¹⁰⁶ Ten vierde waren de briefwisselingen van geleerden vaak uitingen van instrumentele vriendschappen.¹⁰⁷ Ten vijfde waren brieven in Erasmus' tijd een 'vehikel voor nieuws',¹⁰⁸ niet alleen bestemd om in zogenaamde kleine kringen van vrienden te worden voorgelezen met commentaar van de bezorger,¹⁰⁹ maar ook om zo snel mogelijk te worden gedrukt in bloemlezingen (*florilegia*) van literair verantwoorde brieven. Erasmus werkte bewust aan de drukgang en catalogisering van zijn eigen brieven en werken,¹¹⁰ zoals de snelle publicatie van Erasmus' brief aan Haye bewijst.¹¹¹ Ik kan mijn opsomming van voorbehouden wel

ik heb in de wereld der letteren, niet al te armoedig kan leven. Maak haar goed duidelijk dat ik door mijn werken meer kan bijdragen aan haar roem dan al die andere theologen die zij steunt. Zij preken wat voor het gewone volk, maar wat ik schrijf, zal altijd voortleven. In één of twee kerken luistert men naar hun dom gewauwel, terwijl mijn boeken over de hele wereld worden gelezen, door Grieken, Latijnen, door alle volkeren. Zeg haar maar dat dat domme slag theologen altijd en overal in grote mate voorhanden zal zijn, maar dat je iemand als ik ternauwernood in vele eeuwen aantreft'. Ep. 139 Vertaling in *Correspondentie*. Erasmus heeft bladzijden geschreven die het waard zijn om te worden opgenomen in 'une anthologie de la flatterie'. Vanden Branden, 'Erasmie et l'argent', 477.

105 Zie bijv. Saskia Stegeman, *Patronage en dienstverlening. Het network van Theodorus Janssonius van Almelooveen (1657-1712) in de Republiek der Letteren* (Nijmegen 1996), 116 e.v. voor een latere periode. Agricola eindigde zijn brieven soms 'properantissime', 'propere', 'prepropere', 'nuncius interpellat', 'vides festinationem meam', etc. Agricola, *Letters*, passim.

106 Zie bijvoorbeeld Ep. 143 en 145.

107 Zie Wiebe Bergsma, 'Een geleerde en zijn tuin. Over de vriendschap tussen Lubbertus en Vulcanius', *De zeventiende eeuw*, 20 (2004), 96-121, en de daar genoemde literatuur.

108 Paul G. Hoftijzer, 'Bij wijze van inleiding. De brief in de vroegmoderne tijd', in: Idem, Otto S. Lankhorst en Henk J.M. Nellen, eds., *Papieren betrekkingen. Zevenentwintig brieven uit de vroegmoderne tijd* (Nijmegen 2005), 9-20, 10 e.v.

109 Zo eindigde Erasmus bijvoorbeeld in 1499 een brief aan Jacob Canter met de woorden: 'Het is niet mogelijk en ook niet nodig om méér te schrijven; de bringer van deze brief zal u alles persoonlijk vertellen; hij is mijn metgezel bij mijn studies en bij alles'. Ep. 32, vertaling in *Correspondentie*.

110 Zie Cornelis Reedijk, *Tandem bona causa triumphat. Zur Geschichte des Gesamtwerkes des Erasmus von Rotterdam* (Bazel/Stuttgart 1980).

111 Zie vorige pagina.

uitbreiden, maar het zal duidelijk zijn dat voorzichtigheid ten aanzien van Erasmus' brieven als bron voor concrete gegevens of ideeën op zijn plaats is, ook in zijn brief aan Cammingha.

Friezen in Dole

Voor een goed begrip van Erasmus' brief aan Haye van Cammingha is het ook van belang te weten wie die bentgenoten waren die zich in 1528 in Dole ophielden; de kameraden uit edele Friese geslachten die volgens Erasmus in de universiteitsstad in de Franche-Comté een aangename studiegemeenschap vormden. Een van die Friezen was Viglius van Aytta, die Erasmus toen al wel kende, maar met wie hij in november 1528 nog niet correspondeerde. Uit een brief van Viglius van 7 januari 1529 vanuit Dole aan zijn patroon Bernard Bucho van Aytta blijkt wie deze illustere Friezen zijn. Deze brief zou zijn oom overigens niet meer bereiken, want die was op 3 december 1528 overleden. Dit epistel geeft een mooie indruk van de nood van Viglius en zijn vrienden in de Franche-Comté. Viglius spreekt zelfs van onheilsvolle voorspellingen in verband met dreigend oorlogsgeweld. Wie was deze al vaker genoemde Viglius?

Anders dan Haye van Cammingha was Viglius niet van adel. Wel stamde hij uit een eigenerfde Friese familie.¹¹² Viglius werd geboren op Barrahuis onder Leeuwarden op 19 oktober 1507 als tweede zoon van de boer Folkert Aytta en Ida Hania. In 1513 overleed Viglius' oudste broer. Dat was voor Viglius' oom Bernard Bucho een reden om zijn neef in Leeuwarden in zijn huis op te nemen. Bernard Bucho was in die jaren raadsheer in het Hof van Friesland en tevens pastoor van de rijke Sint Vitus van Oldehoeve.¹¹³ Aanvankelijk kreeg Viglius onderricht van de kapelaan van Bernard Bucho, maar later werd hij naar de Latijnse school gestuurd, die onder leiding stond van bovengenoemde Antonius van Keulen. In 1519 vertrok Bernard Bucho naar Den Haag waar hij werd benoemd tot deken van de hofkapel en raadsheer ordinarius in het Hof van Holland.¹¹⁴ Viglius' vader zond hem samen met zijn broer Rintje in 1520 aanvankelijk naar de beroemde kapittelschool van Deventer. Maar al gauw vertrok Viglius naar zijn oom in Den Haag, die hem op zijn beurt toevertrouwde aan de humanist Jacob Volkerts.¹¹⁵ In 1522 vertrok Viglius, na in de herfst van dat jaar in Utrecht de tonsuur te hebben ontvangen, naar Leuven waar hij tot

112 Voorzover niet anders vermeld gebaseerd op Folkert Postma, 'Viglius Zuichemius ab Aytta', in *Nationaal Biografisch Woordenboek* 8 (Brussel 1979), 837-855 en idem, *Viglius van Aytta*. Zie ook nt 90.

113 Vries e.a., *De Heeren van den Raede*, 179-180.

114 Vries e.a., *De Heeren van den Raede*, 180.

115 Zie bijv. Postma, *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat*, 16, 17, 19 en 168 nt 17.

1524, net zoals Haye bij Rutger Rescius en Conradus Goclenius colleges Grieks en Latijn volgde aan het *Collegium Trilingue*. Dit onderwijs moet aan Viglius goed zijn besteed, want uit de oudst bewaard gebleven brief van Viglius d.d. 17 januari 1525, geschreven aan Bernard Bucho, waarin hij Cicero prijst en zijn oom om geld vraagt om boeken van deze Romein te kunnen kopen, blijkt dat hij het Latijn hanteert 'met het meesterschap van de volmaakte humanist'.¹¹⁶

In 1524 begon Viglius zijn studie rechten, maar die viel tegen, omdat de Leuvense juristen zich nog vastklampten aan de traditionele *mos italicus* en niet ontvankelijk waren voor de kritische bronnenstudie, zoals die in Frankrijk door Budaeus (1468-1540) en Alciatus (1492-1550) werd beoefend. In 1526 vertrok hij naar Dole, waar zijn begaafdheid onder meer bleek uit zijn baan als repetitor van de *Instituten* voor jonge studenten die bij hem in huis woonden, onder wie de broers van de echtgenote van Anton Fugger (1493-1560) uit Augsburg, de grote bankier en financier van Karel V. In Dole hoorde Viglius dat zijn oom was overleden. Dit verlies compenseerde hij door contact te zoeken en te leggen met Erasmus. In Dole schreef Viglius dus de brief aan zijn oom, die duidelijk maakt wie die edele Friezen waren op wie Erasmus doelde in zijn brief aan Haye.

Gegroet. Uitvoerig en vaak heb ik voor enige weken aan u, zeer geliefde heer oom, over mijn zaken geschreven, maar tot nu toe wacht ik op uw antwoord. Want na die brief, die u door middel van mijn Sjouke hebt laten bezorgen, heb ik geen enkel schrijven van u ontvangen. Heel graag wil ik weten, hoe u het maakt, wat u over mij besluit, in hoeverre mijn plannen voldoende bij u in de smaak vallen. Bij herhaling heb ik over Haye geschreven en of broers het toelaten dat hun broer door gebrek aan eten hier te gronde gaat. Ik zie waarachtig niet, wat er van hem zou zijn gekomen, als ik hem niet in zijn gebrek te hulp was gesneld; ondertussen ben ik in twijfel en in zorg over wat u op dit punt wilt; ik vrees immers, dat u in deze kwestie van mij het grote oordeel vergt. Daar komt ook een gelijke situatie van mijn verwant Van Burmania nog bij. Ik in mijn eentje word opgezadeld met de last van hen beiden; help mij nog eenmaal hier van af; zeker niet voor de tweede keer zal ik me aan deze gok wagen. Aan mijn laatste brief heb ik een brief toegevoegd

¹¹⁶ Postma, *Viglius van Aytta*, 17.

die gericht was aan de zoon van heer Willem van Truchsess;¹¹⁷
breng me er alstublieft van op de hoogte, hoe zorgvuldig u die
zaak tot een einde hebt gebracht: want dagelijks wordt door die
lieden een beroep gedaan op mijn plichtsgevoel.¹¹⁸

Rijkdom hoefde geen garantie te zijn voor een vlotte voortgang van de studie gezien Viglius' klachten over de zorgwekkende toestand waarin Haye zich bevond en de geringe bereidheid van Hayes broers om financieel bij te springen. Sicke, Haye en Wytze waren weliswaar door hun vader rijkelijk met roerende en onroerende goederen bedeeld, maar zekerheid over het krijgen van wissels of contant geld impliceerde dat beslist niet. In Dole studeerden op dat ogenblik naast Viglius volgende Friezen: Haye, Sjouke en Burmania. Met Sjouke wordt de edelman Sjouke van Mellema bedoeld. De vermelde Burmania moet wel Rienck van Burmania zijn. Zij immatriculeerden respectievelijk in 1526 en 1528 in Dole.¹¹⁹ Voor Sjouke van Mellema vormt het voor de intellectuele geschiedenis van Friesland belangwekkende, encyclopedische boek met 165 Friese 'schrijvers' van de latere landsgeschiedschrijver Suffridus Petrus *De Scriptoribus Frisiae* (Keulen 1593) een bron van enige kennis. Deze geleerde Leeuwarder Sjoerd Pieters weet te melden dat Viglius in 1526 met Sjouke naar Dole is vertrokken.¹²⁰ Sjouke was de zoon van Poppo van Mellema, ook Remmertsma genoemd, en Eelts Gaukema. Poppo was van 1517 tot 1539 grietman van Oostdongeradeel en woonde op Mellema-state in Oostrom.¹²¹ Poppo had vier zoons en twee dochters, die allen kinderloos zouden overlijden, behalve Luts die zou trouwen met Hessel van Feytsma, die in 1545 in Leuven immatriculeerde. Van Sjoukes broers is bekend dat Hessel en Ritske in Leuven studeerden en Ofko zowel in Leuven als in Keulen.¹²² Ook Sjouke mocht delen, want zo moeten we dit

- 117 Het ging om Otto von Turschsess von Waldburg (1514-1573); zie Ferdinand Siebert, *Zwischen Kaiser und Pabst. Kardinal Truchsess von Waldburg und die Anfänge der Gegenreformation in Deutschland* (Berlijn 1953), Postma, *Viglius van Ayta als humanist en diplomaat*, 30 en 173, n. 108.
- 118 Waterbolk, *Rond Viglius van Ayta*, 17.
- 119 Zijlstra, *Het geleerde Friesland*, database.
- 120 'Valedicto igitur apud Hagam patre Folcardo, qui eodem venerat patruoque Buchone 27. Septemb. anno 1526 Dolam in Burgund cum nobili adolescente Sjouckone à Mellema conterraneo ac familiari suo profectus fuit'. Suffridus Petrus, *De scriptoribus Frisiae*, 314.
- 121 Baerdts van Sminia, *Nieuwe naamlijst*, 78.
- 122 Montanus de Haan en Arent van Halmael, *Stamboek van den Frieschen, vroegeren en lateren, adel, uit oude en echte bescheiden en aanteekeningen, en met bijvoeging van de wapens der onderscheidene geslachten, opgemaakt*, II (Leeuwarden, 1846), 74.

wel noemen, in de correspondentie met de jonge, reeds vroeg een groot overwicht bezittende Viglius.

De genoemde Burmania is dus hoogstwaarschijnlijk Rienck van Burmania, de zoon van Douwe van Burmania, grietman van Wonseradeel (ca. 1511-1523) en Ferwerderadeel (1525-1543) en Ath Pierdr Bonninga van Sjaerdema.¹²³ Rienck is omstreeks 1530 ook ingeschreven in Bourges. Hij is gepromoveerd, maar waar is niet bekend. Hij zou in 1537 tot zijn dood in 1541 raadsheer zijn in het Hof van Friesland.¹²⁴ Hij fungeerde als briefbezorger voor Erasmus en Amerbach (1440-1513).¹²⁵

Erasmus was doorgaans goed op de hoogte van wat er zich in de wereld van studenten, geleerden en drukkers afspeelde. Hij wist van Viglius' ziekte,¹²⁶ en dus is het hoogstwaarschijnlijk dat hij wist wie er in Dole in november verbleven, te meer daar de afstand tussen Bazel en Dole niet groot was.¹²⁷ Het is niet onwaarschijnlijk dat Erasmus, wiens *familia* in 1528 steeds kleiner werd, gedacht heeft dat hij via de rijke Cammingha ook andere adellijke, rijke of geleerde Friezen aan zich zou kunnen binden.

Waarom Haye?

Duidelijk is dat Haye hoopte in Erasmus' gemeenschap van geleerden, betalende gasten en dienaren of *domus musarum* te worden opgenomen. Haye's vader wilde blijkens zijn in 1521 opgestelde testament graag dat zoonlief zou promoveren in de beide rechten en voor Haye zelf was de omgang met Erasmus ook een middel om vooruit te komen. In het jaar dat dit testament werd opgesteld schreef Erasmus aan de oom en mecenas van Viglius, Bernard Bucho van Aytta: 'Dat de Friese natie warm loopt voor de literatuur, is werkelijk niets nieuws, aangezien ze ons al lang geleden Rudolf Agricola, von Langen en de familie Canter heeft geschonken. Dat rijke mensen van hoge afkomst hun kinderen ongeschikt achten om hun bezit en illustere naam te erven, als ze niet gevormd zijn

123 Ontleend aan Vries e.a., *De Heeren van den Raede*, 236.

124 C.G. van Leijzenhorst verwacht in zijn lemma in *Contemporaries* twee Burmania's.

125 *Amerbachkorrespondenz*, nr. 1950.

126 Zie boven, 16 en de bijdrage van Deneire.

127 In verband met de door Viglius gezochte vriendschap met Erasmus merkt Suffridus Petrus, *De scriptoribus Frisiae*, 315 op dat Bazel 'non longè a Dola distat' (166 kilometer in vogelvucht; anno 2017 bedraagt de kortste afstand over de weg ruim tweehonderd kilometer).

door hogere studie, dat is iets nieuws en daarvoor mogen we deze gelukkige tijden dankbaar zijn.¹²⁸

Ook Erasmus wilde van zijn kant graag dat Haye bij hem zou komen wonen, zoals hij een paar jaar later die andere Fries Viglius van Aytta graag in Freiburg bij zich in huis zou hebben en hij bereid was hem een belangrijke plaats in zijn testament te gunnen. De behandelde brief die Erasmus aan Haye, en dus indirect aan zijn Friese bentgenoten Burmania, Mellema en Aytta, in Dole schreef, maakt dit duidelijk. Deze brief is een stilistisch juweel; retoriek en functionele retorica zijn meesterlijk verweven conform de richtlijnen die Erasmus jaren eerder in zijn *De conscribendis epistolis* had gegeven. De opbouw verloopt volgens de klassieke retorica: *salutatio*, *captatio benevolentiae*, *narratio*, *petitio* en *conclusio*. Het is duidelijk dat Erasmus Cammingha paaide door hem ten eerste te imponeren als briefschrijver. Ten tweede bezong Erasmus op goed humanistische wijze de deugden van zijn beoogde betalende kostganger en zijn voorgeslacht: illuster, geleerd en niet onvermogen (uiteraard in de typisch erasmiaanse stijlfiguur *obiter dicta*, in het voorbijgaan). Ten derde wees Erasmus op de geleerde *convivia* die in Bazel werden gehouden en waar geleerden en kostgangers tijdens een sober maal de *studia humanitatis* beoefenden. Ten vierde heeft Erasmus geprobeerd de vermogende Fries over te halen plaats te nemen in zijn Bazelse geleerdenkring, waarmee hij zou kunnen opklimmen naar de erasmiaanse Olympus. Dit deed hij door Haye alvast een plaats te gunnen in een pantheon van meest Friese geleerden, van de Canters, de goddelijke Rudolf Agricola en diens kring van geleerde kringen rond het klooster Aduard, Hayo Hermann Hompen, die in Agricola's voetstappen trad en aan Haye de fakkel zou overdragen, en het aanstormende juridische talent Viglius van Aytta.¹²⁹

De belangrijkste humanist was de uit Baflo afkomstige Fries Rudolf Agricola wiens naam zo vaak genoemd wordt in zijn correspondentie met de in dit artikel genoemde Friezen.¹³⁰ In 1489 liet Erasmus voor het eerst de naam van Agricola, die hij als twaalfjarige jongen in Deventer nog had gezien,¹³¹ vallen in een brief aan zijn vriend de augustijnse kanunnik Cornelis Gerard (Aurelius, ca. 1460-1531). Aurelius was van mening dat alleen de Venetiaanse humanist Girolamo Balbi (overleden na 1531) in de voetsporen kon treden van de klassieken. Volgens Erasmus echter waren

128 Ep. 1237, vert. *Correspondentie*. Zie voor Viglius'oom Vries, *Bernardus Bucho Aytta van Swichum*.

129 Rudolf von Langen was een Westfaal. Over hem Jan C. Bedaux, *Hegius Poeta. Het leven en de Latijnse gedichten van Alexander Hegius* (Deventer 1998) passim.

130 Fokke Akkerman, ed., *Rudolph Agricola. Six Lives and Erasmus's Testimonies* (Assen 2012).

131 Waterbolk, *Verspreide opstellen*, 27 e.v.

er in zijn tijd talrijke schrijvers die in de buurt kwamen van de welsprekendheid van de Ouden, onder wie zijn Deventer leermeester Alexander Hegius (1439/40-1498), rector van de Sint-Lebuïnusschool,¹³² en Rudolf Agricola, 'die zeer geleerd was in de *artes liberales* en al even bekwaam in redekunst als in poëzie en bovendien niet minder bedreven in het Grieks dan het Latijn'.¹³³ In hetzelfde jaar waarin Erasmus aan Cammingha zijn brief schreef, publiceerde hij een redevoering van Agricola en schreef hij aan Hompen dat alles wat van Agricola uitging, iets goddelijks ademde.¹³⁴ Agricola was en bleef voor Erasmus het unieke licht en sieraad van Germanië ('unicum nostrae lux et ornamentum').¹³⁵ Erasmus heeft Agricola slechts eenmaal gezien en hoewel in zijn werken en brieven slechts één citaat rechtstreeks op Agricola worden teruggevoerd,¹³⁶ noemt hij hem ongeveer vijftig maal,¹³⁷ ook al valt slechts één rechtstreeks citaat uit Agricola's oeuvre te traceren. Voor Erasmus was Agricola vooral de auteur van *De inventione dialectica*, meteen ook het beroemdste boek van de Ommelander Fries.¹³⁸ Agricola had volgens Erasmus de grootste in Italië kunnen zijn, indien hij niet aan Duitsland de voorkeur had gegeven.¹³⁹

*

Waarom Haye? Ik doe een zestal suggesties, want veel meer kan een historicus in dezen niet bieden.

Ten eerste denk ik dat de pedagoog Erasmus voor zichzelf een plaats toe-kende bij de vorming van de talentvolle Haye tijdens diens *peregrinatio academica*.¹⁴⁰ De humanist van wie het gevleugelde woord is overgeleverd dat mensen niet worden geboren, maar gemaakt ('homines non nascuntur, sed finguntur') was boven alles een opvoeder; zijn leven kreeg mede vorm door zijn *passio docendi*. 'We kunnen', schreef Huizinga in zijn opstel 'De schrijver der Colloquia', 'Erasmus beschouwen als humanist,

132 Volgens Percy S. Allen, *The Age of Erasmus: Lectures Delivered in the Universities of Oxford and London* (Oxford 1913), 35 telde die school maar liefst 2200 leerlingen.

133 Ep. 23. Vert. *Correspondentie*, dl. 1, 61.

134 'Nihil ab illo viro proficiscitur quod non diuinitatem quandam spiret'. Ep. 1978.

135 Edzo H. Waterbolk, *Omtrekkende bewegingen. Opstellen aangeboden aan de schrijver bij zijn tachtigste verjaardag* (Hilversum 1995), 19.

136 Marcel A. Nauwelaerts, *Rodolphus Agricola* (Den Haag 1963), 155

137 Akkerman, *Rudolph Agricola*, 184.

138 Jardine, *Erasmus, Man of letters*, 83 e.v.

139 Zie Erasmus, *Ciceronianus*, ASD I, 2, ed. Pierre Mesnard, 682, l. 6-683, l. 8.

140 Zie Jan van Herwaarden, "'Mensen ... worden niet geboren maar gevormd". Erasmus en het principe van de opvoeding', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 122 (2007), 519-537.

theoloog, filoloog, wegbereider van de Hervorming, moralist, pedagoog, feminist, verdraagzame, vredesman, Nederlander ..., maar hij was primair een opvoeder: 'opvoeden wil hij, tot kennis, tot vroomheid en deugd'.¹⁴¹ Die opvoeding stond in dienst van een algehele vernieuwingsbeweging, een samengaan van de consequente toepassing van de filologische methode in de theologie op de bijbelwetenschap, de uitwerking daarvan op een nieuwe wetenschapsmethode en de hervorming van godsdienst en maatschappij, idealen die Erasmus met grote taaiheid verdedigde en propageerde.¹⁴²

Ten tweede denk ik aan Erasmus' pecuniaire liefde in het algemeen. Zodra Erasmus over eigen en andermans geld schrijft, is wantrouwen gerechtvaardigd, ook al kon hij zéér vrijgevig zijn. In 1528 had Erasmus Cammingha's geld niet nodig.¹⁴³ Geregeld klaagde Erasmus over de kosten van vertalers en scribenten, het houden van een paard, de vele reizen en onbetaalde rekeningen. Erasmus was niettemin *well off*.¹⁴⁴ Erasmus wilde niet alleen *ad fontes*, terug naar de zuivere bronnen van beschaving en christelijk geloof, maar hij probeerde ook voortdurend financiële bronnen aan te boren. Sedert zijn derde verblijf in Bazel (1521-1529) oogstte hij daarbij veel succes en kon hij zelfs op grote voet leven.¹⁴⁵

In Bazel dreef Erasmus een soort van achttiende-eeuwse 'salon' *avant la lettre*.¹⁴⁶ Hij leefde in weelde, dronk bij voorkeur dure Bourgondische wijnen,¹⁴⁷ had goede paarden tot zijn beschikking, er stonden altijd dienaren klaar om zijn leven te veraangename, hij had een goede en kostbare bibliotheek in zijn woning,¹⁴⁸ en hij wilde in het huis dat

141 Johan Huizinga, 'De schrijver der Colloquia', *De Gids* 100 (1936), 27-40, 27.

142 Cornelis Augustijn, *Erasmus* (Baarn 1986), 165 en 37.

143 Vanden Branden, 'Erasme et l'argent', 495.

144 Rummel, *Erasmus*, 19.

145 Zie voor de vier perioden van Erasmus in Bazel Hans R. Guggisberg, 'Erasmus und Basel', in: *Erasmus von Rotterdam. Vorkämpfer für Frieden und Toleranz. Ausstellung zum 450. Todestag des Erasmus von Rotterdam veranstaltet vom Historischen Museum Basel* (Basel 1986), 26-31.

146 Deze mijn inziens adequate observatie dank ik aan mijn collega O. Hellinga (1960-2011). Vgl. Haijo Zwager, *Waarover spraken zij? Salons en conversatie in de achttiende eeuw* (Assen 1968). Ook Erasmus' woningen werden bezocht door *gens de lettres* en *grands seigneurs*.

147 Over wijn bijvoorbeeld Ep. 1749 en 2139. Bier beschouwde Erasmus als de bron van alle kwaad. Hoyoux, 'Les moyens', 22.

148 Preserved Smith, *Erasmus. A Study of his Life, Ideals and Place in History* (New York [1962]), 260.

Johann Froben (ca. 1460-1527) hem had afgestaan het leven leiden van een *pater familias*.¹⁴⁹

Armoede hoefde hij niet meer te lijden. Hij verdiende geld met zijn boeken.¹⁵⁰ Alleen al zijn editie van het Nieuwe Testament werd in Bazel door maar liefst zeven drukkers uitgegeven.¹⁵¹ Dedicaties,¹⁵² niet alleen aan hooggeplaatsten, legden hem geen windeieren.¹⁵³ Erasmus dreef een levendige handel in zijn brieven.¹⁵⁴ Commercieel inzicht was Erasmus niet vreemd.¹⁵⁵ Hij was een middenstander die rijk was geworden van de *humaniora*. Hij schreef af en toe goedbetaalde epitafen. Verder kreeg hij verschillende jaargelden, ontving hij vele giften in natura, zoals paarden en sieraden, en andere emolumenten; zijn studies kon hij alleen al uit giften van hooggeplaatsten en anderen financieren.¹⁵⁶

Ten derde had Erasmus dienaren of geletterde en welgestelde lieden nodig die zich dienstbaar opstelden ten opzichte van de meester als dienaars of als betalende gasten. Een geleerde kon zich in de vroegmoderne tijd onder meer handhaven door zich te binden aan een instelling (cq. een kerk of klooster), aan personen, door studenten in huis te nemen,¹⁵⁷ door het schrijven van veel boeken met lucratieve dedicaties of door het trouwen van een goede partij. Het zoeken van een mecenas als broodheer of het vinden van geschikte huisgenoten haalde niet altijd het beste in humanisten naar boven, en zeker niet bij Erasmus. In onze ogen zijn Erasmus' brieven vaak een toonbeeld van ongebreidelde vleierij.¹⁵⁸ Van de vijftig *famuli* en *convictores* in Erasmus' woningen waren er, zoals al eerder vermeld, twee Friezen.¹⁵⁹ De eerste Fries die we op de lijst van Erasmus' *famuli* aantreffen is een zekere Johannes Phrysius die in 1516 secretaris cq. *amanuensis* was van Erasmus in Antwerpen. Ook fungeerde

149 Op 18 oktober 1522 schreef Erasmus aan Conrad Heresbach, hoogleraar Grieks in Freiburg: 'Non abhorret animus a visendo Friburgo ante brumam; sed deterrent hypocausta et vina. Iam demigraui in alteras aedes, et nouus paterfamilias esse coepi'. Ep. 1316.

150 Zie de Nederlandse vertaling van Ep. 2961 met commentaar in Papy e.a., *Erasmus*, 244-259.

151 Smith, *Erasmus*, 258.

152 Zie Stegeman, *Patronage*, 187 e.v.

153 Hoyoux, 'Les moyens', 34-41 geeft een lange lijst van de dedicaties.

154 Hoyoux, 'Les moyens', 66 e.v.

155 Cf Ep. 135, vertaling *Correspondentie*.

156 Cf. Ep. 2299.

157 Zie Koen Goudriaan, 'The Gouda Circle of Humanists', in: idem, Jaap van Moolenbroek en Ad Tervoort, eds., *Education and Learning in the Netherlands, 1400-1600. Essays in Honour of Hilde de Ridder-Symoens* (Leiden/Boston 2004), 155-177.

158 Huizinga, *Erasmus*, 171.

159 Zie het overzicht in Bierlaire, *La familia d'Érasme*.

hij als bezorger van Erasmus' brieven, al vertrouwde Erasmus Johannes niet altijd.¹⁶⁰ Hij werd door Erasmus in een brief aan John Fisher (1469-1535) geprezen vanwege zijn kennis van het Grieks en het Latijn.¹⁶¹ Nog op dezelfde dag schreef Erasmus aan Johannes Sixtinus dat hij hoopte dat deze iets voor zijn *famulus* zou kunnen betekenen.¹⁶² Een jaar later ging Phrysius met een aanbeveling van Erasmus naar Engeland.¹⁶³ Over deze Johannes is verder niets bekend. Mogelijk is hij dezelfde persoon die vermeld wordt in Erasmus' correspondentie als Zacharias Deiotarus († 1533). Deze voor Viglius onbekende Fries, kwam in 1521 in dienst van aartsbisschop William Warham (ca. 1450-1532).¹⁶⁴ Hij kende vele vrienden van Erasmus en hielp tevens diens *famuli* die naar Engeland werden gestuurd, onder wie Lieven Algoet († 1547) en Quirinus Talesius (1505-1573).¹⁶⁵ In het jaar 1528 viel de *familia erasmiana* uiteen, want tal van betalende gasten verlieten Erasmus' huis.¹⁶⁶ De uit Vlaanderen afkomstige Montanus (Philippe de la Montagne, ca. 1498-1576) en de Pool Stebarus (Daniel Stiebar, 1503-1555) vertrokken naar Parijs, Sebridarius (Andrzej Zebrydowski, 1496-1560) en Karel Utenhove (ca. 1500-1580)¹⁶⁷ naar Italië en Carlebitzius (Christoph Carlowitz, 1507-1578) liet zich inschrijven in Dole. Alleen de Poolse edelman Martinus Slap (Dambrowski, † 1550) bleef, met enige onderbrekingen, langer bij Erasmus, ook in Freiburg. Slap zou later een kerkelijke carrière maken in Polen. Hij was ook actief als briefbezorger voor Erasmus.¹⁶⁸

Philippus Montanus immatriculeerde in 1518 in Leuven en dook in 1528 weer op als één van Erasmus' tafelgenoten. Hij bleef niet lang, want in

160 Op 28 augustus 1517 schreef Erasmus aan Pieter Gillis: 'Mitto per Phrysium ad nos Epistolas posteriores Obscurorum Virorum, sed obvinctos, ut ipse nesciat quid ferat'. Ep. 637.

161 'Hic Ioannes Phrysium satis emendate et legibiliter scribit Grece et Latine'. Ep. 667. Zelfde strekking in een brief aan Thomas More. Ep. 683.

162 Ep. 668. Vanuit Leuven aan Sixtinus: 'Ioannes Phrysium tot artium nullam hic reperit fortunam. Ego menses complures vtcunquealui in spem melioris fortunae. Nunc ceu sacra iacta ancora in Britanniam se confert. Optabam eum hic manere, si fortuna arrisisset. Tu, siquid petes, adiuua. De fide testor. Eruditionem probo; pristinam morum insolentiam fortunae iniquitas, vt spero, correxit'.

163 Ep. 637.

164 Ep. 1205.

165 *Contemporaries*, s.v. Deiotarus.

166 Bierlaire, *La familia d'Érasme*, 81 e.v.; i.h.b. 88.

167 Over hem Johan Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)* (2 dln; Brussel 1975) I, 86.

168 *Contemporaries*, s.v.

de herfst van 1528 vertrok hij naar Parijs, waar hij een aantal brieven van Erasmus moest bezorgen.¹⁶⁹ Daniel Stiebar (Stibarus) von Buttenheim schreef zich in 1527 in aan de Bazelse universiteit. In augustus 1528 bood Erasmus hem een plaats aan zijn tafel aan; een bed had hij niet tot zijn beschikking voor deze bewonderaar. Stiebar vertrok al een maand later, maar zou tot Erasmus' dood met hem blijven corresponderen.¹⁷⁰ De edelman Andrzej Zebrzydowski uit Polen, waar Erasmus vele contacten had,¹⁷¹ studeerde onder meer in Krakau; hij zou later aartsbisshop in die stad worden. In februari 1528 vertrok deze rijke Pool naar Basel, waar hij een som geld van koning Sigismund I (1467-1548) aan Erasmus moest overhandigen. Eind september van dat jaar verliet ook hij tot groot verdriet van Erasmus zijn woning en vertrok naar Parijs, om in december af te reizen naar Venetië.¹⁷² De edelman Karel Utenhove had aan het *Collegium Trilingue* gestudeerd. Hij vertrok in 1528 naar Basel waar hij in juni werd opgenomen in Erasmus' huis. In de herfst van dat jaar ging hij naar Parijs, maar keerde terug in februari 1529, de maand waarin ook Haye de erasmiaanse ballotage kon verzilveren. Erasmus was zo verheugd over Utenhoves terugkeer, dat hij de *opuscula* van de patriarch van Constantinopel Johannes Chrysostomus (345-407) aan hem opdroeg. Later zou deze Gentse beschermeling overgaan naar de reformatie.¹⁷³ Christoph von Carlowitz, redigeerde als twintigjarige een boek van Lorenzo Valla (1405/07-1457) voor een Keulse drukker. Hij studeerde ook bij Goclenius in Leuven. Toegerust met een aanbeveling van deze Leuvense leermeester werd hij in december 1527 opgenomen in Erasmus' *familia*. Maar in februari van het daaropvolgende jaar studeerde hij dus reeds in Dole.¹⁷⁴

Geen wonder dat Erasmus graag zijn huishouden aanvulde na het vertrek van deze geziene, betalende gasten. Haye was de tweede, en de laat-

169 *Contemporaries*, s.v.

170 *Contemporaries*, s.v.

171 Zie voor het Poolse humanisme Hening P. Jürgens, *Johannes a Lasco in Ostfriesland. Der Werdegang eines europäischen Reformators* (Tübingen 2002), 46-91 en Maria Cytowska, 'Erasmie et ses correspondants polonais', in *Miscellanea Jean-Pierre Vanden Branden*, 381-396.

172 *Contemporaries*, s.v. Op zijn graftombe in Krakau stonden de woorden gegraveerd: 'Magni illius Erasmi discipulus et auditor'. Ep. 1826.

173 Ook andere Gentse protégés van Erasmus hebben niet aan Erasmus' verwachtingen voldaan zoals Lieven Algoet en Hilarius Bertholff, terwijl Felix de Coninck later de 'patroon der sacramentariërs' zou worden genoemd. Decavele, *Dageraad*, 71 e.v.; Peter G. Bietenholz, *Encounters with a Radical Erasmus. Erasmus' Work as a Source of Radical Thought in Early Modern Europe* (Toronto 2009), 136; *Contemporaries*, s.v. Felix Rex.

174 *Contemporaries*, s.v.

ste langdurig aanwezige Friese commensaal in Erasmus' woning.¹⁷⁵ Haye was geen eenvoudige *famulus*, maar een rijke inwoner van Erasmus' niet armoedig uitgevallen woning te Bazel. Naar goed humanistisch gebruik zou Cammingha, uiteraard tevergeefs, op zijn beurt de oude Erasmus tweemaal in zijn huis en tuin uitnodigen.

Ten vierde vermoed ik dat Erasmus probeerde om via Haye andere prominente Friezen aan zich te binden. Haye immers behoorde tot de hoogste échelons van de Friese maatschappij. In Dole hield zich ook Viglius van Aytta op, de latere *pannopappa totius Frisiae*, de alvader van geheel Friesland. Een ander was Dr. Rienck van Burmania, zoon van de grietman van Wonseradeel, een verwant van Viglius, die ook in Erasmus' briefwisseling af en toe opduikt en die we al tegenkwamen.¹⁷⁶ Deze geleerde Burmania werd na zijn kennismaking met Erasmus lid van het Hof van Friesland (1537-1541).¹⁷⁷ Hij was bij Alciatius tot doctor in de letteren bevorderd.¹⁷⁸ In Erasmus' correspondentie functioneert hij soms als een bezorger van brieven.¹⁷⁹ De belangrijkste Fries met wie Erasmus in zijn levensavond vriendschap sloot was echter Viglius van Aytta. Wat voor Viglius is geconcludeerd geldt ook voor de vriendschappen van de overige genoemde Friezen met Erasmus: die waren primair een middel om vooruit te komen.¹⁸⁰

Ten vijfde denk ik aan Erasmus' somber gemoedsbestaan in de jaren omstreeks 1528. Wellicht had hij gewoon behoefte aan vriendschappelijk gezelschap? Hijzelf maakt immers melding van zijn eenzaamheid, zoals hij een jaar eerder had geschreven aan een onbekende monnik.¹⁸¹ Zoals hierboven aangegeven hadden in 1528 immers enkele betalende gasten en *famuli* Erasmus' woning verlaten. Erasmus verstond namelijk de kunst om met zijn huisgenoten en medewerkers van mening te verschillen. Op het moment dat Erasmus deze brief schreef had hij gewoon behoefte aan goed gezelschap – en aan goed betalende gasten, zoals zo mooi verwoord door Allen in zijn opstel 'Erasmus, servant-pupils': 'After returning to Basle in 1521 Erasmus began to receive into his house

175 Bierlaire, *La familia d'Érasme*, 51-52.

176 *Contemporaries*, s.v. Zie ook boven, 34.

177 Vries e.a., *De Heeren van den Raede*, 226.

178 Ep. 3022.

179 *Contemporaries*, 232.

180 Postma, *Viglius van Aytta*, 50. Zie voor erasmiaanse vriendschappen ook Yvonne Charlier, *Érasme et l'amitié d'après sa correspondance* (Parijs 1977). Hierin heeft zij echter te weinig aandacht voor het vaak instrumentele karakter van de humanistenvriendschappen.

181 Ep. 1887.

young men of quite a different type: rich men furnished with ability, who caught at the opportunity of living for a time in such charming and distinguished company, and were willing to pay well for the privilege: not of course rendering any service to their host, but living under his roof and sharing his table'.¹⁸²

Ten zesde kon Erasmus zijn brief een jaar later opnemen in het door hem geregisseerde *Opus epistolarum*, een werk waar hij al decennia aan had gewerkt.¹⁸³ Binnen een jaar verscheen Erasmus' brief aan Cammingha in druk.¹⁸⁴ Verbazen hoeft dit dus niet want we zagen reeds dat tijdens Erasmus' leven maar liefst 1.200 brieven werden gedrukt in verzamelingen waarin Erasmus zijn eigen beeld schiep voor het nageslacht.¹⁸⁵ Ook deze brief was niet spontaan, daarvoor was hij te instrumenteel van aard.¹⁸⁶ Zo kon Erasmus met deze brief inkomsten genereren, en demonstreerde hij wederom de *ardor gloriae*, de humanistische roemzucht.¹⁸⁷

Deceptie

Haye verbleef van februari 1529 tot eind januari 1530 in het huis van en de coterieën rond Erasmus in Bazel en Freiburg.¹⁸⁸ In juli 1529 roemde Erasmus in een brief aan Viglius' vriend en studiegenoot in Dole Karel Sucquet (ca. 1506-1532) Haye, omdat hij steeds geleerder in de letteren en beter in de wijsbegeerte werd. Eigenlijk kon Erasmus zich geen aangenamere zoon wensen.¹⁸⁹ Haye verbleef slechts enkele maanden in Bazel bij Erasmus, want in april nam deze de boot naar Neurenberg en vertrok hij over land naar Freiburg. Allerlei redenen brachten Erasmus tot dit besluit, onder meer de reformatie in Bazel van Johannes Oecolampadius

182 Allen, *Erasmus*, 106.

183 Zie Léon-Emile Halkin, *Erasmus ex Erasmo. Érasme éditeur de sa correspondance* (Aubel 1983).

184 *Opus Epistolarum*, 591-592.

185 Zie ook Papy, 'Inleiding', 17 en boven, 28-29.

186 De vertaler van Allens *Opus Epistolarum* in het Frans Aloïs Gerlo concludeerde terecht: 'Heel deze humanistische briefliteratuur is in feite een prestigewerk geweest. Het waren brieven, waarvan men het afschrift bij zich bewaarde en die men zich haastte te publiceren. Vandaar vaak een zekere pose en een gebrek aan spontaneïteit'. Gerlo, *Erasmus*, 8.

187 Gerlo, *Erasmus*, 7.

188 Ep. 2129, 2130, 2191, 2229.

189 'Haio Caminga Phrysus nobiscum agit: cuius consuetudo mihi fit indies iucundior, nimirum quo magis ille quotidie fit et litteris eruditior et philosophia melior. Eiusmodi vero exuperior iuuenis ingenium, vt confidam hanc mutuam animorum beneuolentiam inter nos fore perpetuam. Nunc certe tam charus est ac iucundus vt, si filius esset, vix posset esse charior aut iucundior'. Ep. 2191.

(1482-1531), de opkomst van de wederdopers en het verbod op het celebren van de mis.¹⁹⁰

Uit Erasmus' correspondentie kunnen we het vervolg van de vriendschap in grote lijnen reconstrueren. Op 25 februari 1529 schreef Erasmus aan Herman Hayo Hompen dat hij een Fries bij zich had met dezelfde voor- naam, wat voor verwarring kon zorgen.¹⁹¹ In maart 1529 schreef Viglius aan Erasmus dat hij Haye geluk wenste met de dagelijkse omgang met Erasmus. Hij hoopte – hij schrijft zelfs: 'precór' – dat Haye zo lang moge- lijk bij Erasmus zou blijven.¹⁹² Viglius kende immers de wispelturigheid van zijn eerdere medestudent in Dole.

Haye heeft in Basel geleerden, drukkers en huisgenoten van Erasmus ontmoet. Zo heeft hij Johannes Erasmus Frobenius, de oudste zoon van Johann Froben (ca. 1460-1527), gekend.¹⁹³ Haye heeft eveneens sa- men met de uit Vlaanderen afkomstige priester Jan de Hondt (Canis, Canius, † 1571) in Erasmus' huis gewoond. Aan de prebende van Canius ontleende Erasmus een jaargeld. Zijn correspondentie met Canius is grotendeels aan geld gewijd.¹⁹⁴ In Freiburg ontmoette Ook heeft Haye de rijke Antwerpse patriciërszoon Frans van der Dilt (1500-1550) in Erasmus' *familia*.¹⁹⁵ Ongetwijfeld heeft Haye ook Erasmus' huishoudster Margarete Büsslein aan het werk gezien, die van 1521 tot 1535 de meester heeft gediend en daarvoor weinig erkentelijkheid ondervond.¹⁹⁶ Ook zij

- 190 Andere redenen bij Léon-Emile Halkin, *De biografie van Erasmus* (Baarn 1991), 294 e.v. met mooie citaten uit Erasmus' brieven.
- 191 'Est apud me Phrysius te et nomine et adnomine referens, nisi quod gentili cognomen- to est Caminga: quo magis admiror te non aliud ascuisse cognomen, vnde possis ab aliis dignosci'. Ep. 2108
- 192 Ep. 2129: 'Haionis nostri maiorem in modum faelicitate gratulor, cui quotidiana consuetudine tua frui contigit. Ex animo autem precor vt quam diutissime diligentis- simeque omni officio obsequioque eam tueatur. Habet autem eam tui amor ener- giam, vt in plures $\sigma\upsilon\mu\phi\iota\lambda\omicron\upsilon\nu\tau\alpha\varsigma$ transfundi cupiat. Vnde et nos, vbi tanto a te amoris amplexu suscepti sumus, nobis ipsis non satisfacimus, nisi plurimos nobiscum in eius communionem trahamus'.
- 193 Ep. 2229.
- 194 Ep. 2356. Over hem *Contemporaries*, s.v.
- 195 Ep. 2348. Zie *Contemporaries*, s.v. Uit deze brief komt naar voren dat Erasmus op dat moment personeelsproblemen kende: 'Haec ad epistolam abs te scriptam Calend. April. et per veredarium missam. De reliquis fac aulico more, mitte exemplaria dupli- ca, et amicos admone vt idem faciant. Quum ego maxime aegrotarem, Quirinus meus subito correptus est sudore Brittanico, nec alium habebam. Nam Cannius redierat in patriam amore libertatis, iam factus sacrificus ac nobis fausta laetaque precaturus'. De vermelde brief van Van der Dilt is niet bewaard gebleven.
- 196 Bepaald vleierend heeft Erasmus zich niet altijd over haar uitgelaten: 'Margarete furax, rapax, bibax, mendax, loquax'. Ep. 2735.

verhuisde met Erasmus naar het huis *Zum Walfisch* in Freiburg. Erasmus hield haar slechts in dienst omdat hij vreesde dat een opvolgster nog erger zou zijn.¹⁹⁷ Verder zijn we nauwelijks geïnformeerd over Hayes wel en wee in Erasmus' huizen in Bazel en Freiburg. We zijn dus aangewezen op omtrekkende bewegingen.

In het colloquium '*Een ridder zonder paard* of Valse adel' geeft Nestor enige raadgevingen aan de would-be edelman Harpalus (Grieks voor: gulzig, gretig): zorg voor vervalste adelsbrieven, een opgesmukte naam, een wapenrusting, een aantal begeleiders en goed gezelschap. Bij passend gezelschap denkt Nestor aan vrienden en dienaren:

Nestorius Verder moet je vrienden of zelfs dienaren om je heen verzamelen die voor je buigen als een knipmes en die je in gezelschap met 'jonker' aanspreken. Je hoeft niet bang te zijn dat dit je wat gaat kosten: er zijn jongelui genoeg die dit spelletje graag meespelen, zelfs gratis en voor niets. Bovendien, de hele streek hier wemelt van geleerde kereltjes die van een zeldzame, ja haast krankzinnige schrijfwoede bezeten zijn. En verder zijn er wel wat hongerige boekdrukkers die alles aandurven als de hoop op winst hen toelacht. Een enkeling dien je wat toe te stoppen, zodat hij je in zijn pamflet 'stut van zijn land' noemt en dat regelmatig herhaalt, liefst in hoofdletters. Op die manier zal men je tot in Bohemen 'stut van zijn land' noemen, want pamfletten verspreiden zich sneller en verder dan de woorden of de praatjes van zelfs de meest babbelse dienaars.¹⁹⁸

In de persoon Harpalus wordt de edelman Heinrich von Eppendorf (1496-na 1551) belachelijk gemaakt, die Erasmus in 1520 en 1522 in Bazel had ontmoet. In de ruzie tussen Ulrich von Hutten (1488-1523) en Luther koos Eppendorf partij tegen Erasmus en dat heeft hij geweten.¹⁹⁹ Nestorius' geestige opmerkingen over dienaren die als knipmessen buigen, zullen door Erasmus' *famuli* niet altijd als grappig zijn ervaren, want Erasmus kon erg nukkig zijn. Erasmus schilderde hier namelijk ook een zelfportret, want ook hij omgaf zich graag met dienaren, *pueri*, *amanuenses*, *famuli*, *iuvenes*, *convictores*, *convivae* en studenten die lang bij hem in huis woonden en die voor hem werkten, hem hielpen zijn boeken tot stand te brengen, manuscripten copieerden, drukproeven corrigeer-

197 Halkin, *De biografie van Erasmus*, 298.

198 Erasmus, *Gesprekken*, 427.

199 Erasmus, *Gesprekken*, 423.

den, brieven overschreven, hem bij ziekte verzorgden, zijn humeurigheid moesten ondergaan en boodschappen voor hem deden in Engeland, Frankrijk, Duitsland, Zwitserland en Italië.²⁰⁰ Zij noemden zich, nadat zij Erasmus' *familia* hadden verlaten, vaak 'gewezen dienaar van Erasmus'. Erasmus op zijn beurt beval hen aan bij vrienden, zorgde, ook financieel, voor hen en bedacht hen in zijn testament,²⁰¹ of hij liet hen aan hun lot over als het hem uitkwam, zoals Haye zou ondervinden.

In januari 1530 maakte Erasmus de zeer rijke Oost-Fries Herman Hayo Hompen deelgenoot van zijn gevoelens jegens de inmiddels plotsklaps vertrokken Haye.²⁰² Opnieuw schreef Erasmus lovend over zijn jonge huisgenoot:

U vraagt om een uitgebreide brief, dierbare Hayo; maar van die last heeft Haye van Cammingha mij bevrijd, aan wie niet alleen mijn openbare maar ook mijn persoonlijke bezigheden en inspanningen en zelfs mijn beraadslagingen en overdenkingen niet minder bekend zijn dan aan mijzelf. Zozeer leefden wij in eenheid van geest [Phil. 2:20], en ik kan niet goed zeggen of hij mij meer tegen zijn zin verlaten heeft of dat ik hem meer tegen mijn wil heb laten gaan. Ik heb al jaren lang beslist niet met zoveel plezier met iemand samengeleefd; zodanig is zijn vriendelijkheid van karakter, zijn loyaliteit en rechtschapenheid. Hij heeft mij door zijn gezelschap zo vereerd, verzorgd en gekoesterd, dat het mij in deze gezondheidstoestand, bij deze vermoeienissen en zorgen en in deze uiterst woelige situatie, een grote troost geweest is. Maar aangezien ik heb begrepen dat het voor hem van groot belang is dat hij zijn familie weerziet (je kent het, het Oog van de Heer [Zach. 4:10]), heb ik niet gearzeld om de weifelende jongen bijna weg te duwen. De hoop op zijn terugkeer zal voor ons beiden het leed verzachten. Van hem zul je aan de weet komen wat je van mijn openbare dan wel persoonlijke zaken zult begeren te weten. Kon ik maar vrolijker dingen melden!

Twee maanden later schreef Erasmus aan zijn bankier Erasmus Schetz (1476-1550) in Antwerpen dat een Fries hem een aanzienlijke som geld

200 Zie ook de korte Samenspraak 'Heer en knecht'. Goed in context geplaatst in Bierlaire, *La familia d'Érasme*, 32 e.v.

201 Passage ontleend aan Marcel A. Nauwelaerts, *Erasmus* (Bussum 1969), 109; nog altijd een even helder geschreven als erudiete inleiding tot het leven en werk van Erasmus.

202 Ep. 2261.

schuldig was.²⁰³ Nu nam de correspondentie een geheel andere wending, die leidde tot een breuk tussen beiden. Want Haye zou pas in november zijn schuld aan Erasmus afbetalen.²⁰⁴ In Erasmus' brieven kunnen we de verwijdering tussen de meester en de leerling nauwkeurig volgen. Haye's schuld aan Erasmus, zijn plotselinge vertrek naar Italië en Haye's karakter – hij was erg ongedurig en van *stabilitas loci* had hij nooit gehoord – waren mede debet aan deze verbroken *amicitia* of vriendschap.

Hoe de breuk tussen Erasmus en zijn eens geliefde medebewoner zich voltrok, blijkt wel zeer duidelijk uit de briefwisseling van Erasmus met zijn dan inmiddels tot grote vriend gepromoveerde, de al enkele malen genoemde Viglius van Aytta. Reeds in zijn eerste brief van 15 februari 1529 vanuit Dole aan Erasmus roemde Viglius zijn schitterende deugden, die hem onsterfelijk zouden kunnen maken, zijn onvergankelijke geleerdheid en zijn minzaamheid jegens allen.²⁰⁵ De liefde van de Friese humanist voor Erasmus was groot. Viglius bestelde na Erasmus' dood bij Nicolaas Episcopius (1501-1564) te Bazel alle Erasmusdrukken van Froben en liet ze in leer inbinden.²⁰⁶ Erasmus op zijn beurt vergeleek, uiteraard zou ik bijna schrijven, ook Viglius met Agricola.²⁰⁷ Tijdens Erasmus' leven was Viglius vooral humanistisch student en geleerde. Hij gold later niet alleen als inhalig en gierig, maar ook als een aartskoppelaar.²⁰⁸ Suffridus Petrus noemde hem 'singularis patriae nostrae Phoenix', mede omdat deze mecenas en patroon in 1562 de voedssterheer van maar liefst dertig studenten uit zijn familie- en vriendenkring was.²⁰⁹ Erasmus kende Viglius als geleerde en hij achtte hem zo zeer, dat hij Viglius in 1534 niet alleen een plaats aanbood in zijn woning, maar hem ook tot erfge-

203 Ep. 2286.

204 Zie onder meer Ep. 2356, 2364, 2403, 2413, 2552, 2573, 2587, 2593.

205 Ep. 2101.

206 Nauwelaerts, *Erasmus*, 110; zie ook Waterbolk, *Omtrekkende bewegingen*, 39. Voor zijn oom en maecenas Bernardus Bucho liet hij een gedenkplaat maken; voor Agricola richtte hij in Heidelberg een gedenkteken op. Over Viglius' 'memoriecultuur' Edzo H. Waterbolk, 'Viglius van Aytta, steunpilaar van het geheugen', in: H. Soly en R. Vermeir, eds., *Beleid en Bestuur in de oude Nederlanden. Liber amicorum Prof. Dr. M. Baelde* (Gent 1993), 491-505.

207 Waterbolk, *Rond Viglius van Aytta*, 74.

208 Edzo H. Waterbolk, 'Een Wederdoperse penning als doopgeschenk', *It Beaken* 30 (1968), 38-46, 38-39.

209 Zijlstra, 'Studie en studiefinanciering', 243 en Suffridus Petrus, *De scriptoribus Frisiae*, 359. Zie voor Viglius' verwantschapsbetrekkingen het ook voor de geschiedenis van de Friese geleerdencultuur belangrijke artikel van Onno Hellinga en Paul N. Noomen, 'Genealogia Aytana', *Genealogysk Jierboek* (2011), 127-306.

naam wilde maken, als hij maar bereid was bij hem te blijven.²¹⁰ Tijdens en na zijn leven was Viglius' geleerdheid bijna spreekwoordelijk.²¹¹ Karel V nodigde begin jaren dertig Viglius, die toen in Padua verkeerde, uit om gouverneur van zijn zoon Filips II te worden. Ook de briefwisseling tussen Erasmus en Viglius is doortrokken van vleierij en wederzijdse lofzangen, maar Erasmus, die een scherp zicht had op intellectuele kwaliteiten, roemde terecht de uitzonderlijke geleerdheid van de Friese jurist. In mei 1533 schreef Erasmus een nogal rancuneuze brief aan de jonge Viglius.²¹²

(...) Ik stap nu over van Engeland naar Friesland. Met Cammingha is heel moeilijk een vriendschap te onderhouden. Er is geen sluwer wezen dan hij. Er hoeft maar een klein woordje gezegd te worden en hij is er zwaar door beledigd. Hij heeft een aantal brieven uit mij geperst waarvan ik nu spijt heb. Geen lofprijzing van zijn persoon is genoeg. Ik twijfel er niet aan dat hij een grondige hekel aan mij heeft. Hij tilde er zwaar aan dat ik hem geen brief waardig achtte terwijl ik anderen wel geschreven heb. Het was zelfs bijna oorlog geweest als ik hem niet in een brief aan Hoxwier lovend vermeld had. Die vermelding is nu geschrapt in de uitgave van mijn brieven, en in plaats van hem is Viglius ingevuld. *O hemel, o aarde.*²¹³

Van de andere Hayo kan het me niet schelen wat hij vindt. Toen hij teruggekomen was uit Italië en zowel een plekje in het Hof ambieerde als een vrouw die van dezelfde hoogwaardigheid voorzien is, eiste hij van mij uitgewerkte aanbevelingen bij de hoogste kringen van het Hof. Hij heeft mij uiteindelijk zover gekregen en mij bedankt. Het is niet best om van zulke geesten afhankelijk te zijn. Maar Cammingha verdenk ik ervan dat hij weinig energie steekt in het bijhouden van de vriendschap.

(...) Brassicanus heeft óf bepaalde antipathieën opgevat, óf

210 Waterbolk, *Verspreide opstellen*, 74.

211 Een Ommelander anonieme notabele schreef bijvoorbeeld in zijn geschiedverhaal over Viglius: '... van Zwichem bij Lewerden in Westvrieslant geboertich, van slechter affkomste ende doer sijne geleertheit ende geswinde verstant ...'. Wiebe Bergsma en Edzo H. Waterbolk, eds., *Geschiedverhaal van een Ommelander notabele ca. 1550-ca. 1570* (Groningen 1991) 20.

212 Ep. 2810.

213 Cicero, *Ad Atticum* 1.18 1.

hij is door schaamte bevangen. Hij had van de daken geroepen dat het niet zou ontbreken aan te verzamelen materiaal na Erasmus, terwijl hij bijna dertig van mijn spreekwoorden heeft overgenomen. Hij is ermee opgehouden mij te schrijven, wat ik goed kan hebben. Er is immers niets ergerniswekkenders dan zijn brieven. Hij had de gewoonte zijn scheldwoorden af te wisselen met zulke vleierijen dat ik in zijn hoofd af en toe een nuchtere geest verlangde.

In deze brief aan Viglius verdedigde de oude Erasmus zich met een in vitriool gedoopte pen. Erasmus' weergave van zijn geschil met Brassicanus is uiterst dubieus. Ooit had Erasmus waardering voor Joannes Brassicanus (J.A. Köl) (ca. 1500-1539) en hem een plaats gegund in de samenspraak *Apotheosis Capnionis*. In 1529 publiceerde Brassicanus in Wenen een verzameling spreekwoorden, *Proverbiorum Symmicta* (Een mengeling van spreekwoorden), in het woord vooraf aangekondigd als een bescheiden aanvulling op Erasmus' *Adagia*. Brassicanus zond een exemplaar aan Erasmus, die niet was ingenomen met deze publicatie. Erasmus gebruikte de uitgave van Brassicanus wel in een editie van de *Adagia* die in 1533 verscheen, waarin 28 nummers waren ontleend aan of geïnspireerd door Brassicanus' werk, wiens naam niet werd genoemd. Sterker nog, Erasmus beschuldigde Brassicanus van plagiaat. Laatstgenoemde zou dertig spreekwoorden uit de *Adagia* zou hebben verwerkt. Erasmus' voornaamste grief was vermoedelijk dat Brassicanus het had aangedurfd om een aanvulling te geven op zijn *Adagia*. Volgens Ari Wesseling toont Erasmus' handelwijze een schaduwkant van zijn karakter, namelijk kleinzieligheid en schijnheiligheid. Erasmus maakte zich zelfs in een enkel geval schuldig aan plagiaat en vervalsing.²¹⁴

De Oost-Fries Hompen werd niet minder met vitriool bespat. Erasmus' vriend Hayo Herman Hompen, Hermannus Phrysius (ca. 1495-1540) uit Emden, immatriculeerde in Keulen, Parijs, Leuven en wederom in Parijs.²¹⁵ In de jaren 1519-1520 was hij in de Leuvense pedagogie 'De Lelie, een huisgenoot van Erasmus geweest. Toen fungeerde hij tevens

²¹⁴ Ontleend aan Ari Wesseling, 'Erasmus en plagiaat', in Lisa Kuitert, Carla Dauven, Jelle Koopmans, eds., *Wie is de auteur? Dertien opstellen over schrijverschap, toeschrijvingen, pseudoniemen en anonimiteit* (Amsterdam 2007), 57-69, 255.

²¹⁵ Suffridus begint zijn levensberichtje van Hompen met diens relatie met Erasmus en vermeldt tevens hun briefwisseling. *De scriptoribus Frisiae*, 129. Over Hompen ook Albertus J. Kölker, *Alardus Aemstelredamus en Cornelius Crocus. Twee Amsterdamse priester-humanisten. Hun leven, werken en theologische opvattingen. Bijdrage tot de kennis van het Humanisme in Noord-Nederland in de eerste helft van de zestiende eeuw* (Nijmegen en Utrecht 1963) passim en Vries e.a., *De Heeren van den Raede*, 221-222.

als Erasmus' koerier tussen Parijs en Leuven. Van 1522 tot 1528 verbleef hij vooral in Italië, in Rome, Perugia en Padua. In 1529 werd hij raadsheer in het Hof van Friesland. De puissant rijke Hayo Hermannus trouwde in 1528 met Anna, een dochter van de bankier Pompejus Occo (1483-1537), een verwant van Erasmus' boezemvriend Adolf Occo van Osterhuusen (1483-1537), tevens een verwant van Agricola.²¹⁶ Erasmus moedigde hem aan om de geschriften van Agricola uit te geven, wat historisch gezien een goed advies was.²¹⁷ Erasmus vergeleek, volkomen ten onrechte overigens, ook Hompen met Agricola.²¹⁸ Erasmus hoopte via Hompen manuscripten van Agricola tot zijn beschikking krijgen.²¹⁹ Ook Hompen correspondeerde met Viglius van Aytta;²²⁰ uit de zojuist aangehaalde brief aan Viglius blijkt dat ook tussen deze Haye en Erasmus een grote verwijdering was ontstaan. Die onenigheid kwam voort uit het feit dat Erasmus Hompen niet had genoemd in de eerste druk van de *Ciceronianus*, omdat Hompen niets had gepubliceerd.²²¹ In de tweede druk werd Hompens' naam wel genoemd. De vriendschap werd uiteindelijk verbroken, waarschijnlijk deels omdat de aan Hompen toegeschreven haat jegens Erasmus 'meer ingebeeld dan werkelijk was',²²² deels ook omdat deze vriendschap voor Erasmus een instrumenteel karakter had.²²³

Terwijl Haye in onwetendheid verkeerde over Erasmus' gevoelens omtrent zijn persoon en hem zelfs een min of meer narcistische 'liefdesverklaring' zond, werd hij dus door Erasmus in zijn brief aan Viglius scherp bekritiseerd, ja sterker nog, probeerde de Rotterdamse humanist hem uit zijn leven te verwijderen. Nadat hij de waarheid van zijn eigen *adagium* had ondervonden, namelijk dat je niemand kunt vertrouwen voordat je een schepel zout men hem hebt gegeten,²²⁴ sloeg de aanvankelijke liefde om in minachting. Meer en meer was Erasmus in de jaren twintig een zeer geducht polemicus geworden, die zich zelf in toenemende mate als een slachtoffer van allerlei kwalijke lieden ging beschouwen.²²⁵ Hij had

216 Vries e.a., *De Heeren van den Raede*, 221-222.

217 Allen, *The Age of Erasmus*, 20: 'Few men of letters have made more impression on their contemporaries; yet his published writings are scanty'. 129 e.v.

218 Ep. 2091, 2581.

219 Cf. Jardine, *Erasmus, Man of Letters*, 137. Via Hompen kreeg Erasmus een exemplaar van de werken van Seneca uit het bezit van Agricola.

220 Hoyneck, *Analecta*, II,1, 183-185, 220-221.

221 Ep. 2008.

222 *Contemporaries*, 2, 158.

223 Jardine, *Erasmus, Man of Letters*, 261.

224 *Adagia*, 1014 (II 1, 14): 'Nemini fidus, nisi cum quo prius modium salis absumpseris'.

225 Zie het uitgebalanceerde artikel van M.E.H. Nicolette Mout, 'Erasmus als polemicus', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* 2001-2002 (Leiden 2003), 3-16, waarin een welsprekend citaat uit *De conscribendis epistolis* in vertaling is

er duidelijk spijt van dat hij in een andere brief aan weer een andere Friese jurist, Hette of Hector van Hoxwier (1502-1546), Haye op een positieve manier had vermeld.²²⁶ Op drie manieren probeerde Erasmus Hayes toetreding in de geleerdenwereld en de *sodalitas litteraria* te verhinderen. Ten eerste door hem in de Republiek der Letteren zeer scherp te kritiseren. Ten tweede door loftuitingen op zijn persoon in latere brievenboeken te vervangen door die aan Viglius. Ten derde werden de brieven van en aan Haye na 1529 uit Erasmus' latere brievenboeken weggelaten!²²⁷ Deze ego-centrische handelwijze van 'de meester van het voorbehoud' (Huizinga) past in het patroon van veel van zijn latere brieven, die vaak weinig meer zijn dan één lange zelfverdediging.²²⁸ Deze brief kan worden beschouwd als een bewust georchestreerde beschadigingscampagne ten koste van twee aanvankelijk als vrienden beschouwde Friezen.²²⁹

Slotbeschouwing

Boeken, brieven en vriend- en vijandschappen bepaalden Erasmus' leven. Erasmus deelde het ongeduld van Paulus en de ijdelheid van zijn geliefde kerkvader Hieronymus.²³⁰ Haye deelde in alle. Evenals 'de Germaanse oeros'²³¹ Ulrich von Hutten was Cammingha een doldriest humanist-in-wording en een ongebreideld paard. Aan de humanistische idealen van *civilitas* en *humanitas* kon of wilde Haye niet beantwoorden. Zijn rusteloosheid leverde hem geen waardering op. Zoals niet ongebruikelijk onder geleerden, was *amicitia* soms snel verleden tijd. Allens dictum: 'One-

opgenomen: 'Wanneer wij in de loop van de rede goed in de stemming zijn geraakt, gaan wij de persoon belachelijk maken met behulp van schimpscheuten, hatelijke opmerkingen en snedige grappen. Wij laten zien dat hij niet alleen weerzinwekkend is, maar ook belachelijk; hij verdient veracht te worden, zowel vanwege zijn buitengewone dwaasheid als zijn ongelofelijke gemeenheid' (3).

226 Hector van Hoxwier (Mantgum 1502; omgekomen in 1546 in Mechelen bij een ontploffing) had in Leuven, Parijs, Pavia en Padua gestudeerd. Later werd hij raadsheer bij het Hof van Friesland en fungeerde hij als Viglius' zaakwaarnemer in Friesland. Zie Vries e.a., *De Heeren van den Raede*, 227 en Ep. 2586 en 2624. Ook diens broer Ausonius was geen onbekende van Erasmus; hij was nauw betrokken bij de oprichting van de Latijnse school in Franeker. Zie bijlage I.

227 Bibliografisch te volgen in de voortreffelijke studie van Halkin, *Erasmus ex Erasmo*.

228 Huizinga, *Erasmus*, 118: 'Zijn rol, zijn positie, zijn naam, dat wordt meer en meer het aspect, waaronder hij de wereldgebeurtenissen ziet. Er komen jaren, dat zijn gansche enorme correspondentie weinig meer is dan één lange zelfverdediging'.

229 Vgl. Erika Rummel, 'Professional Friendships among Humanists. Collaboration or Conspiracy?', in: J.V. Mehl, ed., *In Laudem Caroli. Renaissance and Reformation Studies for Charles G. Nauert* (Kirkville 1998), 35-43, 42-43.

230 Halkin, *De biografie van Erasmus*, 347.

231 Waterbolk, *Verspreide opstellen*, 33.

time friends often become enemies' gold zowel voor Haye als Erasmus.²³² De manier waarop Erasmus Cammingha, Hompen en Brassicanus in dezelfde tijd desavoueerde, toont aan dat we ver verwijderd zijn van de aan Erasmus toegeschreven idealen van irenisme, pacifisme of tolerantie en wederzijds begrip. Erasmus' manier om zijn oude vrienden schade te berokkenen, was weinig hoffelijk: Brassicanus beschuldigde hij van plagiaat, terwijl hij het zelf in de praktijk bracht, Haye verwijderde hij uit zijn brievenboeken, over Hompen, die hem *nota bene* behulpzaam was geweest bij het verkrijgen van handschriften van Agricola, verspreidde hij een roddel (die hij natuurlijk van die nare Cammingha had gehoord), namelijk dat deze in Italië syfilis (de Spaanse pokken) had opgelopen, enz. Erasmus is wel een strategisch correspondent genoemd.²³³ Dat mag geleerd klinken, maar welbeschouwd is dit een nietszeggende kwalificatie. Iedere briefschrijver is strategisch: hij of zij wil iets bereiken, wat dit ook zijn mag. Erasmus portretteerde Cammingha aanvankelijk als een schakel in de keten van de Friese liefhebbers van de *studia humanitatis* en hij rekende hem tot de ideële *Respublica litteraria et Christiana*.²³⁴ Erasmus' lofzang op Hayes literaire adeldom, was ook een retorische manier om de rijke en voorname Haye te motiveren Dole te verlaten en zijn intrek te nemen in zijn woning in Bazel.

Eer en profijt dicteerden ook de deels instrumentele vriendschap tussen Haye en Erasmus. Vriendschap was een overlevingsstrategie in de vroegmoderne tijd.²³⁵ Toen Haye van Cammingha en Hayo Herman Hompen niet meer van nut waren, werd de vriendschap op bepaald niet zachtzinnige en eenzijdige wijze door Erasmus beëindigd. Huizinga's verzuchting, die de deftige Leidse hoogleraar natuurlijk niet opschreef, 'Oef, 'k heb genoeg van die kerel', kan men enigszins billijken.²³⁶

Erasmus' briefwisseling met Cammingha en de latere verwijdering tus-

- 232 James W. Binns, 'The Letters of Erasmus', in Thomas A. Dorey, ed., *Erasmus* (Londen 1970), 55-79, 60.
- 233 Dirk Sacré, 'Geleerde correspondentie. Erasmus en de kunst van het briefschrijven', in: Geert Vanpaemel en Tineke Padmos, eds., *Wereldwijs. Wetenschappers rond keizer Karel* (Leuven 2000), 111-117, 115 e.v.
- 234 Zie in het algemeen Bots, *Republiek der Letteren*, 4-6.
- 235 Luc Kooijmans, *Vriendschap en de kunst van overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1997), 16.
- 236 Waterbolk, *Verpreide opstellen*, 102. Zie voor de vraag waarom Huizinga niet van het humanisme hield M.E.H. Nicolette Mout, "Van Phrygiërs dit en Thessaliërs dat". Johan Huizinga en het humanisme', in: Bart van der Boom en Femme S. Gaastra, eds., *Kerk, cultuur en koloniën. Opstellen over Nederland rond 1900. Aangeboden aan Jan Bank bij zijn afscheid als hoogleraar Vaderlandse Geschiedenis aan de Universiteit van Leiden, 27 mei 2005* (Amsterdam 2005), 97-108.

sen hen beiden tonen opnieuw aan dat de Republiek der Letteren slechts 'een veraf gelegen toekomstdroom' was. De wereld der geleerden werd volgens de zeventiende-eeuwse geleerde Theophilus Spizelius (1639-1691) ook bezoedeld door vele ondeugden: goddeloosheid, een geest van ho-vaardij, hoogmoed, zelfverheffing, ijdele roem, afgunst en naijver, twis-ten, laster, eerzucht en hebzucht,²³⁷ een verzuchting die niet aan tijd en plaats gebonden is. Heeft die Republiek der Letteren ooit bestaan of was zij slechts een fictie in de hoofden van de vroegmoderne geleerden?²³⁸ Cammingha werd geen schakel in de keten die liep van Langen via Can-ter, Agricola, Herman Hompen tot Viglius van Aytta en die Erasmus hem aanvankelijk had toebedacht. Voor Cammingha was geen plaats in de pleiade van zestiende-eeuwse geleerden. Na de breuk met Erasmus zwierf hij door Europa, nam deel aan een expeditie van Karel V naar Noord-Afrika, en leefde verder als ambteloos edelman op zijn stins in Leeuwarden, deels in *dolce far niente*. In 1556 kwam er een abrupt einde aan Hayes leven: hem werd namelijk in Leeuwarden voor het weeshuis, niet ver van zijn stadsstins, door een andere edelman de schedel ingesla-gen. Haye heeft niets geschreven en daarom heeft hij terecht geen plaats gekregen in het wel erg dicht bevolkte pantheon van Friese 'schrijvers' *De scriptoribus Frisiae* (1593) van de hand van de katholieke en door de gereformeerde Gedeputeerde Staten in Leeuwarden benoemde landsge-schiedschrijver Suffridus Petrus.²³⁹

Het is aan de lezer om te beoordelen of ik een Bataafs oor heb aange-naaid d[ie] el uilen naar Athene heb gedragen.²⁴⁰ In mijn bijdrage is weliswa[ar] ook Erasmus' eigen zothed o[ok] te zien geweest, zonder dat hij dat vermoedelijk zelf wilde beseffen. H[et] verdient hij als een van de grootste Nederlandse schrijvers het laatste woord. Mijn 'nachtelijke overpeinzingen' zullen over vijftig jaar niet meer worden gelezen, maar de *Lof der Zothed* blijft altijd een verfrissend en sprankelend geschrift. De passage over de kunst en de wetenschap kunnen we vandaag ook op

237 Aangehaald in Bots, *Republiek der Letteren*, 13.

238 Bevestigend beantwoord door István Bejczy in zijn inleiding op Erasmus, *Het boek tegen de barbarij* (Nijmegen 2011), 16-17.

239 Zie Wiebe Bergsma, 'Suffridus Petrus als landshistorieschrijver', *It Beaken* 56 (1994), 80-123. Zie ook boven, 33 en 46. Duidelijk is dat deze menselijke, al te menselijke microbiografie van een begaafde Fries en zijn grote voorbeeld Erasmus ook een voor-beeld is van het ook destijds al gevoelde grote probleem van het ordenen van geleerde informatie en het hanteren van de *multitudo librorum*; zie hierover Ann M. Blair, *Too much to know. Managing Scholarly Information before the Modern Age* (New Haven en Londen 2010).

240 *Adagia*, 3535 (IV 6, 35) en 111 (I 2, 11).

onzelf betrekken: 'Ten koste van zoveel doorwaakte nachten, zoveel zweetdruppels, dachten de mensen een beetje roem te kunnen verwerven, het vluchtigste dat er bestaat. Arme dwazen!'²⁴¹

Bijlage I

Op 31 januari 1530 schreef Erasmus zowel een brief aan Herman Hompen als aan Gerrold van Herema, beiden raadsheer in het Hof van Friesland. De brief aan Hompen is inhoudelijk gewijd aan de *bonae litterae*. Aan het slot wordt Hompen gevraagd om de groeten over te brengen aan een lid van de befaamde *gens Nicolaia*, Everardus Nicolai,²⁴² en aan Maerten van Naerden, wederom twee raadsheren in het Hof van Friesland.²⁴³ Het korte briefje van Erasmus aan de Fries Gerrold van Herema is niet alleen een mooi voorbeeld van Erasmus' schrijfkunst, maar ook van zijn strategie als briefschrijver.²⁴⁴

Van Erasmus aan Gerrold van Herema,

Dat ik u, een man met een voortreffelijk karakter en een liefhebber van de letteren, bewonder, is een vanzelfsprekendheid. Wie immers van deze goede dingen houdt moet wel van alle mensen houden van wie hij weet dat ze hierin uitblinken. Dat ik op mijn beurt van u, die, naar ik hoor, mij genegen bent, houd, is een kwestie van dankbaarheid. Dat ik tevens zonder enige aanleiding een door oude voorouderbeelden beroemd man aanschrijf, zal misschien een brutaliteit lijken. Maar als u met de eerste twee motieven genoeg neemt, laat ik dit beetje schuld bij Haye van Cammingha achter om af te lossen. Hij immers was degene die mij tot deze vrijpostigheid had aangezet, door veel en vaak melding te maken van zowel u

uitzonderlijke wellevendheid als uw buitengewone enthousiasme.

²⁴¹ Desiderius Erasmus, *Lof der Zotheid of De Dwaasheid gekroond. Een pronkrede*, vert. Harm-Jan van Dam (Amsterdam 2010), 35.

²⁴² *Contemporaries*, s.v. Everard Nicolai (1497/'98-1561) was een van de achttien kinderen van de beroemde jurist Nicolaes Everaerts. In 1527 werd hij benoemd tot raadsheer in het Hof van Friesland. Vries e.a., *De Heeren van den Raede*, 103-104 en 217-218. De *tres fratres* in J.P. Guépin, *De drie dichtende broers Grudius, Marius, Secundus in brieven, reisverslagen en gedichten* (2 dln; Groningen 2000).

²⁴³ Maerten van Naerden (ca. 1490-1567), was sedert 1525 raadsheer in het Hof van Friesland. Vries e.a., *De Heeren van den Raede*, 216-217.

²⁴⁴ Ep. 2261 en 2262.

asme over mij. Ik houd echter zoveel van mijn Haye, niet alleen vanwege de oprechtheid van zijn karakter en gedrag, maar ook vanwege zijn onvoorstelbare toewijding jegens mij, dat ik een zo dierbaar persoon niets kan weigeren, en dat ik iemand die het zo aan mij verdiend heeft niet mag weigeren. De omgang met hem was voor mij een meer dan gewone verlichting. Maar de noodzaak van verplichtingen haalde hem, tegen zijn wil, bij mij, tegen mijn wil, weg. Hij gedroeg zich echter met zo'n nuchterheid en zulke vriendelijke manieren dat hij bij iedereen, niet alleen bij mij, een verlangen naar hem zou opwekken.

Kortom, als deze vrijmoedigheid om u aan te schrijven bij u in goede aarde gevallen is, en ik hem dank die me daartoe aangezet heeft, zal ik ook mezelf gelukwensen dat ik advies heb opgevolgd.

Het ga u goed, hoogst illustere heer, en met al uw dierbaren.

Gedateerd Freiburg, 31 januari 1530.

Afgezien van de inhoud is deze brief in tweeërlei opzicht interessant. In de eerste plaats schreef Erasmus deze brief in de verwachting dat Haye hem mee zou nemen naar Leeuwarden. Dat gebeurde niet, want Haye ging naar Leuven en vervolgens naar Italië, zodat de brief pas twee jaar later bij Herema terecht kwam. Niettemin was de Friese raadsheer zeer verguld met Erasmus' brief. Ten tweede publiceerde Erasmus deze brief in zijn *Epistolae Floridae*, maar toen de vriendschap met Haye inmiddels was bekoeld, liet hij het briefje weg uit twee latere brievenboeken.²⁴⁵

Wat staat er eigenlijk in dit briefje? Inhoudelijk niet erg veel. Erasmus' achting voor Haye is nog steeds erg groot. Dat Erasmus Herema's voortreffelijke karakter roemt, is niet meer dan een *captatio benevolentiae*. Erasmus' waardering voor Herema's liefde voor de letteren stoelt niet op historische gegevens, want over een studie van Herema weten we niets en evenmin heeft hij, om maar een ijkpunt te noemen, boeken gepubliceerd. Erasmus schreef zijn brieven niet alleen voor de aardigheid. Was de liefde tussen Erasmus en Haye al aan het bekoelen? Verder maakt deze brief duidelijk dat Erasmus' naam en faam bekend waren bij tal van leden van het Hof van Friesland. Haye van Cammingha bracht in een brief aan Erasmus niet alleen de groeten over van twee van zijn broers, maar eveneens van de raadsheer Willem Sagarus.²⁴⁶ Van Sagarus wordt

²⁴⁵ Zie Halkin, *Erasmus ex Erasmo*.

²⁴⁶ Zie bijlage II. Voor Sagarus zie Vries e.a., *De Heeren van den Raede*, 225. Uit Goes af-

verteld dat hij eens een reis naar het klooster Aduard en naar Groningen maakte om het graf van Wessel Gansfort te zien. Een traktaat van Gansfort droeg hij altijd op zijn borst. Toen hem de schedel van Gansfort werd getoond kuste hij die; voor tien Vlaamse ponden wilde hij dit fameuze relikwiel wel kopen.²⁴⁷

Gerrold van Herema bracht in 1515 leenhulde aan Karel V en was sedert dat jaar tot zijn dood in 1538 raadsheer in het Hof van Friesland. Herema stond in 1511 als nummer zeven in de ranglijst van rijkste Friezen, gevolgd door Hayes vader Pieter van Cammingha. Herema had bovendien tal van verwanten die ook tot de hoogstaangeslagenen behoorden.²⁴⁸ Aardig te vermelden is dat Herema en lieden in zijn omgeving nog Oudfries schreven. Dat gold bijvoorbeeld voor het huwelijkscontract dat de vicaris te Franeker, heer Aesgo in 1524 opstelde naar aanleiding van de verbintenis tussen Herema's dochter en Hector van Hoxwier. Ook Herema zelf schreef over privé zaken in het Fries.²⁴⁹

Herema's nakomelingen en hun huwelijken kunnen ook een mogelijke verklaring vormen voor Erasmus' brief aan deze Fries die hij nooit had ontmoet. Herema beschikte namelijk over een aanzienlijk netwerk in de wereld van de juristen, die vaak de dragers van het humanisme vormden.²⁵⁰ Gerrold en zijn vrouw Luts Sjaerda kregen zeven kinderen.²⁵¹

1. Tjaert Herema († 1539) tr. Fouwel Holdinga.
2. Anna Herema († 1538) tr. Schelte Sickesz van Liauckema; hij tr. 2. Sjouck van Martena, dochter van de raadsheer Keimpo van Martena en 3. Jel van Dekema, dochter van de raadsheer mr Jarich Dekema. Deze raadsheer bezat een exemplaar van een editie van de *Colloquia* van Erasmus.²⁵²
3. Edwert Herema († 1557) tr. Aesge van Hoxwier, kennis van Erasmus. Hij werd door zijn broer Hector aanbevolen bij Conradus Goclenius in Leuven; studeerde in Leuven, alwaar hij Viglius ontmoette; studeerde verder in Italië bij Alciatus.
4. Ath Herema tr. in 1524 met de raadsheer Hette/Hector van Hoxwier, een van de correspondenten van Erasmus.²⁵³ Hector trouwt 2. met

komstig, had Sagarus in Leuven en Orléans gestudeerd.

²⁴⁷ M. van Rhijn, *Wessel Gansfort* ('s-Gravenhage 1917), 254-255.

²⁴⁸ Faber, *Drie eeuwen Friesland*, 321, 331, 332, 333, 334, 648, 659, 662, 663, 673.

²⁴⁹ O. Vries, "Naar ploeg en koestal vluchtte uw taal". *De verdringing van het Fries als schrijftaal door het Nederlands (tot 1580)* (Leeuwarden 1993), 148 en 158.

²⁵⁰ Bouwsma, 'Lawyers in Early Modern Culture'.

²⁵¹ Genealogische gegevens ontleend aan Vries e.a., *De Heeren van den Raede*, 207-208.

²⁵² J.H. Brouwer, *De Friese brief* (Assen 1957), 23.

²⁵³ Zie nt 226.

Doedt van Holdinga, dochter van Wilco van Holdingha en Graets Pieterdr Cammingha.

5. Trijn/Catharina (1506-1585) tr. Sicke van Cammingha, heer van Ameland, zoon van Pieter van Cammingha en Fouwel Eminga; hij was een broer van Haye van Cammingha.
6. Luts Herema (overl. 1553) tr. Minne van Cammingha, zoon van de raadsheer Wytze van Cammingha en Rints van Minnema.²⁵⁴
7. Hylck, geb. 1508, ongehuwd overleden.

Bijlage II

Op 2 september 1533 schreef Haye vanuit zijn stins zijn tweede bewaard gebleven brief aan Erasmus in Freiburg.²⁵⁵

Veel groeten. Gegroet, mijn meest geleerde en geliefde vader en patroon, enigst dierbare. Hoeveel vreugde heeft mij de brief van de heer Rutger Rescius verschaft; ik kom haast woorden tekort om het uit te drukken. Want toen ik al geruime tijd niets met zekerheid over u en uw situatie had gehoord, en ik besloten had om om die reden mijn dienstknecht naar Goclenius te sturen,²⁵⁶ toen meldde diezelfde Rescius mij ineens dat u in goede omstandigheden en gezondheid verkeerde, en dat naar uw terugkeer werd uitgezien door de hoogst minzame koningen en door geheel Brabant. Welnu, door dit bericht werd ik weer bijzonder verkwikt: deels omdat alle goede en lang begeerde nieuws over de man die mij als enige dierbaar en een patroon is werd gemeld, en omdat ik meende dat ik aan deze gelukkige omstandigheden van u deelachtig ben, aangezien bij vrienden onder elkaar alles gemeenschappelijk is; deels ook omdat u met uw aanwezigheid onze streek bekendheid zult geven.

Ook al weet ik niet zeker of u in Freiburg bent gebleven of dat u de reis naar uw geboortegrond hebt aangevangen, toch wilde ik graag dat deze brief van onze vriendschap en onze wederzijdse liefde getuige is, en aantoonst dat een diepgravende vriendschap door een lange afwezigheid en door verre afstanden geenszins verwatert. Hoewel ik immers u omwille van uw liefde en uw bijzonder grote verdiensten jegens mij veel ben verschuldigd, daarover kan bij niemand twijfel bestaan, aan-

²⁵⁴ Vries e.a., *De Heeren van den Raede*, 224-225.

²⁵⁵ Ep. 2866.

²⁵⁶ Cammingha verhaspelt de naam Goclenius.

gezien iedereen dit vlot begrijpt en aangezien ik dit zelf met graagte en dankbaarheid verkondig. Ik kan dit ook op geen andere manier beter tot uitdrukking brengen dan door u een gunst te vragen, met de vertrouwelijkheid die een vriend past, namelijk dat u mij bemint en mijn eerdere schuld vergeeft; aan Seneca schijnt hij die een gunst vraagt niet minder een vriend te zijn dan hij die een gunst bewijst. Betaal mij met die gunst, uw liefde voor mij immers, alstublieft niet met tegenzin, maar laat het mogelijk zijn dat u die zo snel mogelijk aan iedereen laat blijken (iets wat u vaker gedaan hebt). Moge het u ook vergund zijn evenveel aanspraak te maken ten opzichte van mij, zodat u mijn medewerking voor welke gunst dan ook kunt gebruiken en desgewenst misbruiken.

Het ga u goed, hoogst dierbare patroon. Ik hoop u te treffen, waar ter wereld u ook vertoeft, zodat ik, zodra ik van uw vriendelijke persoon uw plan vernomen heb, ofwel bij u verblijf ofwel naar Italië koers. Daarom heb ik, voordat ik de reis zal aanvaarden, mijn dienstknecht met deze brief naar Antwerpen in Brabant gestuurd, om alle details over u en uw komst na te vragen. Want als ik deze zaken niet tot op de bodem zou uitzoeken, zou ik zomaar op de bonnefooi vertrekken, uiteraard onwetend waar ter wereld ik u zou aantreffen. Nogmaals het ga u goed, beste en grootste onder mijn vrienden.²⁵⁷ U groeten mijn broers en de heer Wilhelmus Sagarus,²⁵⁸ bij ons raadsheer van de keizerlijke majesteit.

In het jaar '33, 2 september; te Leeuwarden, vanuit mijn huis, waarvan ik u het gebruik en vruchtgebruik, inclusief tuin, zoals ik vaker gemeld heb, gaarne toesta, als het uwe uitmuntendheid het niet beneden zich acht daarin te verblijven.

Haye Cammingha, de uwe en uw slaaf, of u het wilt of niet.

Erasmus heeft geen gehoor gegeven aan Hayes uitnodiging om zijn huis en tuin te bezoeken. Zo Erasmus dit al had gewild - noordelijker dan

257 Vgl. Commentaar Gerlo, nt.3: 'Dans son enthousiasme, Cammyngha n'hésite pas à employer, à propos d'Érasme, les adjectifs réservés à Dieu: *optimus (et) maximus*: très bon et très grand, et qui figuraient aussi dans les invocations à Jupiter'.

258 Wytze en Sicke van Cammingha. Zie voor Sagarus boven, 55.

Wiebe Bergsma

Deventer is hij nooit geweest - was het hem fysiek onmogelijk. Hij was immers in Freiburg ten tijde van Hayes invitatie een oude, zieke en bedlegerige man. Haye bleef Viglius tevergeefs verzoeken om hem met Erasmus te verzoenen.²⁵⁹

²⁵⁹ Ep.2957.Viglius aan Erasmus, 12-8-1534: 'Camminga non destitit me orare, cum in Frisiam veni, vt se tibi reconciliarem. Ego vero constanter illi persuadere conatus sum, non tam te illi iratum esse quam ipsum hoc falso suspicari: et ostendi quibus officiis nos Erasmum colere deceat. Quod si tu eum tua beneuolentia rursus dignaberis, haud temere quicquam committet quod te aegre habeat. Quod te eo etiam nomine vehementius rogo, quo nostra natio tui studiosissima in tuo albo nulla atra habeat nomina'.

Agricola en Erasmus

Fokke Akkerman

Summary

Erasmus' vast and diverse oeuvre which moreover has been edited very well throughout the ages highly towers above the few writings of his predecessor Rudolf Agricola, which have been researched in their philological and historical context only recently. Because of this, the relation between the two humanists has often been neglected. However, close examination of all places in the works of Erasmus where Agricola is mentioned and a comparison of their thoughts throw light on Agricola's very important place in the early phase of humanism, and on his invaluable significance for Erasmus.

't Afgunstig wrede lot sloot Rudolf in dit marmer,
Agricola, de held, der Friezen hoop en faam,
door hem werd Latium, werd Griekenland niet armer,
Maar Duitsland werd in roem zo rijk als bei tezaam.

Wat hier boven staat is lang niet de eerste vertaling van een dankzij Erasmus zeer bekend geworden epitaaf voor Rudolf Agricola (1443-1485), die werd geschreven door de patriarch van Aquileia Ermolao Barbaro (1454-1493). De oorspronkelijk Latijnse tekst luidt als volgt:

Inuida clausurunt hoc marmore fata Rudolphum
Agricolam, Frisii spemque decusque soli.
Scilicet hoc uno meruit Germania quicquid
laudis habet Latium, Graecia quicquid habet.¹

Agricola heeft ruim tien jaar in Italië gestudeerd en gewerkt, van 1468 tot 1479. In die tijd heeft Ermolao Barbaro zich als filoloog bezig gehouden met de tekst van de *Naturalis historia* van Plinius de Oudere (23 of 24-79; de *Castigationes Pliniana*e verschenen in 1492). Hij beschikte toen over een gedrukte editie van Plinius, waarin Agricola aantekeningen had gemaakt. Daarvan was hij waarschijnlijk onder de indruk, maar Agricola was ook

1 Fokke Akkerman, ed., *Rudolph Agricola. Six Lives and Erasmus's Testimonies* (Assen 2012), 36.

zonder dat in Italië toch wel bekend geworden, De epitaaf moet niet lang na Agricola's dood, in 1485, geschreven zijn.

Veel later heeft nog een andere Italiaan zijn lof gezongen. Dat was Lodovico Guicciardini (1521-1580), die in zijn boek uit 1567 een beschrijving van de Nederlanden biedt. In deze *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* schrijft hij over twee Groningse uitblinkers, Wessel Gansfort (1419-1489) en Rudolf Agricola: '... che questi fussero le due stelle di Groninghen che illustrassero tutta la Germania alta e bassa' (... dat dezen de twee sterren van Groningen zijn geweest, die heel Germania, hoog en laag, hebben verlicht). Ook in de gehele periode tussen 1485 en 1567 werd de lof van Agricola verkondigd.

Zo zijn er in die periode maar liefst zes *vitae* over hem geschreven, een aantal dat in de gehele Renaissance alleen nog door Francesco Petrarca (1304-1374) wordt gehaald. Maar er is niemand die Agricola zo vaak genoemd en zo hoog geprezen heeft als Erasmus. In zijn hele oeuvre komt de naam van Agricola ongeveer vijftig keer voor, in velerlei kleur en context.²

Ook na Guicciardini wordt Agricola's werk nog gebruikt en zijn naam genoemd. Bij een grote restauratie van het schitterende orgel in de Martinikerkerk in Groningen, in 1691, wordt er een cartouche onder het orgel geplaatst, die trots vermeldt: *Rodolphus Agricola fecit*. Vergeten is hij ook later niet. In de achttiende eeuw wordt hij in encyclopedieën vermeld, in de negentiende eeuw wordt in Groningen nog een levensverhaal over hem geschreven (door Tjalling Tresling Tresling (1809-1844) in 1830 – gewoon in het Latijn natuurlijk³), Duitse *Programmschritte* zijn mede aan hem gewijd en in 1911 verschijnt een grondige historische biografie van de hand van Henricus van der Velden (1883-1923) als Leidse dissertatie.⁴ In diezelfde periode wordt overigens nóg grondiger over die andere ster van Groningen, Wessel Gansfort, geschreven door Maarten van Rhijn (1888-1966).⁵

Prof. Edzo Waterbolk (1915-2000) wijdde in 1966 zijn inaugurele rede aan de verhouding tussen Erasmus en Agricola en bedacht later, samen met bibliothecaris mr. Wim Koops (1925-) dat het tijd werd eens, voor het eerst, een congres over Agricola te organiseren.⁶ Een herdenking in het jaar 1985, vijfhonderd jaar na zijn dood, leek passend. We plaatsten een paar advertenties in wetenschappelijke tijdschriften, waarop we 177 reacties binnenkregen, van overal ter wereld. Het congres was een suc-

2 Akkerman, *Rudolph Agricola*, 183 e.v.

3 Tjalling Petrus Tresling, *Vita et merita Rudolphi Agricolae* (Groningen 1830).

4 *Rodolphus Agricola* (Roelof Huusman). *Een Nederlandsch humanist der vijftiende eeuw* ('s-Gravenhage 1911).

5 *Wessel Gansfort* ('s-Gravenhage 1917).

6 Edzo H. Waterbolk, 'Een hond in het bad. Enige aspecten van de verhouding tussen Erasmus en Agricola', herdrukt in: idem, *Verspreide opstellen* (Amsterdam 1981), 27-44.

ces, maar de geleerde deelnemers constateerden wel dat aan de ontsluiting van Agricola's werk in de moderne tijd, aan de *vitae*, de brieven, de gedichten, de redevoeringen, de vertalingen uit het Grieks, zelfs aan diens beroemdste werk *De inventione dialectica*, vrijwel niets was gedaan. Zo kan men eeuwenlang beroemd zijn en toch totaal onbekend. Als we niet over de editie van Alardus van Amsterdam (1491-1544) uit 1539 zouden beschikken en over de codex die werd samengesteld door de gebroeders Dietrich en Johann von Plieningen uit omstreeks 1499 en die in Stuttgart wordt bewaard, hadden we niet meer hoeven te beginnen. Maar goed, tot in het midden van de jaren 1980 waren geen moderne edities, vertalingen of bibliografieën voorhanden. Daaraan is sindsdien van verschillende zijden gewerkt en hoewel het werk nog lang niet klaar is, is nu toch al veel bereikt.⁷ In Groningen zijn in de jaren 1988, 1993 en 1999 drie congresbundels gepubliceerd, in Heidelberg een bundel studies in 1994.⁸ In 1992 verscheen een editie van *De inventione dialectica* van Lothar Mundt (1940-).⁹ Adrie van der Laan (1965-) is in 1998 gepromoveerd op een proefschrift over de briefcultuur in het vroege Groningen (met tekstedities)¹⁰ en in 2002 hebben hij en ik samen een editie van alle vijftig brieven van en aan Agricola verzorgd, met Engelse vertalingen en commentaren.¹¹ Ook heb ik nu een editie voltooid, weer met vertaling en commentaar, van de zes *vitae*.¹² Omdat ik bij mijn onderzoek ondervond dat moderne geleerden soms zeer willekeurig omspringen met de passages in het werk van Erasmus die over Agricola handelen, heb ik in dit boek met de *vitae* ook alle vijftig fragmenten over Agricola toegevoegd, weer met Engelse vertaling en, waar nodig, enig commentaar. Zo krijgt men in dit boek een tamelijk volledige documentatie over het *Nachleben* van Agricola uit de periode 1489-1539, en in de twee boeken samen, de brieveneditie en de uitgave van

- 7 Veel literatuur is opgegeven in de publicaties die in de volgende voetnoten worden vermeld.
- 8 Fokke Akkerman en Arjo Vanderjagt, eds., *Rodolphus Agricola Phrisius 1444-1485* (Leiden 1988); Fokke Akkerman, Gerda C. Huisman en Arjo Vanderjagt, eds., *Wessel Gansfort (1419-1489) and Northern Humanism* (Leiden 1993); Fokke Akkerman, Arjo Vanderjagt en Adrie H. van der Laan, eds., *Northern Humanism in European Context, 1469-1625. From the 'Adwert Academy' to Ubbo Emmius* (Leiden 1999). Wilhelm Kühlmann, ed., *Rudolf Agricola 1444-1485. Protagonist des nordeuropäischen Humanismus, zum 550. Geburtstag* (Bern 1994).
- 9 *Rudolf Agricola. De inventione dialectica libri tres*. Editie met Duitse vertaling van Lothar Mundt (Tübingen 1992).
- 10 Adrie H. van der Laan, *Anatomie van een taal*, diss. Groningen 1998.
- 11 *Rudolph Agricola, Letters*, ed. Adrie van der Laan en Fokke Akkerman (Assen/Tempe AZ 2002), Bibliotheca Latinitatis Novae.
- 12 *Rudolph Agricola*, zie nt 1.

de *vita*, een zeer gevarieerd beeld, uit de cruciale periode van het noordelijk humanisme, 1460-1540, van een van de belangrijkste humanisten. Het interessantste aspect van deze collecties teksten is juist hun gevarieerdheid. Er zijn die vijfenvijftig brieven van en aan zeer uiteenlopende figuren, tot wie Agricola in heel verschillende verhouding stond. Er zijn de tien brieven aan zijn jongere halfbroer Johannes, die een mooie carrière heeft gemaakt aan het hof van het nieuwbakken graafschap Oost-Friesland, en één aan zijn nog jongere halfbroer Hendrik, die niet erg wilde deugen. Over hem schrijft Rudolf ook herhaaldelijk aan Johannes. Er zijn de vijf brieven aan zijn streek- en studiegenoot Adolf Occo (1447-1503), die zijn meest intieme vriend is. Er zijn de elf brieven aan zijn Duitse studievrienden Dietrich (1453-1520) en Johann von Plieningen (1454-1506), met wie hij eerst in Pavia, daarna in Ferrara, optrok. Zij zijn van adel, maar niet zo heel hoog. Agricola was ouder dan zij en had al meer gestudeerd, in Leuven, dan zij. Hij gaf hun les. Ze noemden hem *praeceptor noster* – onze leraar. Er zijn ook een paar brieven die hij op bestelling schreef (nrs. 3 en 4) en die bestemd waren voor een grote collectie brieven die omstreeks 1475 werd gedrukt en die als leerboek voor de kinderen op de Groninger Martinischool was bedoeld. En dan zijn er nog, naast enkele voor deze gelegenheid minder belangrijke epistels, de respectvolle, bijna onderdanige brieven aan Johann von Dalberg (1455-1503), die wel van hoge adel is, eerst zijn studiegenoot in Pavia, later zijn mecenas in Heidelberg. En in al deze brieven is de toon, de stijl, de inhoud telkens weer heel anders. Dat maakt de collectie zo boeiend, geheel anders dan bijvoorbeeld bij Petrarca, bij wie men soms de correspondenten maar moeilijk uit elkaar kan houden. Petrarca heeft ook veel meer brieven geschreven, meer dan zeshonderd, die hij zelf ook zorgvuldig redigeerde en bewaarde. Datzelfde geldt toch ook wel voor Erasmus, van wie ongeveer drieduizend brieven zijn bewaard en uitgegeven. Agricola gaf vrijwel niets uit. Wat bewaard is, is dan ook veeleer aan zijn vrienden te danken en het werd meestal pas na zijn dood gedrukt.

En dezelfde gevarieerdheid treft men ook in de zes *vitae* aan. De eerste is van de abt van een klooster in Sponheim, Johannes Trithemius (1462-1516). Zijn *vita* van Agricola maakt deel uit van een grote collectie korte encyclopedieachtige artikels over leven en werk van 963 auteurs. Agricola beslaat driekwart bladzijde.

De tweede *vita* is van één van Agricola's Duitse studievrienden, de hierboven al genoemde Johann von Plieningen. Dit stuk, voorafgegaan door enkele brieven die Johann met zijn broer Dietrich, die hem het meeste materiaal had geleverd, wisselde, is de uitvoerigste en zorgvuldigste *vita* van alle zes. Het leven van Agricola wordt hier in de juiste chronologische orde beschreven, doorschoten met zijn studiecursus en het werk dat

hij had geschreven. Op de stijl heeft de auteur erg zijn best gedaan, maar hij haalt niet het niveau van Agricola. De kunst van het *vita*-componeren heeft hij via Italiaanse leermeesters van de antieke *vita*-schrijvers, vooral van Suetonius (ca. 70-140), geleerd. Maar zijn beste leermeester is Agricola geweest, van wiens hand hij een *vita* van Petrarca onder zijn beheer had, waaruit hij vaak formuleringen overneemt. De *vita* dateert van eind negentiger jaren van de vijftiende eeuw.

De derde *vita* is van totaal andere aard. Zij is geschreven door Goswinus van Halen (ca. 1468-1530), die rector was van het klerkenhuis van de Broeders van het Gemene Leven in Groningen. Hij schreef de *vita* omstreeks 1527. Eigenlijk is zijn stuk nauwelijks een formele *vita*. Het is een brief aan Philipp Melanchthon (1497-1560), die hem om informatie over Agricola had gevraagd. Goswinus was niet zo hoog ontwikkeld als de Von Plie-ningens. Hij is enkele jaren leerling geweest van de bekende school van Alexander Hegius (1439/40-1498) in Deventer. Hij schrijft gemakkelijk en onbekommerd. Hij had Agricola goed gekend, vooral in de context van Groningen. Daardoor weet hij van alles uit de persoonlijke sfeer en over de familie van Agricola te vertellen dat we anders niet zouden weten.

De vierde *vita* is van weer een stuk later. Zij is gedrukt in 1536 in een collectie van verschillende *vitae*. De auteur, Gerard Geldenhouwer, stamde uit Nijmegen en leefde van 1482 tot 1542. Hij heeft Agricola dus niet gekend. Hij had gestudeerd in Deventer en Leuven en in die steden ook informatie opgedaan over Agricola. Zodoende weet hij ook een paar interessante dingen over zijn held in diens studiejaren te vertellen. Zijn Latijn is excellent, formeel, correct en soepel. Geldenhouwer was een overtuigd aanhanger van de reformatie van Luther (1483-1546) en Melanchthon. Waarschijnlijk omdat hij niet over voldoende stof beschikte, besluit hij zijn verhaal met het citeren van een lange lofrede op Agricola, die Erasmus had geschreven. De vijfde en zesde *vita* zijn beide geschreven door de al genoemde Melanchthon, de bekende hervormer, die chronologisch dus nog weer verder afstond van Agricola. De ene *vita* is een brief aan Alardus van Amsterdam, die op het punt stond het werk van Agricola dat hij verzameld had uit te geven, in 1539. De brief was bedoeld en heeft ook gediend als voorwoord bij die editie. De andere *vita* is een oratie die Melanchthon liet houden bij een promotieplechtigheid door Johannes Saxonius (1507/08-1561), afkomstig uit het oostelijke *Frisia*, gelegen in Sleeswijk Holstein. Voor Melanchthon is Agricola de icoon van de in het noorden nog nieuwe humanistische geleerdheid. Beide teksten zijn voor een deel propaganda voor het onderwijs in deze nieuwe richting, dat tot zegen moet strekken van de school, de kerk en de maatschappij. Op historische betrouwbaarheid komt het hem niet aan. Zonder schroom koppelt hij historische personen aan elkaar die met elkaar niets of niet veel te maken hebben gehad. Ook schrijft hij Agri-

cola werk toe dat hij niet heeft geschreven. Maar de formulering van de ideologie is fraai en zinvol. Het Latijn is opzettelijk eenvoudig gehouden, zoals Melanchthon dat overal propageerde.

Wat deze twee collecties van teksten, de brieven en de *vitae*, zo fascinerend maakt, is de mengeling van idealen, eruditie en de bonte werkelijkheid van het gewone leven. Nergens eerder of elders komt men een zo grote verscheidenheid van mensen, hun houdingen tegenover elkaar en hun eigen posities in hun omgeving tegen. Nergens worden we zo ongedwongen geconfronteerd met alle mogelijke kanten van eenzelfde onderwerp. Ook niet bij de grootmeesters van het humanisme als Petrarca, Lorenzo Valla (1405/07-1457) of Erasmus.

Neem eens een onderwerp als de muzikaliteit van Agricola. Hij speelde zeer goed orgel, was als organist aangesteld aan de kapel van de hertog van Ferrara, hij was als adviseur nauw betrokken bij de bouw van het orgel in de Martinikerk van Groningen en ook bij dat in de grote kerk in Kampen. Maar hij bespeelde ook andere instrumenten, hij zong fraai en componeerde liederen in de volkstaal. Er zijn in de brieven, in de *vitae* en elders wel vijftien passages te vinden over zijn muziekbeoefening, telkens weer met andere activiteiten en accenten. Samen met de musicologe en organisator Elly Kooiman heb ik daarover een artikel geschreven, waarin we al die passages hebben geciteerd, vertaald en van enig commentaar voorzien.¹³

Of denk eens aan een onderwerp als de standen en klassen waarin het maatschappelijk leven figureert, de adel, de clerus, de stadsbewoners en hun bestuurders, de kloosters, de scholen en universiteiten, de studenten en geleerden, en het heel eenvoudige volk. Dwars door alle groepen heen beweegt Agricola zich. Hij heeft zijn omgang met alle soorten van mensen gehad, en alles komt in deze geschriften wel ergens langs. Er is geen sprake van een expliciete behandeling van zulke onderwerpen, maar het is er gewoon, in flitsen en flarden. De enige uitzondering is de lange brief 38 (8½ bladzijde), gericht aan zijn Antwerpse vriend Jacob Barbireau (1455-1491) over het onderwijs. Daarin behandelt hij letterlijk alle aspecten van het onderwijs zoals hij organiseerd wilde zien. Deze brief is in de zestiende en zeventiende eeuw veertig keer afzonderlijk gedrukt!¹⁴

Fascinerend is ook het onderwerp liefde. In een felicitatiebrief aan de geleerde hebraïst Johannes Reuchlin (1455-1522) met diens huwelijk legt Agricola uit waarom hijzelf niet geschikt is voor het huwelijk. In een reeks Griekse woorden slaagt hij erin zijn aard uit te leggen. In een andere brief

¹³ 'Agricola musicae studiosus', in *Northern Humanism* 1999 (zie nt 8), pp. 43-51.

¹⁴ Gerda C. Huisman, *Rudolph Agricola. A Bibliography of Printed Works and Translations* (Nieuwkoop 1985), nrs. 83-122.

(nr. 32), aan Dietrich von Plieningen, vertelt hij dat zijn vaste vriendin in Groningen, toen hijzelf maandenlang op reis was, met een ander getrouwd is. Geldenhouwer vertelt in zijn *vita*: 'Wat de meisjes betreft (om ook dat te vermelden), zo nu en dan deed hij alsof hij verliefd op ze was, maar hij ging er nooit aan kapot. Voor hen schreef hij bepaalde liefdesliederen in zijn moedertaal, heel kunstig, die hij met stem en luit in tegenwoordigheid van de meisjes en van zijn beste vrienden, zeer fraai gemoduleerd voordroeg.' De wat grover besnaarde Goswinus van Halen vertelt dat Agricola in het klooster te Selwerd, waar zijn vader abt was, omgang had met een non die nog leefde toen Goswinus zijn *vita* schreef: 'Er leeft nog een zekere non uit Nijmegen te Ziloë, Wandelvaert genaamd, die zegt dat ze op zeer vertrouwelijke voet stond met Rudolf en veel van hem heeft geleerd, zoals nu nog duidelijk is. Of deze vertrouwelijke omgang ook verder is gegaan dan betamelijk is, heeft zij mij niet gebiecht.' Deze mededelingen over Agricola's liefdesleven zijn van ver voor de taboeïsering van de seksualiteit, die Michel Foucault (1926-1984) tegen het eind van de zestiende eeuw laat intreden.

Voor de muziek hebben Elly Kooiman en ik alles in één artikelje bijeengebracht, ook al omdat dit onderwerp in de handboeken van de musicologie zeer onvoldoende was aangestipt voor wat Agricola betreft. Voor andere onderwerpen zou ik dat zo niet willen doen. Men moet de geschiedenis van de cultuur niet op die manier opsplitsen. Het is beter deze teksten integraal en herhaaldelijk te lezen. Ten slotte krijgt men dan het gevoel dat men met beide voeten op vijftiende-eeuwse bodem loopt.

En nu dan – 'eindelijk' denkt de lezer – Erasmus. Hij was vierentwintig jaar jonger dan Agricola en hij heeft hem één keer in levende lijve gezien, zoals hijzelf vertelt. Dat zou in 1480 geweest kunnen zijn, toen Erasmus leerling was in Deventer, en Agricola daar op doorreis kort vertoefde. Maar hij heeft veel over hem gehoord in Deventer, en hij heeft vanaf die tijd werk van hem gelezen, en is dat blijven doen, toen er meer van dat werk gepubliceerd werd. Dat proces van voortgaande ontsluiting van Agricola's geschriften, dat pas in 1539 (voorlopig) voltooid werd met de verschijning van de twee delen (*De inventione dialectica* en *Lucubrationes*) als bekroning van dertig jaar verzamel- en editiewerk door Alardus van Amsterdam, heeft Erasmus altijd op de voet gevolgd, geprezen en bevorderd waar hij kon.

Erasmus begint al de lof van Agricola te zingen in een van zijn vroegste brieven, van 1489. Het is een antwoord op een brief van een vriend uit Gouda, Cornelius Gerardi Goudanus (1460-1531), ook Aurelius geheten, die daarin de Italiaanse dichter Hieronymus Balbus, die leefde van 1460 tot 1535, dus een tijdgenoot van Erasmus, had geprezen. Hij was, aldus Aurelius, de enige die 'de voetsporen van de Ouden wist te bewaren.' Erasmus barst daarop verontwaardigd los in een opsomming van moderne

dichters uit zijn eigen omgeving, dat wil zeggen Deventer, waar Erasmus zes à zeven jaar op school had gezeten, 'die in onze tijd de welsprekendheid van de Ouden wisten te benaderen', en hij noemt dan in de eerste plaats Rudolf Agricola, 'weleer de leermeester van mijn leermeester Alexander Hegius' en Hegius zelf, en dan Antonius Liber (Vrije) (ca. 1440-1507/08) en Rudolf von Langen (1438-1519), beiden uit Westfalen, en Frederik Moorman († 1482) uit Emden, en Bartholomaeus van Keulen (ca. 1460-1516), die in Deventer leraar was. Dat zijn dus zes dichters van Latijnse poëzie, allen uit een gebied dat Erasmus zonder enige aarzeling als *Frisia* placht aan te duiden: alles ten noorden en ten oosten van de IJssel. Deze zes dichters heeft hij persoonlijk gekend of in ieder geval heeft hij hun gedichten gelezen. En dan zijn er ook nog "moderne" geleerden uit de noordelijke regio die hij hier niet opvoert, als Adolf Occo, die ik eerder al noemde, Theodericus Ulsenius Phrisius (ca. 1460-ca. 1508) en Paulus Pelantinus (vijftiende eeuw). Zij allen hoorden tot dezelfde noordelijke cultuurkring. Daartegenover die ene Balbus (zijn naam betekent ook nog 'stotteraar'!) te stellen, acht Erasmus volkomen belachelijk. Dit noordoosten van Nederland met het aangrenzende Oost-Friesland en Westfalen is de bakermat van het Nederlandse humanisme van Erasmus en zijn tijdgenoten. Goswinus van Halen noemt in zijn beroemde brieven over de 'Aduarder academie' zeventwintig personen met name, die daar deel van uitmaakten;¹⁵ en er zijn nog anderen, die hij niet heeft gekend, maar die er ook bij hoorden. Van dertien van hen hebben wij enig geschreven of zelfs gedrukt werk over! Deze vroege moderne cultuur is in de Nederlandse geschiedschrijving van de negentiende en twintigste eeuw lange tijd veronachtzaamd, verwaarloosd of vergeten.

In 1500 herhaalt Erasmus de lof voor zijn 'leermeesters' in de eerste versie van zijn *Adagia*, die in Parijs is verschenen en die nu niet een Hollander wil overtuigen van de waarde van de 'Friese' cultuur, zoals de brief van 1489, maar die de roem van 'Nederland' verkondigt voor een 'Europees' publiek. Nu beperkt hij zich tot twee namen van noordelijke humanisten, Hegius en Agricola. Hij noemt zichzelf 'als het ware de zoon van de een en de kleinzoon van de ander', en hij citeert in dit korte *Adagium* (19 regels) de epitaaf van Ermolao Barbaro, waarmee ik dit opstel begon. Bovendien citeert hij het Griekse spreekwoord 'Een hond in het bad', als titel van het *Adagium*. Dat stamt uit een brief van Agricola, nr. 29, gericht aan zijn vriend Jacob Barbireau, die ik boven al noemde. Deze Barbireau had bemoeienis met het onderwijs in Antwerpen. Agricola waarschuwt

15 'Rudolph Agricola en de Aduarder academie', Fokke Akkerman en Catrien G. Santing in *Groningse volksalmanak* 1987, 7-28.

hem om vooral geen theoloog of filosoof aan te stellen als leraar of hoofd van de Latijnse school in Antwerpen. Ik citeer Agricola: '... daarom moet je je medeburgers waarschuwen ... om niet een of andere theoloog of fysicus, in de volksmond *artista* geheten, in dit beroep de leiding te geven, Wat moet immers een theoloog of een fysicus in het onderwijs in de letteren voor kinderen? Waarlijk, om een Grieks spreekwoord te citeren, hetzelfde als een hond in het bad.' Deze brief is gedateerd op 1 november 1482 te Keulen en bereikte ook Leuven, waar hij in 1483 is gedrukt en verspreid. Hij kwam ook in handen van Alexander Hegius in Deventer, die de brief van Agricola voor zijn leerlingen, onder wie Erasmus, behandelde. En dan, in 1508, prijst hij nogmaals Agricola in de sterk uitgebreide uitgave van zijn *Adagia*, nu onder de preciezere formule van het spreekwoord *Quid cani et balneo?* (Wat moet een hond in het bad?) Ditmaal schrijft hij niet een brief aan een vriend vanuit een klooster in Steyn, waar hij de brief van 1489 schreef, niet vanuit Parijs aan de geleerden van Noordwest-Europa, maar vanuit Venetië, waar Erasmus toen vertoefde in het huis van de beroemde drukker Aldus Manutius. Hij richt zich nu mede tot de intellectuele elite van Italië. Dit stuk, dat drie keer zo lang is geworden, is een onvervalste retorische *laudatio* van Agricola, en niet van hem alleen. 'Deventer' wordt gesteld tegenover 'Venetië', 'Duitsland' (= *Germania*) tegenover 'Italië', Agricola en Hegius tegenover Ermolao Barbaro, de dichter van de epitaaf, die opnieuw in het centrum van het stuk wordt geplaatst, dat wil zeggen het ontwakende Noord-Europese humanisme tegenover het volwassen geworden humanisme van Italië. Erasmus ziet zichzelf als het ware als de 'zoon van Deventer' en de 'kleinzoon van Venetië'. Agricola wordt nu geprezen niet alleen als dichter, maar ook als musicus, als voorde-vuist-weg-redenaar in excellent Latijn, als filosoof, als perfect kenner van het Grieks, als serieus student van het Hebreeuws. In sommige opzichten zag hij in Agricola niet alleen zijn voorganger, maar ook zijn meerdere. Goswinus van Halen vertelt in zijn *vita*: 'Ik heb Erasmus horen toegeven dat Agricola hem zowel in welsprekendheid als in ieder soort van geleerdheid verre overtrof.' Hij voegt er nog aan toe: 'Of hij dit nu meer waarheidsgetrouw dan wel uit bescheidenheid heeft gezegd, dat laat ik aan anderen over ter beoordeling', maar bij die bescheidenheid van Erasmus kan men beter een vraagteken plaatsen. Waarvoor Erasmus Agricola niet heeft geprezen, zijn zijn sportieve prestaties, waarover dezelfde Goswinus, en trouwens ook Johann von Plieningen, enkele heerlijke regels hebben geschreven.

Daarmee heb ik nu drie van de vijftig passages bij Erasmus kort behandeld. En in de andere fragmenten zijn het telkens weer andere aspecten van Agricola's leven en werk die de revue passeren. Ik volsta met nog twee vermeldingen. In de *Ciceronianus* van Erasmus van 1528 laat de auteur een

dialogoog tussen twee figuren voeren, die Agricola beschouwen in de grote continuïteit van de Latijnse stijl en hem plaatsen in het perspectief van het hoogste ideaal daarvan, Cicero. 'Laten we', zo begint de een, 'nu eens, als je wilt, verhuizen naar Friesland. Die streek brengt immers volstrekt stralende talenten voort, maar Comum (Como, een stad in Noord-Italië) past niet erg bij de Muzen. Ik zal daarom maar niets zeggen over mannen als Von Langen en de Canters; Rudolf Agricola is in zijn eentje voldoende om vele anderen te vertegenwoordigen.' De andere gesprekspartner zegt dan: 'In die man zie ik iemand van een geniaal talent, van een diepe geleerdheid, met een allerm minst alledaagse stijl, die kernachtig is, gespierd, zorgvuldig, rustig, maar die enigszins doet denken aan Quintilianus in zijn manier van uitdrukken en aan Isocrates in de bouw van zijn zinnen, maar die toch hoger reikt dan die beiden en ook vloeiender is en helderder dan Quintilianus. Wat hij wilde, maakte hij ook waar, en ik twijfel er niet aan dat hij de redekunstige vorm van Cicero had kunnen bereiken, als hij daarop zijn zinnen had gezet. Toch stonden hem enkele dingen in de weg om de allerhoogste lof te verdienen, zoals de schraalheid van de streek en van de tijd, die nauwelijks enige eer bewees aan de meer verfijnde letteren, en ook een weinig gematigde levenswijze van zijn volk. In Italië had hij de hoogste kunnen zijn, als hij niet aan *Germania* de voorkeur had gegeven.' Nergens heeft Erasmus fraaier en welsprekender de lof gezongen van Agricola. Het is ook zeer juist wat hij zegt, en ook geeft hij in de laatste woorden precies het verschil aan tussen de verfijnde stadscultuur van Italië en de nog wat boerse grofheid van het Noord-Europa van zijn tijd, die de overdracht van de cultuur van zuid naar noord des te moeilijker maakte. De genialiteit van Erasmus in zienswijze en uitdrukking manifesteert zich hier ten volle.

We eindigen nu met een spitse weerlegging van een beschuldiging aan zijn adres. In een brief van ca. augustus 1535, minder dan een jaar voor zijn dood, vertelt Erasmus dat de Latijnse vertalingen van twee Griekse tragedies van Euripides, de *Hecuba* en de *Iphigenia in Aulis*, die hij in 1506 had gepubliceerd, door sommigen aan Agricola werden toegeschreven. Erasmus zou ze dus gestolen hebben. Erasmus reageert daarop als volgt: 'Als ze menen dat deze vertalingen Rudolf waardig zijn, dan hebben ze een verhevener oordeel over mij dan ikzelf heb.'

Erasmus heeft geen Fries hoger gewaardeerd dan de Groninger Rudolf Agricola. Laat ik daarom, om zowel mijn moedertaal als mijn vaderland te eren, besluiten met de leus: 'Der giet neat boppe Grins!'

‘Of ik een Bataaf ben weet ik niet zo zeker, ... of is het misdadig een Bataaf te zijn?’¹

Over wat Erasmus dacht wat hij was en de betekenis van ‘ons’

Jan van Herwaarden

Summary

Would Erasmus ever have thought being a Frisian? Erasmus’ identity, or better, what Erasmus has written about it, reveals a diversity extending itself over all the countries he visited: Erasmus the Englishman, the Frenchman, the German, even the Italian, but above all, the Brabanter. What did Erasmus mean by patria? How, or better, what did he feel defining himself as Batavus? What did he mean defining something as ‘us’? This essay tries to give some explanation about Erasmus’ handling these unsolved, even insoluble, questions with only one certitude: Erasmus didn’t think for a moment to move to Frisia.

‘Hoe heeft het lot ons verspreid! Rome heeft de bisschop van Chieti aan zich getrokken, ik ben Zwitser geworden en jij Engelsman’, aldus Erasmus aan Agostino Scarpinelli († na 1535) in 1524, zinspelend op de periode dat Gianpietro Carafa (1476-1559) (de bisschop van Chieti), Scarpinelli en Erasmus in de zomer van 1517 gedrieën bijeen waren aan de vooravond van het vertrek van Karel V naar Spanje.² Waar je woont, dat ben je, lijkt

- 1 Combinatie van twee uitlatingen: ‘An Batavus sim, mihi nondum satis constat’, Percy S. Allen, Helen M. Allen en Heathcote W. Garrod, eds., *Opus epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami*, 12 dln (Oxford 1906-1958) (voortaan: Allen) 1147; dl. 4, 353-355, aan Petrus Manius (Leuven, 1 oktober 1520), ll. 44-45; vgl. *De correspondentie van Desiderius Erasmus* 8: Brieven 1122-1251, vertaald door Ton Osinga en Tineke L. ter Meer, Rotterdam 2011, 70-73; 71; ‘Quid autem est homo Batavus ...? An scelus est Batavum esse?’, ASD IX, 2: *Apologia respondens ad ea quae Iacobus Lopis Stunica taxaverat in prima duntaxat Novi Testamenti aeditione*, ed. Henk Jan de Jonge (Amsterdam/Oxford 1983), 178, ll. 252-253.
- 2 Allen 1478; dl. 5, 513-514, aan Agostino Scarpinelli (Bazel, 30 augustus 1524), ll. 7-9: ‘Quomodo nos fata distrahunt! Praesulem Theatinum attraxit Rhoma; ego factus sum Elvetius, tu Britannus’; noot bij l. 8; vgl. Jan van Herwaarden, ‘Erasmus en Spanje’, *Rotterdams Jaarboekje* 11 (2003), 81-105; 88-90; Theatinus is Gianpietro Carafa, de latere paus Paulus IV; Scarpinelli was afkomstig uit Napels, maar was in Erasmus’ jaren in Milanese dienst, met name als ambassadeur van de hertog van Milaan aan het Engelse hof, later vestigde hij zich in Rome, zie Peter G. Bietenholz en Thomas B. Deutscher, eds., *Contemporaries of Erasmus. A Biographical Register of the Renaissance and Reformation*, dl. 3 (Toronto 1987) (voortaan: *Contemporaries*), 214-215 (K.R. Bartlett).

Erasmus hiermee te zeggen. Toch waren ook voor Erasmus dat soort zaken wel wat ingewikkelder.

Erasmus als Rotterdammer – nooit werd hij tijdens zijn leven Gouwenaar genoemd³ –, Bataaf, Hollander, Brabander, Duitser of Fransman – ‘Mijn geest zal in Duitsland wonen, mijn lichaam in Frankrijk’,⁴ schreef hij in 1523 –, geadopteerd Engelsman,⁵ als bijna-Romein of wens-Turk.⁶ Het is allemaal door Erasmus zelf beweerd, zelfs een mengvorm ging hij niet uit de weg: ‘Of ik zal een Engelsman zijn, of een mengsel van een Engelsman en een Brabander’, schreef hij in 1518 aan zijn Engelse beschermheer William Warham (ca. 1450-1532).⁷ Maar wat was Erasmus dan wel? Of beter, als wat zag hij zich zelf, wat zeggen woorden als ‘mijn’ en ‘ons’ waarmee hij zijn betrekking tot wat hem eigen was omschreef?

In oktober 1521 schreef Erasmus vanuit Anderlecht aan Nicolaes Everaerts (1461/2-1532), die afkomstig was uit Zeeland en op dat moment als President van het Hof van Holland in Den Haag resideerde:

Ook al staat vaderlandsliefde (*patriae pietas*) bij mij niet bovenaan, toch zou mijn genegenheid voor U alleen al mij makkelijk kunnen meetrekken, ik zal niet zeggen naar Holland, maar naar iedere willekeurige ver weg gelegen streek. ... Het is niet mijn bedoeling dat eiland – Walcheren – van U anders dan in de zomermaanden te bezoeken. De zomer is bij ons echter zo kort, dat er soms helemaal geen zomer is. ... Ik heb deze zomer buiten de stad doorgebracht [nl. in Anderlecht] en niets was zo’n succes. ... Toch ben ik mijn eigen Holland niet minder welgezind omdat ik op gespannen voet sta met het weer daar. Integendeel, het doet me enorm veel genoegen wanneer ik zie dat het, naast de overvloed aan andere dingen, ook rijk is aan

- 3 Wat overigens niet heeft verhinderd dat tot op de dag van vandaag velen – ten onrechte – zijn geboorte in Gouda plaatsen, zie mijn ‘Erasmus en zijn vaderland’, in: Paul H.A.M. Abels, ed., *Erasmus en Gouda, Tidinge* 24 (2006), 117-231, i.h.b. 139-160.
- 4 *De correspondentie van Desiderius Erasmus (Correspondentie)*, dl. 9: *Brieven 1252-1355*, vertaald door Jan Bedaux (Rotterdam 2011), 377; Allen dl. 5, 261-270, aan Ulrich Zasius (Bazel, 23 maart 1523), ll. 273-274: ‘Animus habitabit apud Germanos, corpus apud Gallos’.
- 5 Johan Huizinga, ‘Erasmus über Vaterland und Nationen’, *Verzamelde werken*, dl. 6 (Haarlem 1950), 252-267; 255, toevoeging bij noot 8 aldaar: Engeland als geadopteerd vaderland.
- 6 Voor verwijsplaatsen, zie mijn ‘Erasmus en de Turk. Hoe aanvaardbaar is oorlog?’, in *Rotterdams Jaarboekje* 40 (2005), 84-107, *Erasmus in Duplo. Beschouwing over zijn vorst en de zinspreuk ‘ad fontes’*. Colloquia in Museo Erasmi, 16 (Brussel 2006), 7-51: ‘Erasmus en zijn vorst’, en het hierboven geciteerde ‘Erasmus en zijn vaderland’.
- 7 Allen 893; dl. 3, pp. 430-432, aan William Warham (Leuven, 24 oktober 1518), ll. 32-33: ‘Aut Anglus ero, aut ex Anglo et Brabantio mixtus’.

‘Of ik een Bataaf ben weet ik niet zo zeker, ... of is het misdadig een Bataaf te zijn?’

grote talenten, die het waard zijn in de herinnering van het nageslacht voort te leven.⁸

Hier spreekt de Erasmus die zijn thuis vond waar hij zich prettig voelde: juist naar aanleiding van zijn kortstondig verblijf in Anderlecht zette Erasmus zijn beroemde zegswijze ‘Waar mijn boeken zijn, voel ik me thuis’ kracht bij door op te merken dat hij zijn hele bibliotheek naar Anderlecht had verhuisd.⁹ In zijn brief aan Everaerts heeft Erasmus het over de aangename plaats als gewenste biotoop, los van gedachten aan een vaderland die desondanks op de achtergrond toch steeds bleven doorklinken.

Korte tijd nadat hij zich in Freiburg im Breisgau had gevestigd, schreef Erasmus op 15 juli 1529 dat hij nergens burger was, noch persoonlijk of zakelijk aan wie dan ook gebonden, en dat hij met niemand ook maar iets van doen had. Hij had dan wel Bazel als vaderland ‘geadopteerd’, maar geen ander land dan Brabant was het wat hem betreft waard te worden geëerd als *patria*, waar je het beste je ouderdom zou kunnen beleven.¹⁰

In ieder geval heeft Erasmus zich nimmer als Fries geafficheerd en heeft hij niet gereageerd toen hem herhaaldelijk en voor het laatst in september 1533 vanuit Leeuwarden een ruimhartig aanbod van huis en haard werd gedaan.¹¹ In zijn *Ciceronianus* – de dialoog waarin Erasmus laat zien waar volgens hem het juiste Latijn werd en wordt gebezigd – getuigde Erasmus evenwel van zijn hoge waardering voor de uit Friese landen

8 *Correspondentie*, dl. 8, 339-340; vgl. Allen 1238; dl. 4, 591-594, aan Nicolaes Everaerts (Anderlecht, oktober (?) 1521), ll. 1-15.

9 Zie mijn ‘Erasmus en zijn vaderland’, 148-149; vgl. *Correspondentie*, dl. 8, 242: ‘De lieflijkheid van deze omgeving’, n.l. Anderlecht; ‘...want ik heb mijn hele bibliotheek hierheen gebracht’; vgl. Allen 1208, dl. 4, 503-504, aan Maximiliaan van Horn (Anderlecht, 31 mei 1521), ll. 1: ‘huius loci amoenitas’; 8: ‘totam enim bibliothecam huc transtuli’; *Correspondentie*, dl. 5: *Brieven 594-841*, in een vertaling van M.J. Steens (Rotterdam 2008), 275-280; 279; Allen 809; dl. 3, 263-270, aan Marcus Laurinus (Leuven, 5 april 1518), ll. 117-118: ‘Illic, opinor, habeo sedem ubi bibliothecam meam habeo’.

10 Allen 2196, dl. 8, 230-236, aan Willibald Pirckheimer (Freiburg im Breisgau, 15 juli 1529), ll. 27-28: ‘Proinde civitatem illam [n.l. Bazel] propemodum adoptaram in patriae locum’; ll. 108-109: ‘Mihi, qui nec civis eram nec cuiquam vel publice vel privatim obnoxius, cum nemine quicquam erat negotii’; ll. 153-154: ‘Et sane magis decebat in patria consensescere’.

11 Allen 2866; dl. 10, 299-300, Hayo Cammingha aan Erasmus (Leeuwarden, 2 september 1533), ll. 3-41: ‘Anno XXXIII altera Septembris: Leverdie, ex edibus meis, quarum usum cum hortis ac usumfructum, ut sepius tibi significavi, libenter concedam, si in iis degere tua dignaretur excellentia’; in de kopnoot bij brief 2073 staat dat Cammingha Erasmus tweemaal had uitgenodigd (Allen dl 7, 532).

afkomstige ‘hagelwitte talenten’.¹² Als voornaamste Friese voorbeeld noemde Erasmus in een brief Viglius van Aytta (1507-1577): hem voor-spelde Erasmus een grootse politieke carrière!¹³

Daartegenover staat de ietwat laatdunkende vaststelling dat de Friezen huizen van stront bouwden, een negatieve kwalificatie, zeker tegen de achtergrond van wat ‘de onzen’ – de Hollanders – een ‘drol’ noemen. Voor de volledigheid zij opgemerkt dat deze weinig complimenteuze associatie slechts via de *Colloquia*-uitgave van 1519 en met behulp van *Adagium* 1113 kan worden gemaakt: Erasmus heeft de stronthuizen in de latere *Colloquia*-uitgaven weer geschrapt.¹⁴

Roterodamus heeft hij zich zijn publicitaire leven lang genoemd naar zijn geboorteplaats en zo werd hij ook door anderen aangeschreven, zoals door Juan Maldonado (ca. 1484-ca. 1554) uit Burgos: ‘Gij heerst alom, Rotterdammer, in onze scholen’ en door toedoen van zijn Spaanse vrienden was Erasmus volgens Maldonado zelfs bekender in Spanje dan in Rotterdam.¹⁵

- 12 ‘De Ciceroniaan’, vertaald en toegelicht door Chris Heesakkers en Ton Osinga, in: *Verzameld Werk van Desiderius Erasmus*, dl. 4: *Verweerschriften* (Amsterdam 2007), 135-288; 256; vgl. ASD I, 2: *Dialogus Ciceronianus*, ed. Pierre Mesnard (Amsterdam 1971), 583-710; 682, l. 7: ‘alba ... ingenia’; zie ook de bijdrage van Tom Deneire in deze bundel.
- 13 Allen 2682; dl. 10, 54-56, aan Viglius (Freiburg im Breisgau, ca. 5 juli 1532), ll. 1-2: ‘Mihi videris idoneus, Vigli carissime, qui vel amplissimam rempublicam modereris, vel ingentem regas exercitum’. De vanaf 15 februari 1529 lopende correspondentie met Viglius ab Aytta telt 31 nummers; over de relatie Viglius-Erasmus zie Edzo H. Waterbolk, ‘Rodolphus Agricola, Desiderius Erasmus en Viglius van Aytta’, in J. Coppens, ed., *Scrinium Erasmianum I* (Leiden 1969), 129-150; Folkert Postma, *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat, 1507-1549* (Zutphen 1983), *passim* (index s.v. Erasmus) en de bijdrage van Tom Deneire in deze bundel. Zie over Viglius ook Hanno Brand, Wiebe Bergsma en Paul Noomen, eds., *Wigle van Aytta (1507-1577) / Viglius van Aytta (1507-1577)*, speciaalnummer van *It Beaken*, 74 (2012), 3/4.
- 14 ASD I, 3: *Colloquia*, eds. Léon-E. Halkin, Franz Bierlaire en René Hoven (Amsterdam 1972), 102, nt bij l. 868; ASD II, 3: *Adagiorum chiliarum secunda*, ed. M. Szymański (Amsterdam etc. 2005), 138, ll. 231-246: *Boliti poenam* (113), ll. 244-246: ‘In Phrysiarum agris videre est domos bolitinis parietibus, in aliis bubulum stercus ad ignis materiam siccari. Quin et hodie nostrates, quem insigniter contemnunt, βόλιτον appellant’; Ari Wesseling, ‘Dutch proverbs and expressions in Erasmus’ *Adages*, *Colloquies* and *Letters*’, *Renaissance Quarterly* 55 (2002), 81-147, 128 en nt. 144.
- 15 Allen, dl. 1, 73 nt bij titel ‘Erasmus’ bij de eerste brief; vgl. Allen, dl. 1, 395 bij nr. 179: 20 januari 1497: *Desyderius Herasmus Rotterdammensis*; *Herasmus* tot 1503, daarna, vanaf 13 februari 1503: *Erasmus*; februari 1504 voor het eerst *Roterodamus* in de titelbeschrijving van de lofprijzing van Filips de Schone ter gelegenheid van diens vertrek uit de Nederlanden naar Spanje; *Desiderius Erasmus Roterodamus* voor het eerst in de tweede druk van de *Adagia* (Badius, Parijs, 24 december 1506); Allen 1742; dl 6, 293-298, Juan Maldonado aan Erasmus (Burgos, 1 september 1526), ll. 44-45: ‘Regnas utique, Roterodame, in scholis nostris’; ll. 203-204: ‘Eorum certe opera factum est ut celebrius sit nomen tuum in Hispania quam Roterodami’.

‘Of ik een Bataaf ben weet ik niet zo zeker, ... of is het misdadig een Bataaf te zijn?’

Afb. 1. Sebastian Münster, *Cosmographie* (Bazel 1550) CLVII (157): portret van Erasmus bij de gelegenheid van zijn bezoek aan Rotterdam. Dankzij Erasmus werd Rotterdam breed en werd de stad vergeleken met andere Hollandse steden niet zo hoog in aanzien stond. Münster noemt Erasmus een sieraad van de Duitse natie die door zijn geschriften het Latijn zeer heeft verbeterd. ‘Deze hoog geachte man Erasmus schrijft over Batavia of Holland als zijn vaderland omdat Hollanders in het verleden Bataven werden genoemd.’

De Bataven hadden de Chatten uit hun gebied verdreven en zich gevestigd op het eiland dat zich aan de mondingen van de Rijn had gevormd. De tekst bij Münster is ondenkbaar zonder wat Erasmus zelf in zijn *Adagium Auris Batava* (‘Bataafs oor’) heeft geschreven.

Een enkele maal heeft Erasmus ook zichzelf als 'de Rotterdammer' omschreven. In de *Ciceronianus* laat Erasmus zijn *alter ego* Bulephorus Erasmus Roterodamus presenteren en in 1527 – toen hij met de *Ciceronianus* bezig was – noemde hij zichzelf in een brief 'de Rotterdammer'.¹⁶ 'Hollander' betitelde hij zich naar het gewest waarin zijn geboorteplaats was gelegen. Nederlander werd hij – zonder die term ooit te gebruiken – door zich met de Bourgondische Nederlanden te identificeren.¹⁷

Het is opmerkelijk dat Erasmus zich juist in verband met zijn humanistische ideaalbeeld van de Oudheid en in relatie tot zijn zo geliefde Italië Bataaf heeft genoemd. Bataaf is niet alleen een verwijzing naar een concreet land van herkomst, maar duidt ook op een ideologische positiebepaling jegens wat als mentaal vaderland werd gevoeld: 'Bataaf' en 'Italië' als metaforen. Bataven golden als ideale voorbeelden van geromaniseerde Germanen – prototypen van Erasmus zelf! 'Batavus' was dan ook een geuzennaam. Italië daarentegen zou het vaderland van de ideale Latijnen moeten zijn, maar in de *Ciceronianus* beklemtoont Erasmus juist de decadentie in zijn eigen tijd. Andersom, en dat maakt deze terminologie zo dubbelzinnig, was Bataaf de kwalificatie die tegenstanders hanteerden om Erasmus te grieven – immers, als gelatiniseerde Bataaf bleef hij een barbaar.

Erasmus' patria: verlangen naar Brabant, of liever toch Italië?

In zijn laatste bewaard gebleven brief vanuit Bazel slaakte Erasmus de verzuchting: 'Och was Brabant maar dichterbij', een uitspraak die in alle bijdragen over Erasmus en zijn vaderland stevast de revue passeert.¹⁸

- 16 De eerste editie van de *Ciceronianus* dateert van maart 1528: Allen 1948; dl. 7, 325-327, aan Johann Vlatten (Bazel, 14 februari 1528), kopnoot; 'De Ciceroniaan', 255; *Dialogus Ciceronianus*, ASD I, 2, 680, l. 13: 'Hinc [nl. in Holland] tibi proferam Erasmum Roterodamum'; Allen 1883; dl. 7, 188-189, aan Hans Bogbinder (Bazel, 7 oktober 1527), ll. 11-12, in opsomming: 'Bibliopegum [Bogbinder] et Dulfum [Frans van der Dilt] et Roterodamum' [Erasmus zelf].
- 17 István Bejczy, 'Erasmus becomes a Netherlander', *Sixteenth Century Journal* 28 (1997), 387-399.
- 18 Allen 3130, dl. 11, 337-338, aan Conrad Goclenius (Bazel, 28 juni 1536), ll. 28-29: 'Utinam Brabantia esset vicinior'; vgl. Huizinga, 'Erasmus über Vaterland und Nationen', 255; Oene Noordenbos, 'Erasmus en de Nederlanden', in: Friedrich K.H. Kossmann, ed., *Voordrachten, gehouden ter herdenking van den sterfdag van Erasmus op 10 en 11 juli 1936 te Rotterdam* ('s-Gravenhage 1936), 193-212; James D. Tracy, 'Erasmus becomes a German', *Renaissance Quarterly* 21 (1968), 281-288; Aloïs Gerlo, 'Erasmus en de Nederlanden', *Handelingen van het XXVIIe Vlaams Filologencongres* (Brussel 1969), 7-21 (ook verschenen in Idem, ed., *Erasmus van Rotterdam. Zeven studies* (Nieuwkoop 1988), 25-41), vgl. Idem, 'Érasme, homo batavus', in *Commémoration Nationale d'Érasme, Actes/Nationale*

‘Of ik een Bataaf ben weet ik niet zo zeker, ... of is het misdadig een Bataaf te zijn?’

Tevens is genoegzaam bekend dat hij na zijn vertrek uit Italië in 1509 zijn leven lang is blijven terugverlangen naar dat land en dan in het bijzonder naar Rome, waarvan hij nauwelijks drie jaar – wat Rome betreft slechts een paar maanden – van zijn leven heeft mogen genieten:

Om me Rome te doen vergeten, moet ik een rivier als de Lethe zoeken om niet langer door heimwee gekweld te worden. Ik kan alleen maar pijn voelen telkens als ik bedenk hoe gemakkelijk ik dat heerlijke klimaat, die landerijen, die bibliotheken, die wandelingen, die heerlijke gesprekken met geleerde mannen, al die beroemdheden, dat fortuin, die verwachtingen heb opgegeven.¹⁹

Toch dacht hij een tijdlang in Engeland te zullen vinden wat hem in Rome zo nabij was geweest:

Als alles goed gaat, zal ik me inbeelden dat dit [nl. Engeland] mijn vaderland is, waaraan ik boven Rome de voorkeur heb gegeven en waar de ouderdom bezig is mij in zijn greep te krijgen.²⁰

Erasmus-Herdenking, Handelingen (Bruxelles/Brussel 1970), 61-80 en Idem, ‘Érasme et les Pays-Bas’, in: Jean-Claude Margolin, ed., *Colloquia Erasmi Turonensis*, 2 dln, doorgepagineerd (Limoges 1972), 97-112; J.J. Poelhekke, ‘Het naamloze vaderland van Erasmus’, *BMGN* 86 (1971), 90-123 (Ook verschenen in het Engels als: ‘The Nameless Homeland of Erasmus’, *Acta Historiae Neerlandicae* VII (1974), 54-87).

19 *Correspondentie*, dl. 2: *Brieven 142-297*, in een vertaling van M.J. Steens (Rotterdam 2004), 190; vgl. Allen 253; dl. 1, 499-500, aan Robert Guibé (Londen, 8 februari 1512), ll. 4-9: ‘Ut urbis liceat oblivisci, quaerendus est mihi fluvius Letheus, ne me diutius cruciet eius desyderium; nam non possum non dolere, quoties in mentem venit quod coelum, quos agros, quas bibliothecas, quas ambulationes, quam mellitas eruditorum hominum confabulationes, quot mundi lumina, quam fortunam, quas spes tam facile reliquerim’.

20 Allen 281; dl. 1, 540-541, aan Andrea Ammonio (Cambridge, 26 november 1513), ll. 12-13: ‘...; si succedet, imaginabor hanc esse mihi patriam, quam Romae praetuli et in qua me senectus deprehendit’; vgl. *Correspondentie*, dl. 2, 230-231: ‘Als alles goed gaat, zal ik dit land, waaraan ik de voorkeur heb gegeven boven Rome en waarin ik oud ben geworden, als mijn vaderland beschouwen’. Erasmus schreef dit in 1513, dus een paar maanden na zijn waarschijnlijk zesenvestigste verjaardag, de leeftijd van een ‘senior’ (die was men vanaf zijn vijfenveertigste), maar ‘senectus’ en ‘senex’ golden meestal toch pas vanaf zestig. Volgens mij doelt Erasmus op het proces van ouder worden, zoals hij dat later in verband met Brabant zou omschrijven (Allen 2196; dl. 8, 230-236, aan Willibald Pirckheimer (Freiburg im Breisgau, 15 juli 1529), ll. 153-154: ‘Et sane magis decebat in patria consenescere’).

Echter, enkele jaren later schreef hij op 5 april 1518 vanuit Leuven aan zijn levenslange vriend Mark Lauwereins (1488-1540) te Brugge:

Het enige land dat ik uit vrije wil heb bezocht is Italië, deels om daar in ieder geval eens de heilige plaatsen te bezoeken, deels om in die contreien van de bibliotheken te genieten en geleerden te ontmoeten.²¹

Ongeveer tien jaar later, begin september 1529, toen Erasmus zich nog maar net in Freiburg im Breisgau had gevestigd, schreef hij aan zijn jonge Gentse vriend Karel Utenhove (ca. 1500-1580), dat hij nergens liever zijn oude dag zou doorbrengen dan in Italië. Dat sloeg op dat moment op een gedachtenspinsel zich in Padua te vestigen: 'intussen denk ik aan Padua', waar Karel op dat moment verbleef en waar 'de lucht zo zuiver' was. Bovendien woonde de door Erasmus hogelijk gewaardeerde humanist Pietro Bembo (1470-1547) in de buurt van die stad.²²

In augustus 1535, in wat achteraf dus zijn laatste levensjaar zou blijken te zijn, gebruikte Erasmus voor het laatst het woordje *patria* in een lange brief aan zijn Augsburgse vriend Johann Koler († 1538).²³ Die brief is een reactie op het verwijt dat Erasmus vanuit Rome werd gemaakt als zou hij in een van zijn *Adagia* de Italianen lafheid in de oorlog hebben verweten.²⁴ In zijn verweer schreef Erasmus Koler hoezeer hij zijn leven lang Italië en de Italianen had gewaardeerd:

21 Allen 809; dl. 3, 263-268, aan Mark Lauwereins (Leuven, 5 april 1518), ll. 124-126: 'Solam Italiam mea sponte visi, partim ut loca sacra vel semel adirem, partim ut illius regionis bibliothecis et eruditorum congressu fruere'.

22 Allen 2209; dl. 8, 264-269, aan Karel Utenhove (Freiburg im Breisgau, 1 september 1529), l. 30: 'Certe nusquam malim senectute fessus conquiescere quam isthic [sc. Italië]'; Allen 2256; dl. 8, 325-327 voor de brief, aan Bruno Amerbach (Freiburg im Breisgau, 16 januari 1530), l. 31: 'Interea cogito Patavium'; Allen 2328; dl. 8, 447-451 voor de brief aan Lorenzo Campeggio (Freiburg im Breisgau, 24 juni 1530), ll. 54-55: 'Arrisit enim coelum Patavinum'. Meer over de verhouding tussen Bembo en Erasmus in: *Contemporaries*, dl. 1, 120-123 (Danilo Aguzzi-Barragli). De villa Bembo bevond zich ruim 20 km. ten noorden van Padua in San Giorgio in Bosco. Bembo's brieven: *Bibliothek Rotterdam (GBR) 13 F 27:1* (in convoluut)].

23 Allen 3032; dl. 11, 172-186, aan Johann Koler (Basel, ca. augustus 1535), l. 207.

24 Allen 3007; dl. 11, 111-115, Franciscus Rupilius [Franz Rothut] aan Erasmus (Rome, 29 maart 1535), ll. 54-76. Het gaat om het aan paus Paulus III opgedragen geschrift *Defensio pro Italia ad Erasmum Roterodamum* (Rome 1535; GBR 13 F 34) dat Pietro Corsi had geschreven in reactie op het *Adagium* 1007, *Myconius calvus*, waarin Erasmus had opgemerkt dat een krijgszuchtige Italiaan even zeldzaam was als een geletterde Scyth. Meer over deze kwestie bij R. Valentini, 'Erasmus da Roterodamo e Pietro Corsi ...', *Rendiconti della Reale Accademia dei Lincei* 6 (1936), 896-922.

‘Of ik een Bataaf ben weet ik niet zo zeker, ... of is het misdadig een Bataaf te zijn?’

Hoewel een filosofische geest een natie bijvalt noch afwijst, omdat geen enkel volk geen mengsel is van goede en slechte eigenschappen, ben ik toch vanaf mijn jongste jaren geen natie meer toegegaan geweest dan de Italiaanse.²⁵

Toen hij als bijna veertigjarige in 1506 eindelijk naar Italië had kunnen reizen, was het hem daar zo goed bevallen, dat hij zoveel jaren later verzuchtte dat hij, vanwege hun soberheid, hun wellevendheid, hun betrouwbaarheid en hun medemenselijkheid, zich o zo graag temidden van zijn humanistische geestverwanten in dat gemeenschappelijk vaderland [hier dat laatste *patria*, sc. Rome] had willen vestigen om daar samen oud te worden; maar helaas, hij had aan de verleidelijke goudomrande Engelse roep gehoor gegeven.²⁶

Zijn ontboezeming verwoordt op zijn minst de wensdroom van een bejaarde, die laat zien hoe hij binnen een retorisch kader een beeld van vaderlandsverlangen oproept. Diezelfde Erasmus had een decade eerder vanuit Bazel verzucht: ‘Och mocht ik nu uit de Tiber drinken’, wat me nauwelijks minder intens lijkt dan ‘Och was Brabant maar dichterbij’, al had hij op Italië minstens evenveel aan te merken als op Brabant.²⁷ Hoe fluïde zijn gedachten in dezen waren, blijkt uit een brief die Erasmus op 9 mei 1529 vanuit Freiburg im Breisgau aan zijn Antwerpse zaakwaarnemer Erasmus Schets (ca. 1476-1550) schreef en waarin hij een paar mogelijkheden van wat langer verblijf de revue liet passeren en het over ‘uw Brabant’ had, met de bekende woorden ‘waar ik me goed voel, daar is mijn vaderland’, meteen gevolgd door:

Daarom [dus om zich prettig te voelen] wil ik liever naar Italië reizen dan naar Brabant.²⁸

- 25 Allen 3032; dl. 11, 172-186, aan Johann Koler (Basel, ca. augustus 1535), ll. 190-193: ‘Tam tametsi non est philosophicae mentis, cuiquam nationi addictum aut aversum esse, quod nulla sit gens quae non ex bonis malisque permixta sit, tamen in nullam a tenebris annis animo propensiore fui quam in Italicam’.
- 26 Allen 3032; dl. 11, 172-186, aan Johann Koler (Basel, ca. augustus 1535), ll. 204-209: ‘Mihique praeter eximias regionis dotes, tantopere placuit illius gentis simplicitas, sobrietas, civilitas, candor et humanitas, ut Romae statuerim figere sedem, in eaque *velut in communi patria* consenesce; idque adeo fecissem, nisi promissis montibus aureis in Angliam fuissem retractus verius quam revocatus’.
- 27 Allen 1586; dl. 6, 115-116, aan Jacopo Sadoletto (Bazel, 2 juli 1525), l. 27: ‘Utinam nunc liceret e Tyberi bibere’; vgl. Huizinga, ‘Erasmus über Vaterland und Nationen’, 265-266.
- 28 Allen 2159; dl. 8, 165-166, aan Erasmus Schets (Freiburg, 9 mei 1529), l. 21: ‘vestra Brabantia’; ll. 21-22: ‘Ubi bene es, ibi patria est. Imo malim adire Italiam quam Brabantiam’.

In het *adagium* *Quaevs terra patria* – letterlijk: ‘welk land dan ook een vaderland’ – greep Erasmus terug op een in het Grieks overgeleverde orakelspreuk die letterlijk luidt: ‘De hele aarde [is] het vaderland’ (πᾶσα γῆ πατρίς). In de tekst van zijn *Adagium* verwijst Erasmus naar de opvatting dat voor een wijs en goed mens het vaderland zich daar bevindt waar hij zich gelukkig voelt (men denke aan het bekende *ubi bene, ibi patria*). Met enige goede wil kan men dus concluderen dat volgens Erasmus elk weldenkend mens een wereldburger is en hij de hele wereld als zijn vaderland kan beschouwen.²⁹ Dan doet het er niet toe waar hij zich bevindt, als hij er zich maar op zijn gemak voelt.

Erasmus’ patria

Het zo belangrijke begrip *patria* dat Erasmus meestal voor Holland reserveerde, had voor hem een identiteitsbepalende gevoelswaarde. Trouw, gehoorzaamheid en gulheid jegens de vorst behoorden tot de essentiële bestanddelen ervan.³⁰ Een enkele maal gebruikte Erasmus *patria* voor de Nederlandse gewesten in hun totaliteit, de gewesten die in 1549 als de Bourgondische Kreits zouden worden omschreven, *nostra regio*.³¹ Vanuit die optiek kon hij het ook hebben over ‘onze Rudolf Agricola’ – *noster Rudolphus Agricola* –, die, afkomstig uit Baflo, tot die totaliteit kon worden gerekend.³² Overigens kan ‘noster’ ook een gevoelswaarde aangeven van bewondering en affectie.

- 29 ‘Quaevs terra patria’, ASD II, 3: *Adagiorum chiliarum secunda*, ed. M. Szymański (Amsterdam enz. 2005), 206, ll. 681-699 (1193); de vertaling van Jeanine De Landtsheer, *Verzameld Werk van Desiderius Erasmus*, dl. 5: *Spreekwoorden. Adagia* (Amsterdam 2011), 271 strijkt de nuances te zeer glad door zonder meer de basistekst te vertalen met ‘De hele aarde is je vaderland’, wat vrijwel hetzelfde is als ‘Heel de aarde is je vaderland’, zoals dat dag en nacht te lezen is op de gevel van de Bibliotheek van Rotterdam; vgl. mijn ‘Erasmus en zijn vaderland’, 152.
- 30 Allen 2645; dl. 10, 18-19, aan Joost Sasbout (Freiburg im Breisgau, 3 mei 1532), ll. 16-17: ‘Hollandiam patriam’; Allen 2812, dl. 10, 229-230, aan Maria van Hongarije (Freiburg im Breisgau, 1 juni 1533), l. 47: ‘Est mihi cum hoc [nl. Pieter van Montfoort, geboren te Haarlem] patria communis Hollandia, quae perpetuo singulari fide, obedientia atque etiam liberalitate fuit erga principem suum’.
- 31 Wim P. Blockmans en Jan van Herwaarden, ‘De Nederlanden van 1493 tot 1555. Binnenlandse en buitenlandse politiek’, in Dick P. Blok e.a., eds., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 5 (Haarlem 1980), 443-491; 482-484; 546 (literatuuropgave); *nostra regio* ter onderscheiding met *Germania superior*: Allen 417; dl. 3, 248, aan William Latiemer (St. Omaars, 5 juni 1516), ll. 11-12.
- 32 Erasmus, *Hieronymus Stridonensis vita*, in: Wallace K. Ferguson, ed., *Erasmii Opuscula* (Den Haag 1933), 125-190; 185, l. 1388.

‘Of ik een Bataaf ben weet ik niet zo zeker, ... of is het misdadig een Bataaf te zijn?’

Afb. 2. Sebastian Münster, *Cosmographie* (Bazel 1550) DCXXIIIJ (624): Zuidelijk Holland, detail van een kaart van Holland. andse biotoop van Erasmus. Erasmus werd geboren in Rotterdam t huis van de ouders van zijn moeder en vrijwel meteen daarna overgebracht naar Gouda, waar zijn moeder huishoudster was van de pastoor. De ouders van Erasmus' moeder kwamen uit Zevenbergen, een paar familieleden van zijn vader woonden in Dordrecht. Erasmus bracht zijn vroegste jeugd door in Gouda en verbleef vervolgens enige tijd in Utrecht alvorens naar Deventer te vertrekken. Verschillende toponiemen op deze kaart hebben een erasmiaanse bijmaak: op wat als Selandie aangeduid is een kerk afgebeeld die eventueel als die van Veere worden beschouwd: de Vrouwe van Veere was Erasmus' eerste patroon. Den Haag, Leiden, Schoonhoven, Woerden, Haarlem, Alkmaar en Amsterdam zijn plaatsen die via eigen reizen dan wel zijn briefwisseling met Erasmus in verband kunnen worden gebracht.

Binnen de Nederlanden identificeerde Erasmus zich allereerst met 'mijn' of 'ons' Holland, waarin 'onze Hollanders' woonden, daarnaast ook – en vooral – met Brabant.³³ In de *Lof der Zotheid* heeft Erasmus het over Brabanders en Hollanders die elkander ook in de werkelijkheid het meest nabij zijn:

33 Allen 49; dl. 1, pp. 160-164, aan Hendrik van Bergen (Parijs, 7 november 1496), l. 24: 'nostre Hollandie'; Allen 1238; dl. 4, pp. 591-594, aan Nicolaas Everaerts (Anderlecht, oktober? 1521), l. 12: 'meae Hollandiae'; l. 51: 'Hollandiae nostrae'; Allen 1603; dl. 6, 154-158, aan Willibald Pirckheimer (Bazel, 28 augustus 1525), l. 25: 'Hollandos meos'; Allen 3000; dl. 11, 78-79, aan Peter Tomiczki (Freiburg im Breisgau, 28 februari 1535), l. 47: 'meam Hollandiam'.

Dus de volksmond heeft het bij het rechte eind als er zo vaak over Brabanders gezegd wordt dat bij andere mensen het verstand met de jaren komt, maar dat zij, naarmate ze dichterbij de ouderdom komen, dwazer en dwazer worden. En tegelijk is er geen ander volk dat zo uitbundig gezellig is of zo weinig last heeft van de ellende van de ouderdom. Zowel geografisch als cultureel zijn mijn eigen Hollanders ze het meest nabij – zou ik mensen die mij zo toegewijd zijn vereren dat ze daarmee hun bijnaam hebben verdiend niet ‘mijn eigen’ noemen? Verre van zich voor die bijnaam te schamen gaan ze er juist heel erg prat op.³⁴

In de *Lof* is er geen plaats ingeruimd voor Zeeland dat toch vaak in één adem met Holland wordt genoemd omdat het in een personele unie met dat graafschap was verbonden. Voor Erasmus heeft Zeeland nimmer als aanvaardbaar woongebied te boek gestaan, ook al bevonden zich daar zijn eerste beschermers.³⁵ In 1501 vergeleek Erasmus Zeeland met de hel waaruit je zo snel mogelijk moest zien weg te komen, vooral vanwege het klimaat ‘dat zo ruig is en zo vijandig voor mijn arme lichaam’, waarmee Erasmus zinspeelde op zijn vatbaarheid voor vierdedaagse koorts.³⁶ Dat oordeel werd er niet gunstiger op toen Erasmus zich in 1517 in het gevolg van Karel V bevond die op het punt stond naar Spanje te vertrekken om daar zijn koningschap officieel te aanvaarden, een reis waaraan Erasmus zich als *consiliarius* ternauwernood heeft weten te onttrekken.³⁷ Het Zeeuwse klimaat was in Erasmus’ ogen ‘even ruw als het karakter van de bewoners’, schreef hij vanuit Leuven aan de hier eerder al genoemde Gianpietro Caraffa.³⁸ Zeeland was eigenlijk voor iedere reiziger een po-

- 34 *Lof der Zotheid*, vertaald door Harm-Jan van Dam, Desiderius Erasmus, *Verzameld Werk*, dl. 2 (Amsterdam 2004), 53-163; pp. 70-71; vgl. ASD IV, 3: *Moriae encomium id est Stultitiae laus*, ed. Clarence Miller (Amsterdam 1979), 84, ll. 249-256.
- 35 Anna van Borssele, vrouwe van Veere (ca. 1471-1518), via de ‘tutor’ van haar zoon Adolf (1489/90-1540), Jacob Batt (ca. 1466-1502).
- 36 Allen 157; dl. 1, pp. 362-364, aan Jacob Voecht (Tournhem, 17 juli 1501), ll. 15-16: ‘... ipsi pene in morbum incidimus, nisi quam ocysime a Selandia, id est ab inferis, evolassemus’; Allen 159; dl. 1, 366-368, aan Jacob Voecht (Tournhem, 18 juli 1501), ll. 8-9: ‘Nihil enim adhuc eo coelo sensi asperius meoque corpusculo inimicus’; over Erasmus en de koorts: Henri Brabant, ‘Érasme, ses maladies et ses médecins’, in: Jean-Claude Margolin, ed., *Colloquia Erasmiana Turonensia* (Toronto/Buffalo 1972), 539-568; 544-546.
- 37 Van Herwaarden, ‘Erasmus en Spanje’, 88-90.
- 38 Allen 640; dl. 3, 62, aan Gianpietro Caraffa (Leuven, 29 augustus 1517), ll. 3-4: ‘nonnihil timeo ob coeli istius inclementiam, ab incolarum ingenio non abhorrentis’.

‘Of ik een Bataaf ben weet ik niet zo zeker, ... of is het misdadig een Bataaf te zijn?’

tentiële ramp, zo bijvoorbeeld voor de van oorsprong Dalmatische secretaris van Karel V Jacopo Bannisio († 1532), die zich aan het hof vooral met de verstandhouding met Engeland bezighield:

Met het volste recht – aldus Erasmus in november 1517 vanuit Leuven waarheen hij na het vertrek van Karel V was teruggekeerd – ben ik kwaad op Zeeland omdat het U ziek naar ons liet terugkeren, maar tegelijkertijd ben ik dankbaar dat het U levend teruggaf, aangezien het niet weinigen heeft verzwolgen.³⁹

Niet van dramatische effecten gespeend is het relaas van Erasmus’ Engelse vriend Tunstall over het vertrek van Karel V. In dat verhaal moesten Walcheren en zijn klimaat het ontgelden, al was de schrijver zich ervan bewust te chargeren en erkende hij dat hij zich door zijn slechte humeur liet leiden. Erasmus’ reactie toont zijn superieure ironie van een goede verstaander: ‘Ons Zeeland is je veel verschuldigd omdat je het met zo’n levendige schets beroemd hebt gemaakt’. Verder kon Erasmus niet veel anders doen dan Tunstall gelukkig prijzen dat hij het er levend van had afgebracht.⁴⁰ Exit Zeeland.

In Brabant heeft Erasmus jarenlang gewoond. Daar bevond zich ook de residentie van het landsheerlijk gezag waarmee hij zich formeel en psychologisch verbonden voelde. ‘Ik wil nergens anders dan in Brabant tot rust komen’, schreef Erasmus in 1528 en in 1534 luidde het: ‘Nergens leeft men weelderiger’, wat volgens Erasmus overigens niet wilde zeggen dat Brabanders gul waren, integendeel: zo vrijgevig de Engelsman, zo schriel de Brabander, zei hij.⁴¹ Het is tekenend dat Erasmus het nauwelijks had over ‘mijn’ of ‘ons’ Brabant.⁴² Bovendien had Erasmus het geen

39 Allen 716; dl. 3, 147, aan Jacopo Bannisio (Leuven, november 1517), ll. 1-3: ‘... iure succensem Selandiae quod te nobis afflictum remiserit; sed tamen gratias agimus quod vivum restituerit, quando non paucos absorbit’.

40 Allen 663; dl. 3, 86-89, Cuthbert Tunstall aan Erasmus (Brugge, 14 september 1517), ll. 1-42; Allen 675; dl. 3, 97-98, aan Cuthbert Tunstall (Leuven, ca. 17 september 1517), ll. 1-6; vgl. Allen 689; dl. 3, 112, aan Guillaume Budé (Leuven 26 oktober 1517), ll. 8-10 waarin Erasmus Tunstalls Zeeuwse lotgevallen memoreerde.

41 Allen 2055; dl. 7, 505-506, aan Jean Carondelet (Bazel, 1 oktober 1528), l. 14: ‘sed ego nusquam malim quam in Brabantia quiescere’; Allen 2961; dl. 11, 30-35, aan Justus Decius (Freiburg im Breisgau, 22 augustus 1534), ll. 39-40: ‘Nusquam vivitur lautius’; Allen 1832; dl. 7, 79-80, aan Nicolaas Kan (Bazel 29 mei 1527), ll. 33-34: ‘nam est ea gens [sc. de Engelsen] non minus liberalis quam parca Brabantia’.

42 Allen 2328; dl. 8, aan Lorenzo Campeggio (Freiburg im Breisgau, 24 juni 1530), l. 56: ‘Brabantia mea’; Allen 1224; dl. 4, 553-554, aan William Thale (Brugge, 13 augustus

enkele keer over 'mijn Brabanders'. Holland had als geboortegrond een andere gevoelswaarde dan Brabant als woongebied: Brabant was hem 'minder eigen'.

Voor 'zijn' Hollanders was Erasmus niet altijd even complimenteus, zeker niet als hij hen met feesten en partijen associeerde.⁴³ Het meest bekend is wel zijn kwalificatie 'botte Hollander' die hij zich meer dan eens liet ontvallen.⁴⁴ Het zijn soms veelzeggende terloops gemaakte opmerkingen die zo'n negatieve perceptie verwoorden: toen Erasmus' dienaar Quirinus Talesius (1505-1573) van plan was naar Holland terug te keren, was dat voor Erasmus aanleiding om op te merken dat die Talesius 'naar zijn ellendelingen terugging'. Later hield Erasmus de man zelf echter voor 'intussen Holland evenzeer als de oever der sirenen te ontvluchten, want het is moeilijk Lotusvruchten te weerstaan als je er eenmaal van hebt geproefd'.⁴⁵ Een verlokkelijk land van ellendelingen dus, dat Holland.

Afb. 3. Sebastian Münster, *Cosmographie* (Bazel 1550) DCXIIIJ (624): Friesland, detail van een kaart van Holland, met de opvallende vermelding van S Iacob (Sint Jacobiparochie) en het ontbreken van Leeuwarden.

1521), l. 8: 'Brabantiam nostram'; de Brabantse kanselier Olah had het jegens Erasmus overigens wel over 'jouw' Brabant: Allen 2607; dl. 9, Nicolaus Olahus aan Erasmus (Brussel, 12 februari 1532), l. 33: 'Brabantia tua'.

43 Huizinga, 'Erasmus über Vaterland und Nationen', 257.

44 Ari Wesseling, 'Dutch proverbs and expressions in Erasmus' *Adages, Colloquies and Letters*', *Renaissance Quarterly* 55 (2002), 81-147, i.h.b. 105-106.

45 Allen 1890; dl. 7, 203-204, aan Goclenius (Bazel, 15 oktober 1527), l. 8: 'Quirinus [Talesius] decreverat [redire] in miseros suos'; Allen 1966; dl. 7, 346-348, aan Quintus Talesius (Bazel, 12 maart 1528), ll. 21-23: 'Hollandiam interea non secus ac littus Sirenum fugito. Difficile est lotum semel gustatam relinquere'.

‘Of ik een Bataaf ben weet ik niet zo zeker, ... of is het misdadig een Bataaf te zijn?’

Erasmus de Bataaf

Erasmus was in 1508 bij de Venetiaanse drukker Aldus Manutius druk bezig met de voorbereidingen van de eerste uitgebreide editie van zijn duizenden *Adagia*, in feite een heruigave van zijn *Collectanea*, waarin hij zich als een Bataaf zou presenteren. Tot dan toe had Erasmus ook af en toe ‘Bataaf’ als kwalificatie gebruikt, maar dan stond dat in een ietwat laatsdunkende context. Zo kwam het de kwaliteit van iemands werk niet ten goede als hij het alleen voor ‘Bataven’ zou bestemmen, wat hij veel later ook op zichzelf betrok door op te merken dat hij in zijn jonge jaren niet voor Italianen, maar voor Hollanders, Brabanders en Vlamingen schreef.⁴⁶

Nu presenteerde hij zichzelf als Bataaf, die zich gelukkig kon prijzen dat illustere Italiaanse humanisten hem te hulp kwamen:

Toen ik, een Bataaf, in Italië mijn verzameling spreekwoorden aan het uitgeven was, bezorgden alle geleerden, zoveel er daar waren, me spontaan hun manuscripten van schrijvers die nog niet in druk waren verschenen, want ze vermoedden dat die me van dienst konden zijn; alles wat Aldus in zijn schatkamer had, deelde hij met mij en dat deden de anderen [Erasmus noemt hier vier beroemde namen] ook.⁴⁷

Ten noorden van de Alpen was dat wel anders, zoals Erasmus ons na zijn melding van deze ruimhartigheid laat weten: ‘Laat me je nu ook de bereidwilligheid beschrijven van iemand van benoorden de Alpen’, waarna het verhaal over de botte weigering volgt, om Erasmus een bepaalde verzameling ter inzage te geven met als argument dat als gevolg van Erasmus’ werk ‘voor iedereen toegankelijk werd waarmee geleerden zich tot dan toe van

46 Allen 26; dl. 1, pp. 112-115, aan Cornelis Gerards [Goudanus; Aurelius] (Stein, juli 1489?), ll. 113-114: ‘Senties tuis scriptis non parum accedere nitoris, nisi forte Batavis solis ista paras’ – ‘Dan zul je merken dat het niet weinig ten goede zal komen aan je geschriften, tenzij je deze alleen voor de Bataven maakt’; *Correspondentie*, dl. 1, pp. 67-71; 71; Allen 3032; dl. 11, pp. 172-186, aan Johann Koler (Bazel, ca. augustus 1535), ll. 465-466: ‘Neque enim illa scripsi Italis, sed Hollandis, Brabantis ac Flandris’.

47 ASD II, 3, 7-28, *Festina lente* (1001), 22, ll. 386-390, in de vertaling van De Landtsheer, *Verzameld werk*, dl. 5, 191-212; ‘Haast je langzaam’, 207; de vier genoemden zijn Janus Lascaris (1445-1534), Giambattista Egnazio (1478-1553), Marcus Musurus (ca. 1470-1517) en Urbano Valeriani (ca. 1443-1524). Helaas heeft de vertaalster *homo Batavus* hier vertaald als ‘ik, iemand uit de Nederlanden’, waarmee de voor Erasmus in deze context karakteristieke omschrijving teloor is gegaan. In het *adagium Non statim finis apparet*, ASD II, 7: *Adagiorum chiliarum quarta* (pars Prior), ed. René Hoven (Amsterdam enz. 1999), 272, ll. 957-975 (3455), ‘Het einde is niet meteen in zicht’, is *Batavus* wel als Hollander vertaald, *Verzameld werk*, dl. 5, 629.

de bewondering van de massa verzekerd wisten', met andere woorden: door Erasmus' werk werd die geleerden het brood uit de mond gestoten.⁴⁸

In het befaamde *adagium* 'Bataafs oor', dat vanaf de uitgave van 1508 tot en met die van 1526 het slotakkoord was van de verzameling spreekwoorden, had Erasmus de *Insula Batavorum* met Holland gelijkgesteld. Uitgaand van de negatieve connotatie – het Bataafse oor zinspeelt op het door Martialis (ca. 40-104) bespote 'Boeotisch oor' – kwam Erasmus met een lofzang op zijn land van herkomst. Eerder had Erasmus het overigens – in een brief aan de Fries Johannes Sixtinus († 1519) – al eens met ietwat denigrerende strekking over Hollandse oren gehad.⁴⁹ Echter, 'zo onbeschaafd zijn wij Bataven niet', zou jaren later Alardus van Amsterdam (1491-1544) in een parafraze van Vergilius opmerken, toen hij Erasmus in contact wilde brengen met de (Oost-)Friese Amsterdammer Pompeius Occo (ca. 1465-1537).⁵⁰ Door de plaatsing van het *adagium* aan het einde van de verzameling liet Erasmus blijken dat hij zich als Bataaf aan zijn Italiaanse lezerspubliek wilde presenteren. Zie mij eens, ook al ben ik een Bataaf, ik ben in staat jullie, Italianen, erfgenamen van de klassieken, de oudheid beter te leren kennen. In het *adagium* 'Bataafs oor' heeft Erasmus het over 'mijn geliefde Holland', 'een land dat ik altijd met eerbied zal noemen en koesteren, aangezien ik er het levenslicht zag'.⁵¹ Vele jaren later had Erasmus het in de verdediging tegen een felle Romeinse aanval over 'die Bataaf' – *ille Batavus* – waarmee hij zichzelf bedoelde.⁵²

- 48 ASD II, 3, 24, ll. 405-416, de citaten: ll. 405-406; 415; vgl. Allen dl 1, 56-71, IV: Beatus Rhenanus aan Karel V (Sélestat, 1 juni 1540), ll. 414-415: 'Erasmie, tu evulgas mysteria nostra'. Cf. Huizinga, *Erasmus*, in diens *Verzamelde werken*, dl. 6, 39, vergelijk ook aldaar 61-62.
- 49 Allen 112; dl. 1, 260-265, aan Johan Sixtinus (Oxford, ca. 27 februari 1499), ll. 54-55: 'Scripsimus pueri non Consentinis, sed Hollandicis, hoc est pinguissimis, auribus'. Zie over Sixtinus de bijdrage van Jan Bloemendal in deze bundel.
- 50 Allen 485; dl. 2, 375-378, Alardus van Amsterdam aan Erasmus (Leuven, 11 november 1516), l. 25: 'Non obtusa adeo gestamus corda Batavi' (vgl. Vergilius, *Eclogae* 3, 27).
- 51 ASD II, 8: *Adagiorum chilias quarta* (pars altera) *necnon Adagiorum pars ultima*, ed. Ari Wesseling (Amsterdam/Oxford 1997), 36-44: *Auris Batava* (3535), vgl. *Verzameld werk*, dl. 5, 636-638: 'Het Bataafse oor', in de vertaling van Jeanine de Landtsheer; M.E.H. Nicolette Mout, "'Het Bataafse oor": De lotgevallen van Erasmus' *Adagium Auris Batava* in de Nederlandse geschiedschrijving', *Mededelingen van de Afdeling Letterkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* 56 (1993), 77-102; Ari Wesseling, 'Are the Dutch uncivilized? Erasmus on the Batavians and his national identity', *Erasmus of Rotterdam Society Yearbook* 13 (1993), 68-102, i.h.b. 69-75; 88, vgl. aldaar ook 96-97; Idem, 'Het beschavingsideaal van Erasmus', in: Pim den Boer, ed., *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Amsterdam 2001), 107-123 en meer i.h.b. 114-120 waar 'de achterlijkheid van Holland' wordt behandeld.
- 52 Allen 3032; dl. 11, 172-1186, aan Johann Koler (Bazel ca. augustus 1535), ll. 441-442; vgl. ook supra noten 23 en 24.

‘Of ik een Bataaf ben weet ik niet zo zeker, ... of is het misdadig een Bataaf te zijn?’

Afb. 4. Erasmusportret in Nicolaus Reusner (1545-1602), *Icones sive imagines virorem literis illustrium* (Straatsburg 1590 (1e ed. 1587)), 58 met onderschrift: *Waarom lach je om Bataven? Ik, de grote Erasmus, ben een Bataaf: groot in vernuft, groot in welsprekendheid.*

De toon van Erasmus' presentatie als Bataaf is die van iemand die zich bewust is van zijn herkomst en daarom juist die kwalificatie gebruikte omdat die aansloot bij een destijds spelende discussie in humanistenland. 'Bataaf' verwees ten opzichte van de nieuwe omgeving weliswaar naar een nog onbeschaafde status, maar tevens maakte juist het Bataaf zijn hem bij uitstek geschikt om die status te veranderen. Hij werd daarin gesteund door de dragers van die beschaving zelf, de erfgenamen van hen tot wie de Bataafse voorvaders in de klassieke oudheid hun speciale verhouding hadden gehad. Het is daarom jammer dat in moderne vertalingen van geschriften van Erasmus in het Frans en het Nederlands *Batavus* en afleidingen daarvan af en toe zonder meer met Hollands en dergelijke worden gelijkgesteld.

De kwalificatie concretiseert de *translatio studii*⁵³ die de revitalisering betekende van wat de oudheid inhield: overname, adaptatie, maar geen slaafs maniërisme, kortom, wat Erasmus in zijn *Ciceronianus* als pleidooi voor een levende traditie heeft verwoord. Het is tekenend dat Erasmus op 8 februari 1532 in een brief aan Viglius juist die Bataaf als kwalificatie benadrukte:

Als men van mij elegant Ciceroniaans taalgebruik verwacht, doet men mij in twee opzichten onrecht: ten eerste omdat ik mijn taal als Bataaf en ten tweede als theoloog hanteer.⁵⁴

Een van de brieven die strijk en zet worden aangehaald als het gaat over Erasmus' opvattingen aangaande zijn identiteit, is die aan een zekere Petrus Manius, een naar alle waarschijnlijkheid fictieve persoon. Daarin 'behandelt' Erasmus en passant de 'Bataafse mythe' die juist in die jaren ontstond.⁵⁵ Was het correct Holland te identificeren met de streek waar zich volgens de Romeinse geschiedschrijver Tacitus (ca. 55-120) in de jaren 69-70 de roemruchte opstand van Julius Civilis had afgespeeld?⁵⁶ Wat was de betekenis van het Bataafs verleden en wie konden zich daarvan in moderne tijden als de erfgenamen beschouwen? Behoorde de *Batavorum insula* Duitsland toe, of was Frankrijk de rechthebbende erfgenaam? Op de hem eigen wijze vatte Erasmus de situatie samen:

Of ik een Bataaf ben, weet ik niet zo zeker. Dat ik een Hollander ben, kan ik niet ontkennen. Ik ben in dat deel geboren dat, als we de kaarten van de aardrijkskundigen mogen geloven, zich meer in de richting van Frankrijk uitstrekt dan in die van

-
- 53 Adriaan G. Jongkees, 'Translatio Studii: les avatars d'un thème médiéval', in: [Co van de Kieft, ed.], *Miscellanea Mediaevalia in memoriam Jan Frederik Niermeyer* (Groningen 1967), 41-51, i.h.b. 50-51.
- 54 Allen 2604; dl. 9, 427-428, aan Viglius (Freiburg im Breisgau, 8 februari 1532), ll. 33-35: 'A me si requirunt Tullianae dictionis nitorem, bis iniquum faciunt: primum quod a Batavo, dein quod a Theologo'; vgl. *La correspondance d'Érasme*, dl. 9, 1530-1532, traduite et annotée par B. Beaulieu, H. Vannerom et Y. Remy, revue par Claude Backvis (Brussel 1980), 572: 2604, r. 42-45, daar *Hollandais* voor Batavus.
- 55 Jan van Herwaarden, 'Erasmus en Egmond', in: G.N.M. Vis, ed., *Het klooster Egmond: hortus conclusus*. Egmondse studiën, 5 (Hilversum 2008), 295-320, i.h.b. 295-300: 'Egmond, Erasmus en de Bataafse mythe'.
- 56 Tacitus, *De opstand van de Bataven*, vertaald en toegelicht door Vincent Hunink, Amsterdam 2005; het betreft de vertaling van *Historiën* 4.12-37; 4.54-79 en 5.14-26.

‘Of ik een Bataaf ben weet ik niet zo zeker, ... of is het misdadig een Bataaf te zijn?’

Duitsland, alhoewel er geen twijfel over mogelijk is dat heel dat gebied aan Frankrijk en Duitsland grenst.⁵⁷

Een uitgebreide en subtiële redenatie rechtvaardigde voor Erasmus het gebruik van ‘Bataaf’ om zichzelf te typeren. De enige andere die hij in zijn brieven op gelijke wijze heeft getypeerd is, voor zover ik weet, Herman Lethmaet (1492-1555), die door Erasmus ‘Bataaf, of zo u dat verkiest, Hollander’ werd genoemd, waarmee de Europese humanist eens te meer Holland en Batavia vereenzelvigde. De desbetreffende brief was bestemd voor de Fransman Nicolas Maillard († 1565), die Erasmus eerder de keuze had gelaten zich als ‘Gallische’ dan wel als ‘Bataafse Hercules’ te laten prijzen, wat in het licht van de destijds omstrede identiteit van ‘Bataafs’ curieus kan worden genoemd.⁵⁸

Als *epitheton ornans* bleek en bleef Bataaf dubbelzinnig. De enkele keer dat Erasmus zichzelf zo presenteerde, was dat met een negatieve bij-smaak, zoals in de brief aan Lorenzo Campeggio (1474-1539), waarin hij het ironischerwijs over zijn ‘waarlijk Bataafse geestesgesteldheid’ had.⁵⁹ Even badinerend bedankte Erasmus in nederigheid de Italiaanse humanist Pietro Bembo, omdat deze zo welwillend had gereageerd ‘op een brief van een Bataaf die zo onverzorgd was geschreven’.⁶⁰ Ook en punt gebruikt verwezen Bataaf en Bataafs naar een onbeschaafde oorsg: ‘Dan zou ik zijn zoals de Bataven geacht worden vroeger te zijn geweest: woest en van elke eleggespeend’.⁶¹

57 Correspondentie, dl. 8, 71; vgl. Allen 1147; dl. 4, 353-355, aan Petrus Manius (Leuven, 1 oktober 1520), ll. 43-48; vgl. Gerard Geldenhouwer van Nijmegen (1482-1542), *Historische werken*, uitgegeven en vertaald door István Bejczy en Saskia Stegeman (Hilversum 1998), 12-20: ‘Geldenhouwer en de Bataafse kwestie’, en verder *passim*.

58 Allen 2466; dl. 9, 224-230, aan Nicolas Maillard (Freiburg im Breisgau, 28 maart 1531), ll. 71-72: ‘Hermannus Letmannus Batavus, aut si mavis, Hollandus’; l. 58: ‘Equidem non agnosco Batavi Herculis gloriosum titulum’, vgl. Allen 2424; dl. 9, 111-119, Nicolas Maillard aan Erasmus (Saint-Bel, 1 februari 1531), ll. 261-262: ‘... Hercule Gallico, aut si mavis Batavo, hoc est Erasmo duce renascuntur denuo emergantque semper politiores’; in de nt 8 al vermelde brief aan Nicolaas Everaerts noemde Erasmus behalve Lethmaet ook Maarten van Dorp (Dorpius, 1485-1525) als een memorabele Hollandse geest.

59 Allen 996; dl. 4, 6-8, aan Lorenzo Campeggio (Leuven, 14 juli 1519), l. 43: ‘De nostro ingenio vere Batavo’; vgl. Allen 1331; dl. 5, 158-161, aan Johann Botzheim (Bazel, 25 december 1522), ll. 35-36: ‘Quo animo si ego essem, non Constantiae sed in Hollandia natus’, met dezelfde negatieve implicatie.

60 Allen 2290; dl. 8, 388-390, aan Pietro Bembo (Freiburg im Breisgau, 25 maart 1530), ll. 1-4.

61 Allen 2795; dl. 10, 202-203, aan Willem van Horrion (Freiburg im Breisgau, 21 april 1533), ll. 37-38: ‘Tum vere essem, quod olim fuisse dicuntur Batavi, trux et a Gracii alienus’.

Tot zijn ergernis werd Erasmus vooral door anderen ‘Bataaf’ genoemd en dan was dat niet als compliment bedoeld. Met name Italiaanse humanisten die zich tegen Erasmus keerden en hem als een hater van Italië afschilderden, gebruikten de term.⁶² Ook voor Erasmus’ Spaanse opponent Diego López de Zúñiga ofwel Stunica († 1531) die in 1520 zijn bijbel-editie op de korrel nam, gold ‘Bataaf’ beslist niet als een compliment.⁶³ Niemand – Hollander, Brabander, Vlaming of Zeeuw – had hem ooit met zo’n scherpe pen geattaqueerd als deze Zúñiga, verzuchtte Erasmus jaren later jegens zijn Spaanse correspondentievriend Francisco Vergara (1484-1545).⁶⁴

Zúñiga bezigde het woord *Batavus* en een paar andere, weinig vleierende bijvoeglijke naamwoorden, maar hij maakte het niet zo bont als Erasmus het in zijn weerwoord wilde doen geloven. Ten eerste suggereerde Erasmus een hoge frequentie van *Batavus*, terwijl Zúñiga die kwalificatie slechts op twee plaatsen hanteerde. Bovendien wekt Erasmus de indruk dat Zúñiga het *Batavus*-zijn associeerde met bier en boter en nader voorzag van woorden als ‘stomkop’, ‘ezel’ en ‘boerenkinkel’, wat echter niet het geval is. Erasmus heeft zich door ‘Batavus’ en de paar minder complimenteuze bijvoeglijke naamwoorden – ruw, lomp en onwetend – waarmee Zúñiga hem typeerde zo op de kast laten jagen, dat hij zijn opponent dezelfde beoordelingen over Bataven in de schoenen ging schuiven als waarmee hij zelf meer dan eens ‘zijn’ Hollanders placht te kapittelen: zuipen, vreten en botheid.

Behalve in zijn weerwoord liet Erasmus zijn ergernis over Zúñiga de vrije teugel in een brief aan Pierre Barbier († 1551/52), die zich op dat moment in de omgeving van de aanstaande paus Adriaan VI (1459-1523) in Spanje bevond:

Daarbij maakt hij [Zúñiga] me geregeld bij wijze van ernstige belediging uit voor Bataaf. Alsof het mij te verwijten valt, als was ik in Sogdiana geboren.⁶⁵ Alsof Holland een streek is die

62 Waterbolk, ‘Rodolphus Agricola, Desiderius Erasmus en Viglius van Aytta’, 138, vgl. Allen 3064; dl. 11, 238-239, aan Francesco Maria Sforza (Bazel, 16 oktober 1535), l. 24: ‘hunc Batavum’.

63 ASD IX, 2: *Apologia*, index s.v. Bat[t]avus; vgl. Allen dl. 1, 1-46, I: aan Johann Botzheim (Bazel, 30 januari 1523), 23, ll. 18-24, l. 35: korte omschrijving polemieek; vgl. *Correspondentie*, dl. 9, 240-300, nr. 1341a, aan Johann Botzheim; 270-272.

64 Allen 1885; dl. 7, 191-195, aan Francisco Vergara (Bazel, 13 oktober 1527), ll. 74-76.

65 Men denke aan Erasmus’ opmerking dat het er niet veel toe doet waar iemand is geboren; Sogdiana: het land rond Samarkand en Boekhara, zo ongeveer het huidige Oezbekistan.

‘Of ik een Bataaf ben weet ik niet zo zeker, ... of is het misdadig een Bataaf te zijn?’

door welke andere streek ook veracht moet worden, of je nu kijkt naar de mate van ontwikkeling, naar de drukte in de steden, naar de materiële overvloed of naar de reputatie van het aanwezige talent! Dat doet zich daar bij hen overal in een zo gelukkige vorm voor, dat ik vergeleken bij hen werkelijk zou kunnen lijken zoals Zúñiga mij voorstelt.⁶⁶

Later zou Erasmus de Bataaf nog eens op de gebruikelijke manier typeren toen hij naar aanleiding van een vergulde beker schreef dat die beker een geschenk was ‘een Bataaf waardig, al zal ik er nu allerm minst als een Bataaf uit drinken’.⁶⁷

De landsheerlijke ditio en de betekenis van ‘ons’

Erasmus had het nooit over ‘ons Bataven’ of ‘mijn Batavenland’. In zijn eigentijdse werkelijkheid was die identificatie onmogelijk. In concreto ging het Erasmus om de zeggenschap – *ditio* – van een vorst zoals dat door het begrip *terra* wordt ingevuld: de vorst als *dominus terrae*, landsheer.⁶⁸ Af en toe noemde Erasmus in één adem vorst en vaderland.⁶⁹ Tot in zijn laatste bewaard gebleven brief stelde Erasmus vast dat hij zich nooit buiten de *ditiones Caesaris*, ofwel buiten de door Karel V bestuurde gebieden, zou vestigen.⁷⁰ Met opzet gebruikte Erasmus hier de meervoudsvorm, omdat de zeggenschap van Karel V dan zelfs *de iure* Bazel

66 *Correspondentie*, dl. 8, 272-275, i.h.b. 273-274; nota bene: in deze vertaling staat Hollands waar het Bataafs moet zijn; de impliciete consequentie dat Bataafs op Holland slaat, blijft dientengevolge achterwege. Vgl. Allen 1216; dl. 4, 533-536, aan Peter Barbier (Anderlecht, 26 juni 1521), ll. 45-51.

67 Allen 2809; dl. 10, 223-224, aan Johann-Georg Paungartner (Freiburg im Breisgau, 12 mei 1533), ll. 7-9: ‘Misit [nl. Johann Paungartner] poculum inauratum, munus aptum homini Batavo, sed nunc minime Batavice bibulo’.

68 Van Herwaarden, ‘Erasmus en zijn vorst’.

69 *Correspondentie*, dl. 4: *Brieven 446-593*, vert. M.J. Steens (Rotterdam 2006), 92: ‘Ik vraag niets van mijn doorluchtige vorst, maar het leek me weinig passend mijn diensten, wat die ook waard zijn, te weigeren ten eerste aan een zo’n groot vorst en ten tweede aan de dringende oproep van mijn vaderland’; Allen 480; dl. 2, 362-370, aan Guillaume Budé (Brussel, 28 oktober 1516), ll. 148-151: ‘Neque quicquam ambio apud serenissimum Principem meum; sed mihi parum humanum videbatur primum tali Principi, deinde patriae sic afflagitanti meum hoc quaecunque obsequium pernegare’.

70 Allen 3130; dl. 11, 337-338, aan Conrad Goclenius (Bazel, 28 juni 1536), l. 25: ‘in ditione Caesaris’; overigens had Erasmus over Goclenius korte tijd tevoren opgemerkt, dat deze een sieraad was voor ‘s keizers *ditio*’: ‘vir ille ... ornat Caesaris ditionem’, Allen 3124; dl. 11, 330-331, aan Adolf van der Noot (Bazel, 29 mei 1536), ll. 12-13; vgl. Allen 2479; dl. 9, 250-252, aan Léonard de Gruyères (Freiburg im Breisgau, 6 april 1531), l. 52: ‘sed certum est non egredi ditiones Caesaris’.

inhiield.⁷¹ Toch zag Erasmus de *ditio* meestal en vooral in enkelvoud en dan doelde hij op de Nederlanden in hun totaliteit – zoals dat af en toe ook met *patria* het geval was –, wat onder andere blijkt uit een opmerking over de status van de Leuvense universiteit: ‘bij ons het enige sieraad van de keizerlijke *ditio*’.⁷²

Karel V was onmiskenbaar Erasmus’ vorst bij uitnemendheid. Karel noemde zijn oude leraar op zijn beurt eens ‘nostre bien amé maistre’.⁷³ Erasmus schreef zelf aan Karel toewijding en trouw verschuldigd te zijn om twee redenen: omdat hij binnen Karels *ditio* was geboren en omdat hij diens *consiliarius* was.⁷⁴ Herhaaldelijk had Erasmus het over ‘onze Karel’, die na de dood van zijn vader Filips de Schone in 1506 voor Erasmus als Hollander inderdaad diens landsheer was, *princeps meus* of *noster*, ook al stond die toen nog onder voogdij. Deze aanduidingen met bezittelijk voornaamwoord zijn vooral tussen 1512 en 1520 in de brieven te vinden. Later is dat alleen nog het geval in brieven uit respectievelijk 1524 en 1535, waarin Erasmus Karel niet in een van diens waardigheden, maar als persoon noemt, in het eerste geval als maecenas en in het tweede als mede-gelovige.⁷⁵

Voor zover ik weet, schreef Erasmus nimmer ‘mijn’ of ‘onze koning’ of ‘mijn’ of ‘onze keizer’; na 1519 gebruikte hij vrijwel altijd simpel *Caesar* als hij Karel V in diens keizerlijke waardigheid bedoelde.⁷⁶ Het is dan

- 71 Formeel werd pas in 1648 bij de Vrede van Westfalen het Zwitserse Eedgenootschap van het Duitse Rijk losgemaakt.
- 72 Allen 1481; dl. 5, 525-528, aan Gian Matteo Giberti (Bazel 2 september 1524), ll. 53-54: ‘Adde quod haec Academia est unicum ornamentum Caesareae apud nos ditionis’.
- 73 Allen 1380; dl. 5, 312, Karel V aan Margaretha van Oostenrijk (Valladolid, 22 augustus 1523), l. 2; zie bijvoorbeeld wat Erasmus over zijn relatie met Karel V vanuit Bazel schreef in de belangwekkende brief aan Mark Lauwerijns dd. 1 februari 1523, Allen 1342; dl. 5, 203-227, aan Mark Lauwerijns (Bazel, 1 februari 1523), ll. 62-85; vgl. *Correspondentie*, dl. 9, 303.
- 74 Allen 1615; dl. 6, 174-176, aan Marguérite de Valois (Bazel, 28 september 1525), ll. 29-32: ‘Caesari non modo studium verum etiam pietatem debeo, nec id uno nomine: primum quod sub illius ditione natus, deinde quod illi iam annis aliquot sim iuratus consiliarius’.
- 75 Allen 1415; dl. 5, 391-394, aan Lorenzo Campeggio (Bazel, ca. 8 februari 1524), l. 64: ‘noster Carolus’ als één van de vele beschermers van zijn studiën; Allen 3049; dl. 11, 217-222, aan Peter Tomiczki (Bazel, 31 augustus 1535), l. 130: ‘Carolus noster’, wiens ziel in handen van God rust.
- 76 Allen 457; dl. 2, 330-331, aan Johann Reuchlin (Calais, 27 augustus 1516), ll. 40-41: ‘illustrissimus Princeps meus Carolus’; Allen 480; dl. 2, 362-370, aan Guillaume Budé (Brussel, 28 oktober 1516), ll. 5-7: ‘Cutbertus Tunstallus ... sui regis nomine apud Carolum Principem nostrum orator’; Allen 534; dl. 2, 478-480, aan Guillaume Budé (Antwerpen 21 februari 1517), l. 72: ‘Carolum nostrum’; Allen 584; dl. 2, 576-577, aan

ook duidelijk dat als Erasmus in relatie tot zijn eigen positie ten opzichte van de vorst het woord *princeps* gebruikt, dat nooit met iets anders dan 'vorst' – of hoogstens met 'Heer' of 'landsheer' – mag worden vertaald: Karel V was als Heer der Nederlanden Graaf van Holland en derhalve Erasmus' vorst omdat hij immers in Holland was geboren. Het koningschap van Spanje en het keizerschap deden in dat verband niet ter zake. In afgeleide zin gold dezelfde loyaliteit jegens de landvoogdessen Margaretha van Oostenrijk (1480-1530) en vooral Maria van Hongarije (1505-1558) – vandaar ook briefwisselingen met lieden als Jean Carondelet (1469-1545) – 'consiliarius summus' – en Nicolaus Olahus (1493-1568), de vertrouweling van Maria van Hongarije.⁷⁷

De identificatie met Karel V als zijn vorst betekende een duidelijke scheiding tussen 'ons' en de anderen. Wie 'voor ons' opereerde, kon op een positieve grondhouding rekenen. Een fraai voorbeeld daarvan is wat Erasmus over Georg van Saksen (1471-1539) te berde bracht: 'U, allervoor treffelijkste Georg, ... kende ik van nabij toen u het naburige Friesland voor ons bestuurde', in dit geval namelijk voor Karel V als Graaf van Holland.⁷⁸ Georg zou jaren later Erasmus overigens als 'de Rotterdammer'

Thomas More (Antwerpen, 30 mei 1517), l. 28: 'Carolus noster'; vgl. Allen 522; dl. 1, 498-499, aan Anton van Bergen (Londen, 6 februari 1512), ll. 32-33: 'Sed o terque quaterque felicem Carolum illustrissimum Principem nostrum ...'; Allen 1006; dl. 4, pp. 56-57, aan Albrecht van Brandenburg (Antwerpen, 15 augustus 1519, l. 14 'Carolus noster'; Allen 1079; dl. 4, 206, aan Silvestro Gigli (Antwerpen, 15 maart 1520), l. 9: 'Caroli nostri'; Allen 1101, dl. 4, pp. 259-260, aan Albrecht van Brandenburg (Leuven, 15 mei 1520), l. 3: 'Carolus noster'; Allen 1117, dl. 4, 291-295, aan Germain de Brie (Antwerpen, 25 juni 1520), l. 28: 'reditus nostri Caroli'.

- 77 Met Margaretha van Oostenrijk persoonlijk heeft Erasmus geen brieven gewisseld; van de correspondentie met Maria van Hongarije zijn zes brieven bewaard gebleven; de briefwisseling met Carondelet telt er tien en die met Olahus dertig.
- 78 Bestemd als Woord vooraf tot zijn Suetonius-uitgave, Allen dl. 2, 578-586; ll. 264-266: 'Te vero, illustrissime Georgi, ... e propinquo cognovi, dum Phrysiam nobis infinitam administrares'; vgl. *Contemporaries*, dl. 3, 205-208. Het contact tussen Erasmus en Georg van Saksen is met eenendertig bewaard gebleven brieven kwantitatief het omvangrijkst van de briefwisselingen van Erasmus met vorstelijke personen. De geciteerde brief is waarschijnlijk de tweede daarvan. Hij werd voorafgegaan door een brief die George in januari 1517 vanuit Weimar naar Erasmus had verzonden, Allen 514; dl. 2, 431, Georg van Saksen aan Erasmus (Weimar?, januari 1517?); Jules E.A.L. Struick, *Gelre en Habsburg, 1492-1528*. Werken uitgegeven door Gelre, 30 (Arnhem 1960); vgl. Gisela Reichel, *Herzog Georg der Bärtige und Erasmus von Rotterdam. Eine Studie über Humanismus und Reformation im albertinischen Sachsen* (ongepubliceerd proefschrift Universiteit Leipzig), 1947.

omschrijven.⁷⁹ Deze benadering impliceerde dat Erasmus de Friese weerstand tegen Georg als kwaad zag. Als onderdaan en raadsheer van Karel V bezag hij deze situatie vanuit het perspectief dat hij eerder in zijn plaatsbepaling van Bataaf zijn had vastgelegd: Karel was de rechtmatige landsheer en Georg diens even rechtmatige vertegenwoordiger. In een op 10 maart 1517 gedateerde brief schreef Erasmus over de mogelijkheid dat ‘wij’ als ‘Fransen’ in een burgeroorlog verwickeld zouden kunnen raken:

Wij staan in elk opzicht zo dicht bij de Fransen, dat we veeleer zelf Fransen zijn en het zal dadelijk een burgeroorlog worden als wij, Fransen, met Fransen gaan strijden. Bovendien, wat is raadzamer dan met deze naaste en vooral ook zo machtige buur verbonden te zijn door welwillendheid? Een blinde haat tegen de Fransen doet hen weliswaar aan een snelle en zekere overwinning geloven, maar ze herinneren zich niet hoeveel jaren we vruchteloos streden met Gelre – het is immers nog onzeker hoe de oorlog in Friesland verloopt. Maar stel dat de overwinning ons ten deel valt, wat kunnen de Turken en wie bijgeval de naam van Christus nog meer haten dan zij, zich beter wensen dan dat het mooiste en sterkste deel van het christenrijk te vuur en te zwaard wordt verwoest en de bloem van onze godsdienst op onwaardige wijze wordt vertrapt? Moge de almachtige God verhinderen dat de gunst van de fortuin of de goedkeuring van de vorsten zich voegt bij hun waanzin; *maar dat is een ander verhaal* [cursivering JvH].⁸⁰

Dit citaat laat niet alleen zien hoe Erasmus met de gedachte van de Franse identiteit speelde, maar ook hoe hij zo’n ‘burgeroorlog’ zag in relatie tot de eigenlijke opdracht van de christelijke wereld, namelijk een eensgezind front vormen tegen de Turken. Erasmus kenschetst de situatie in Friesland, waarbij de ‘onzen’, namelijk gedacht vanuit de Hollandse

79 Allen 1691; dl. 6, 313-314, Georg van Saksen aan Erasmus (Leipzig, 16 april 1526), ll. 7-8: ‘atque Roterodamum non audere contra hiscere’ [nl. tegen Luthers verhandeling over de onvrije wil].

80 *Correspondentie*, dl. 4, 228; vgl. Allen 549, dl. 2, 500-502, aan Riccardo Bartolini (Antwerpen, 10 maart 1517), ll. 18-25 (de laatste hier cursief gedrukte woorden zijn in het Grieks: ἄλλὰ ταῦτα ἡμῖν γε πάρεργα); n.b.: de uit Perugia afkomstige Riccardo Bartolini (ca. 1475-ca. 1529) was als kapelaan van kardinaal Matthäus Lang (1468-1540) destijds ook zo’n beetje de hofdichter van Maximiliaan van Oostenrijk, zie *Contemporaries*, dl. 1, 97-98 (S. Füßel).

grafelijkheid – de in dezen relevante waardigheid van Karel V – met de dientengevolge als legitiem beschouwde aanspraken op Friesland, in strijd kwamen met de weerspannige Friezen die werden gesteund door Gelre en Frankrijk.⁸¹ Herhaaldelijk zou Erasmus erop wijzen dat de gevolgen van de Hollandse aanspraken voor Karel V oorlog in Friesland betekenden, ook na 1524, toen Friesland ‘definitief’ in Karels Nederlanden werd ingevoegd, al waren in die situatie juist religieuze geschillen inzet van de strijd en liep Karel volgens Erasmus aan de pauselijke leiband.⁸² Het is *bon ton* de loftrompet te steken over Erasmus’ afkeer van geweld. Het is echter onmiskenbaar dat Erasmus juist in het bewustzijn van en die gehechtheid aan ‘ons’ niet terugschrok voor krachtdadig optreden en dus oorlogshandelingen niet afwees. Georg van Saksen trad ‘voor ons’ in het krijt en in dat verband was wat men noemde de Zwarte Hoop (of de Zwarte Hand), een bende huurlingen, een welkom instrument, maar toen die band was verbroken, werd de loslopende meute een kwellend kwaad dat tot diep in Holland doordrong en waartegen zo streng als mogelijk moest worden opgetreden.⁸³ Eerder had Erasmus zich al geërgerd aan losgeslagen keizerlijke benden in Lotharingen en hun gedrag geweten aan ‘verbazingwekkende spelletjes van de christelijke vorsten!’⁸⁴ In dit verband is in de correspondentie van Erasmus een opvallende plaats ingeruimd voor wat er eind juni 1517 in en rond Alkmaar gebeurde:

- 81 Allen 1454; dl. 5, 473-474, Johann Botzheim aan Erasmus (Konstanz, 6 juni 1524), ll. 11-14: ‘Preterea his diebus quidam apud nos advena dicebat in Germania inferiori, si bene memini, per Geldros suscitari nonnihil tumultus, fortassis subordinatione Regis Gallarum’.
- 82 Allen 2371; dl. 9, 20-22, aan Willibald Pirckheimer (Freiburg im Breisgau, 29 augustus 1530), ll. 6-7: ‘Iam enim bellum ardet cum Phrysiis’; ll. 10-11: ‘Caesar videtur omnia facturus ex praescripto Pontificis’; vgl. Allen 2366; dl. 9, 13-15, aan Lorenzo Campeggio (Freiburg im Breisgau, 18 augustus 1530), ll. 18-21: ‘Iam si Caesar pro sua pietate prae se ferat animum ex Pontificis arbitrio omnia gesturum, periculum est ne non ita multos sit habiturus faventes’; Allen 2375; dl. 9, 25-28, aan Andrzej Krzycki (Freiburg im Breisgau, 30 september 1530), ll. 44-45: ‘Caesar pro sua religione fideliter exequitur quod Pontifex iubet’; Allen 2376; dl. 9, 28-29, aan (Freiburg im Breisgau, 2 september 1530), ll. 19-20: ‘Caesar, ut est singulari religione praeditus, videtur omnia gesturus ex praescripto Pontificis’; Allen 2472; dl. 9, 242-244, aan Antoine d’Albon (Freiburg im Breisgau, 1 april 1531), ll. 32-33: ‘Is [sc. Karel V] pro sua pietate ac religiosa in sedem Romanam observantia videtur facturus quicquid praescripserit Romanus episcopus’.
- 83 James D. Tracy, *The Politics of Erasmus. A Pacifist Intellectual and His Political Milieu* (Toronto etc. 1978), 81-105; Allen 628; dl. 3, 50-52, aan Beatus Rhenanus (Leuven, 23 augustus 1518), ll. 32-33: ‘Atque hii ipsi paulo ante pro nobis pugnabant contra Phrysios’.
- 84 *Correspondentie*, dl. 3: *Brieven 298-445*, in een vertaling van M.J. Steens (Rotterdam 2006), 243; vgl. Allen 413, dl. 2, 244-246, aan John Fisher (St. Omaars, 5 juni 1516), ll. 43-46.

Er bestaat een bende die men de Zwarte Hoop noemt. Die heeft Alkmaar, een bloeiende Hollandse stad, ingenomen en geplunderd; het is er bijzonder wreed aan toe gegaan, ook als het om vrouwen en kinderen ging, omdat ze zich fel verzetten. Als ze een garnizoen van ook maar zeshonderd soldaten hadden gehad, waren ze veilig geweest. En diezelfde lieden streden nog maar pas geleden vóór ons (*pro nobis*) tegen de Friezen! ... Het was [de Hollanders] zelfs op straffe des doods verboden Gelre binnen te vallen nadat zij door de Geldersen waren geplunderd.⁸⁵

Uit de Egmondse abtenkroniek blijkt dat ook de abdij van Egmond en later Asperen aan de Linge door deze bende werd getroffen:

Vervolgens zijn zij [nl. de soldaten van de Zwarte Hoop] naar Egmond opgerukt en hebben meer dan tachtig huizen in de fik gestoken en ook nog het klooster en het dorp geplunderd. Daarna trokken ze verder naar Limmen, Beverwijk en Spaarnadam. ... Verder trokken zij in de buurt van de stad Utrecht naar het land van Arkel en hebben daar met een sterke troep Asperen overvallen en die plaats, na bijna alle inwoners te hebben omgebracht, geplunderd. Toen pas heeft de heer van Nassau [Hendrik III (1483-1539)], de stadhouder van Holland, na een omvangrijke troep soldaten te hebben gemobiliseerd, voornoemde Gelderse soldaten bij Asperen verdreven en hen tot op Gelders gebied achtervolgd ...'.⁸⁶

Eind augustus 1517 kwalificeerde Erasmus het optreden in Asperen als 'erger dan Turks' en twee jaar later beschouwde hij dat als een voorbeeld van de gevolgen van tekortschietend landsheerlijk bestuur.⁸⁷ Nog in 1530

85 *Correspondentie*, dl. 5, 58; vgl. Allen 628; dl. 3, 50-52, aan Beatus Rhenanus (Leuven, 23 augustus 1518), ll. 28-33; 35-36; vgl. James D. Tracy, *Erasmus of the Low Countries* (Berkeley etc. 1996), 95.

86 Victor J.H. Roefs, *De Egmondsche abtenkroniek van Johannes à Leydis O. Carm.* (Sittard 1942), 255-256.

87 Allen 628; dl. 3, 50-52, aan Beatus Rhenanus (Leuven, 23 augustus 1517), ll. 28-36; Allen 643; dl. 3, 64-75, aan Cuthbert Tunstall (Leuven, 31 augustus 1517), ll. 29-34; ll. 29-30: *plusquam Turcicam immanitatem*; Allen dl. 4, 30-33, aan George Spalatinus (Antwerpen, 7 augustus 1519), ll. 71-82; vgl. mijn 'Erasmus en de Turk', 89-90.

wees Erasmus in zijn roemruchte verhandeling over de *Turkenkrijg* op de gruwelen van Asperen.⁸⁸ In Lotharingen en Holland ging het om ingehuurde troepen die zonder meer waren afgedankt en dus, in de woorden van Erasmus, ‘mensen [moesten] zoeken die ... hun soldij mogen betalen’⁸⁹ en die dus intussen om in leven te blijven bijna wel hun toevlucht *moesten* nemen tot roven en plunderen. Om daar tegenin te gaan, bepleitte Erasmus zonder aarzeling het gebruik van geweld, meer nog, hij prees de aartsbisschop van Keulen, omdat deze als enige vorst doeltreffend tegen die soldatenbenden had willen optreden.⁹⁰ Toen die incidenten zich voordeden, bevond Erasmus zich in Leuven, waarvandaan hij zojuist zijn *Querela pacis* aan de Utrechtse bisschop Filips van Bourgondië (1465/66-1524) had opgedragen, zodat het begrijpelijk is dat hij was getroffen door wat zich in Asperen had afgespeeld.⁹¹

Wat betekende ‘voor ons’?

Erasmus had zijn afkeer van verdeeldheid al behandeld in een van zijn eerste geschriften, de *Oratio de pace et discordia*, dat uit het eind van de jaren tachtig van de vijftiende eeuw stamt. Daarin hekelde hij de onrust die het Holland van zijn jeugd als gevolg van partijtwesten had geteisterd.⁹² In mei 1532 zou hij voor de zoveelste keer de gevolgen van dat soort geschillen betreuren, met de verzuchting dat de Hollandse graaf vroeger toch buitengewoon machtig was geweest.⁹³ Later vergeleek Erasmus de rivaliteit in de Nederlanden met de verstandhouding tussen de Engelsen

- 88 Anton G. Weiler, ed., *Utilissima consultatio de bello Turcis inferendo, et obiter enarratus Psalmus XXVIII*, ASD V, 3 (Amsterdam enz. 1986), 3-82; 52-54, ll. 405-407; vgl. Desiderius Erasmus, *De Turkenkrijg*, in een vertaling van John Piolon (Rotterdam 2005), 38.
- 89 *Correspondentie*, dl. 3, 253; vgl. Allen 413; dl. 2, pp. 244-246, aan John Fisher (St. Omaars, 5 juni 1516), ll. 44-45: ‘Mihi subolet a Caesare [nl. door Maximiliaan] dimissos quaerere qui salarium illius vice dependat’.
- 90 Allen 829; dl. 3, 294-296, aan Thomas More (Leuven, ca. 23 april 1518), ll. 14-17: ‘Solutus episcopus Coloniensis, praefatus se sacerdotem esse, respondet si res ex sese penderet, ita tractaturum illos ut nequid posthac simile moliri possint’, met de persoonlijke opmerking: ‘het volk begreep dit en werd gedwongen toe te zien’, *Populus hoc intelligit ac ferre cogitur*; vgl. Allen 832; dl. 3, 302-304, aan Cuthbert Tunstall (Leuven, 24 april 1518), ll. 12-28.
- 91 Allen 603; dl. 3, 13-14, aan Filips van Bourgondië (Leuven, juli (?) 1517), kopnoot.
- 92 Marc van der Poel, ‘Oratio de pace et discordia contra factiosos ad Cornelium Goudanum’, in: Dirk Sacré en Marcus de Schepper, eds., ‘*Et scholae et vitae*’. *Acta selecta van twee colloquia van Orbis Neolatinus* (Amersfoort 2004), 45-62. Nu ook in ASD IV, 7, 155-162.
- 93 Allen dl. 10, 18-19, aan Joost Sasbout (Freiburg im Breisgau, 3 mei 1532), ll. 16-31; 23-24: ‘At olim abunde magnificum erat esse comitem Hollandiae’.

en de Schotten. Een slechte buur is een ramp en de verwarring is een gevolg 'van de strategische listen van de vorsten', zoals Erasmus dat uit voorzichtigheid in het Grieks formuleerde.

Hevig beangstigt mij de toestand in Holland dat nu eens door de Denen wordt mishandeld – wat nieuw is – en dan eens door de Geldersen, wat niet nieuw is,

schreef Erasmus aan Eustache Chapuys (ca. 1490-1556), de keizerlijke gezant aan het Engelse hof.⁹⁴ Erasmus had een bijzondere hekel aan Geldersen, al was het alleen maar vanwege zijn ervaringen met de boekhandelaar Franz Birckmann († 1530), 'het misdadigste creatuur dat de zon ooit heeft aanschouwd'.⁹⁵ 'Ik werk nooit meer met Geldersen en <andere> dronken eenogen', schreef hij in ander verband.⁹⁶ Waar hij Hollanders hun botheid verweet, laakte hij de Geldersen vanwege hun sluwheid. Beide negatieve karaktereigenschappen resulteerden echter, aldus Erasmus in zijn in 1535 verschenen handboek voor de prediker, de *Ecclesiastes*, devotioneel gesproken in een vergelijkbare 'evangelische terughoudendheid', wat juist als compliment mag gelden, of verborg Erasmus in die *prudencia* zijn wezenlijke mening en waren Geldersen en Hollanders in dit opzicht (laakbaar) onverschillig.⁹⁷

- 94 Allen 2798; dl. 10, 205-207, aan Eustache Chapuys (Freiburg im Breisgau, 23 april 1533), ll. 67-73; de strategische listen: τῶν ἀρχόντων λοξὰ στρατηγήματα; vgl. de Franse uitgave van de brieven, Aloïs Gerlo, *La correspondance d'Érasme*, dl. 10, 1532-1534, Brussel 1981, 263 en n. 7.
- 95 Allen 1560; dl. 6, 56, aan Willibald Pirckheimer (Bazel, 25 maart 1525), ll. 13-14: Franz Berckman 'quo sol nihil <vidit> unquam sceleratius'; *Colloquia*, ASD I, 3, 321-324: *Pseudochei et Philetymi*, Nederlandse vertaling: *Gesprekken*, 156-162: 'De leugenaar en de man van eer'; *Contemporaries*, dl. 1, 148-149 (I. Guenther en P.G. Bietenholz).
- 96 Allen 782; dl. 3, 234-235, aan Thomas Bedyll (Leuven, ca. 5 maart 1518), ll. 5-6: 'Posthac non agam mea negocia neque per Ghelri[o]s neque per ebrios unoculos'; vgl. *Correspondentie*, dl. 5, 245.
- 97 ASD V, 4, *Ecclesiastes sive de ratione concionandi*, ed. Jacques Chomarat (Amsterdam enz. 1991), 238, ll. 1001-1002: 'Gelrius nativam astutiam vertat in evangelicam prudentiam; Hollandus nativam simplicitatem evangelica prudentia condit'. De vertaling van *prudencia* – dat normaliter staat voor inzicht, verstand en dergelijke positieve percepties – is hier 'contextueel' gedacht: Erasmus bedoelt duidelijk niet 'evangelisch inzicht', maar een verstandige omgang met de destijds vigerende opvattingen over het evangelie, waarbij de *prudencia* waarschijnlijk vooral betrekking heeft op een neutrale terughoudendheid, die eventueel op onverschilligheid zou kunnen wijzen, wat gezien de oorsprong van de redenatie, namelijk de Hollandse botheid en de Gelderse sluwheid, mijns inziens geenszins onwaarschijnlijk is.

Het 'ons' maakte Erasmus niet blind voor eigen gebreken en zijn volgzzaamheid jegens Karel V had duidelijk zijn grenzen, zoals onder andere blijkt uit een brief die hij op 18 augustus 1530 vanuit Freiburg im Breisgau aan de pauselijke legaat Lorenzo Campeggio zou hebben gestuurd. Daarin schrijft hij het begrijpelijk te vinden dat de keizer aan geweldgebruik denkt – zoals in de strijd tegen de Friezen –, maar wijst hij ook op situaties uit het christelijk verleden waarin bij diversiteit van religieuze gezindheid juist niet met wapenen werd gereageerd.⁹⁸ Desondanks spoorden Erasmus' opvattingen meestal met een positieve waardering van de bestaande verhoudingen. Dat klinkt door in zijn opmerkingen over het optreden van iemand als Georg van Saksen en zijn commentaar op zoiets als de 'kruistocht' van Karel V tegen Tunis.⁹⁹ Die laatste onderneming was immers in zijn ogen schadelijk voor 'ons', omdat zij verhinderde dat de Wederdopers in Münster – een groter gevaar voor 'ons' – adequaat werden bestreden.¹⁰⁰ 'Ons' betekende orde op zaken stellen binnen het eigen machtsgebied en pas dan, op basis van de dan bereikte interne orde en vrede, optreden tegen wat dan 'hen' was. Erasmus deelde met die overtuiging de opvatting dat alleen een in eenheid en vrede verkerende christelijke wereld in staat was de ongelovigen succesvol te attaqueren.¹⁰¹

Georg van Saksen staat in de traditie van de goede vorst die ervoor zorgde dat de partijzucht werd uitgeroeid, zoals Filips de Schone de ideale vredevorst voor de Nederlanden had kunnen zijn.¹⁰² Die vorst was 'ons' en in diens gebieden vond Erasmus zijn vaderland in deze wereld. Met 'voor ons', *nobis*, identificeerde Erasmus zich met Karel V. Zijn aanstelling als *consiliarius* hield in dat hij van de landsheerlijke machtsuitoefening deel uitmaakte. Dat patroon past in de overgangsfase van een op persoonlijke verstandhoudingen berustende feodale staat naar de territoriale staat,

- 98 Allen 2366; dl. 9, 13-15, aan Lorenzo Campeggio (Freiburg im Breisgau, 18 augustus 1530), ll. 6-56; of de brief inderdaad is verzonden, blijft de vraag, maar de tekst werd in ieder geval wel bekend (Allen dl. 9, 13-14: kopnoot bij 2366).
- 99 Jan van Herwaarden, 'The Spanish Cult of Saint James and Islam', in Idem, ed., *Between Saint James and Erasmus. Studies in late-medieval religious life: devotion and pilgrimage in the Netherlands*. Studies in Medieval and Reformation Thought, 97 (Leiden/Boston 2003), 451-505, i.h.b. 493-505; Appendix: 'The Emperor Charles V as James Matamoros'.
- 100 Allen 3043; dl. 11, 206-209, aan Damião de Goís (Bazel, 18 augustus 1525), ll. 106-110; Allen 3048; dl. 11, 214-217, aan Bartholomeus Latomus (Bazel, 24 augustus 1535), ll. 68-74; Allen 3049; dl. 11, 217-222, aan Piotr Tomicki (Bazel, 31 augustus 1535), ll. 116-137.
- 101 Vgl. mijn 'Erasmus en de Turk'; Allen 2399, dl. 9, 68-69, Nicolaus Olahus aan Erasmus (Augsburg, 25 oktober 1530), ll. 37-44; Allen 2411; dl. 9, 91-92, aan Lorenzo Campeggio (Freiburg im Breisgau, ca. eind november 1530), ll. 91-95.
- 102 Zie mijn 'Erasmus en zijn vorst'.

waarin de zeggenschap zich – formeel ongeacht de persoonlijke status – uitstrekt over alle onderdanen en Erasmus *was* niet alleen, maar *voelde zich* ook onderdaan van ‘zijn’ vorst. Die vorst was Karel V wiens naam hoe dan ook onverbrekkelijk met de eerste uitgave van de *Opera Omnia* van diens trouwe onderdaan is verbonden, zij het dat daartoe de bemiddeling van Viglius – een Fries! – noodzakelijk is geweest.¹⁰³

Slotbetrachting

Onlosmakelijk is de naam van Erasmus aan zijn plaats van herkomst verbonden: Erasmus Roterodamus. Geen dorp, stad, streek noch land behoeven cosmopolitisme in de weg te staan. Een zelfbewuste Bataaf als Erasmus kon even goed deel uitmaken van de Latiniteit als de Fries Agricola, die de alomvattende Latiniteit zelfs had verrijkt. Kenmerkend is wat Erasmus schreef aan zijn Friese vriend Johan Sixtinus:

Friesland ... schijnt jou ter wereld te hebben gebracht om met de Romeinen te strijden om de eerste plaats in de wetenschap, net als Afrika, dat altijd nieuwe wonderen voortbrengt, een Hannibal baarde.¹⁰⁴

Retoriek, zeker, maar wel veelzeggend, zij het niet eenduidig. Omdat hij Fries was, zo zou deze zin kunnen worden begrepen, werd Sixtinus een vooraanstaand wetenschapper. Echter, ook ondanks dat bereikte Sixtinus zijn status. Net zoals het Rotterdammer zijn voor Erasmus evenmin een voorwaarde was geweest om zo’n befaamd geleerde te worden. Juist in de weergave van al zijn mogelijke identiteiten laat Erasmus blijken dat zo’n karakteristiek betrekkelijk is en dat een grootse lotsbestemming niet van een bepaalde streek van herkomst afhankelijk is: zonder Afrika zou Hannibal waarschijnlijk ooit ook wel *ante portas* hebben gestaan. Friesland en het eigene dat de Friezen zichzelf toerekenen – en wat hun ook toegerekend wordt – noopten me nog eens na te gaan hoe Erasmus zichzelf karakteriseerde en hoe hij door anderen werd gezien tegen de achtergrond van de hem omringende wereld. Duidelijk is in ieder geval, dat Erasmus, zonder zichzelf veel geweld aan te doen, heel wel naar Friesland had kunnen verhuizen. Hij zou dan binnen de *ditio* van zijn vorst Karel V zijn gebleven, immers, als graaf van Holland was Karel

103 Allen IV; dl. 1, 56-71: Beatus Rhenanus aan Karel V (Sélestat. 1 juni 1540); Postma, *Viglius van Aytta*, 60.

104 *Correspondentie*, dl. 1, 231; vgl. Allen 113; dl. 1, 261-265, aan Johan Sixtinus (Oxford, 28 oktober 1499), ll. 153-159.

‘Of ik een Bataaf ben weet ik niet zo zeker, ... of is het misdadig een Bataaf te zijn?’

heer van Friesland. Maar ondanks zijn waardering voor diverse Friezen uit heden en verleden zag Erasmus een verhuizing naar Friesland helemaal niet zitten.

De correspondentie met een Fries in Engeland Erasmus en Johannes Sixtinus

Jan Bloemendal

Summary

Erasmus' correspondence contains six letters by Erasmus to the Frisian Johannes Sixtinus, and five by Sixtinus to Erasmus. These letters give evidence of the relationship between the two men, and mirror the way Erasmus wished himself to be represented. Moreover, Sixtinus who lived in England functioned as an intermediary between Erasmus and English humanists.

Luuc Kooijmans gaf zijn studie over vriendschap en vrienden de titel: *Vriendschap of de kunst van het overleven mee*.¹ Daarin behandelde hij sociale netwerken en liet hij zien hoe wederzijdse vriendschappen in de zeventiende en de achttiende eeuw vorm kregen en noodzakelijk waren om als mens en burger te overleven te midden van de vele gevaren die op de loer lagen. Familie en vrienden, die 's mensen 'maatschappelijk vermogen' vormden, waren onmisbaar. Contacten verliepen direct, maar bij afwezigheid van 'vrienden' via brieven, die daardoor heel belangrijk waren als smeerolie om de vriendschap te bevestigen. Deze bijdrage zou de titel hebben kunnen meekrijgen: 'Vriendschap of de kunst van het verspreiden', of: 'Vriendschap of de kunst van de *self-fashioning*', het vormen en uitdragen van een zelfbeeld.² Zo zou men de literaire en epistolaire vriendschap tussen Erasmus en mr. Johannes Sixtinus († 1519) kunnen typeren. Sixtinus was echter ook een van Erasmus' Engelse contacten, onderdeel van diens Engelse netwerk. De Europese humanist correspon-

- 1 L. Kooijmans, *Vriendschap of de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1997). Ik ben Wiebe Bergsma zeer erkentelijk voor de inzage in zijn manuscript *Verbroken vriendschap. Erasmus en Cammingha*, waar ik van kon profiteren.
- 2 De term *self-fashioning* stamt van S. Greenblatt, *Renaissance Self-Fashioning. From More to Shakespeare* (Chicago 1980). Vaak wordt deze term opgevat in de zin van *self-presentation* of zelfpromotie, maar Greenblatt bedoelt er eigenlijk iets ruimers mee: het beeld dat iemand van zichzelf heeft en geeft, gespiegeld aan wat anderen van hem zeggen en aan het beeld dat anderen van zichzelf oproepen. Zie ook T. van Houdt, e.a., eds., *Self-representation and Social Identification. The Rhetoric and Pragmatics of Letter Writing in Early Modern Times* (Leuven 2002), i.h.b. 1-13: 'Introduction'.

deerde niet alleen met pausen, koningen en keizers, ook met deze uit Bolsward afkomstige jurist en kerkman in Brittannië, die zelf ook niet de eerste de beste was. Erasmus nam dan ook brieven tussen hem en deze Fries op in zijn brieveneditie van 1529.³ De humanistenbrief kende wat dat betreft dus twee stadia, die nauw verweven konden zijn: die van de 'besloten directheid' van persoon tot persoon en de 'open indirectheid' als onderdeel van een publicatie, van auteur tot de lezers van de gedrukte uitgave. Sommige brieven bleven in de beslotenheid, andere werden – bewust – openbaar gemaakt.

Dr. Johannes Inthies Sixtinus, zoals hij voluit heette, afkomstig uit Bolsward waar hij enkele landgoederen bezat, was hoofdpastoor in Leeuwarden (Oldehove) van 1506 (hij komt voor als pastoor op 13 september van dat jaar) tot 1508 (vóór 11 juni trad hij af), al zal hij de taken van dit ambt wellicht door een plaatsvervanger (*persona personatus*) hebben laten uitvoeren.⁴ Hoewel de raad van Leeuwarden Albertus Petri als zijn opvolger op het oog had, ging de functie vervolgens naar mr. Bernard Bucho

- 3 *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami* (Bazel 1529), 94-96 (Allen, Ep. 112, 113; in *Opus epistolarum* gedateerd 1597, i.p.v. Allens datering 1599), en 228-230 (Allen, Ep. 118; in *Opus epistolarum* 1598; Allen 1599).
- 4 Over hem zie Peter G. Bietenholz en Thomas B. Deutscher, eds., *Contemporaries of Erasmus. A Biographical Register of the Renaissance and Reformation* (Toronto 1986-1987) (voortaan: *Contemporaries*), dl. 3, 255-256, Percy S. Allen, Helen M. Allen en Hearshcote W. Garrod, *Opus epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami*, 12 dln (Oxford 1906-1958), voortaan: Allen; inl. bij Ep. 113, I, 261; *Collected Works of Erasmus* (Toronto 1968-) (voortaan: *CWE*), 1, 219. Over zijn positie in Leeuwarden, zie O.D.J. Roemeling, 'De geestelijkheid in de drie parochies te Leeuwarden vóór de reformatie', *Leeuwarder Historische Reeks* 8 (2005), 3-84, i.h.b. 19 en Idem, *Heiligen en heren. Studies over het parochiewezen in het Noorden van Nederland vóór 1600* (Leeuwarden 2013), bijlage 1, 573-574 (<http://www.fryske-akademy.nl/fileadmin/Afbeeldingen/Hoofdpagina/bestanden/Undersyk/Skiednis/Heiligen%20en%20heren%20bijlage%201.pdf>). Zie ook Thomas N. Brushfield, 'John Sixtinus, Archpriest of Hacombe, Sixteenth Century', *Reports and Transactions of the Devonshire Association for the Advancement of Science, Literature, and Art* 34 (1902), 276-288; Oebele Vries, *Bernardus Bucho Ayta van Swichum: Vorstendienaar in priesterhabijt* (Gorredijk 2009), 26: 'Toen [nl. 1508] viel door het terugtreden van meester Johannes Sixtinus een van de twee pastoorsprebenden van de kerk van Sint Vitus van Oldehove in Leeuwarden vrij. De collatie van deze pastoorsplaats berustte bij de magistraat van de stad. Op 11 juni 1508 schreef Hans Schenk van Toutenburg, het belangrijkste lid van de bestuursraad, aan de afwezige stadhouder Hendrik van Stolberg dat hij voorstelde de vervulling van de vacature aan de hertog voor te behouden. Toutenburg kandidaat van het vrijgefallen ambt was [...] Bernardus Bucho.' Voor de plaatsvervanging, zie ibidem, 66.

Aytta (1465-1528) misschien werkte Sixtinus mee aan de stichting van de Petrus en Pauluskerk in Bolsward, waar hij waarschijnlijk een prebende had gesticht waarvan zijn broer Tabbe Inthyez de eerste patroon werd.⁶ Daarna ging hij naar het Magdalen College in Oxford (1507-1508), waarbij hij zijn dienst in Friesland liet waarnemen. In die Engelse stad had hij al in de jaren 1497-1498 gestudeerd, en wel aan St Mary's College waar toen Richard Charnock († 1505), een van Erasmus' andere correspondenten, prior was. Hij had er ook zijn magistertitel behaald. Deze Charnock had in 1499 ditzelfde college onderdak verleend aan Erasmus.⁷ Omstreeks 1501 was Sixtinus *registrar* van de bisschop van Exeter en rond 1504 doceerde hij rechten in Bologna. In Siena behaalde hij zijn doctorstitel in de beide rechten. In Engeland maakte hij een kerkelijke carrière. In 1510 verzocht hij ook te Oxford om erkenning van zijn Siense bul. Van 1510 tot 1518 was Sixtinus aartspriester van Haccombe (Devonshire) en na 1515 werd hij rector in Egglescliff (Durham). Tijdens zijn leven bezocht Sixtinus Friesland enkele keren (Ep. 273 en 291). Op 24 maart 1519 stierf Sixtinus in Londen, waar hij bij de St. Paul's kathedraal werd begraven. In zijn testament liet hij een deel van zijn bezit in Friesland na aan de armen van Bolsward, waar zijn zus was geproft. Zijn broer Albert kreeg levenslang de helft van de opbrengsten van zijn goederen. Hij benoemde de kerkelijke prelaat Cuthbert Tunstall (1474-1559) samen met de genoemde Albert tot executeur van de laatste wil, die op 24 maart 1519 (er bestaat alleen een afschrift van 7 mei) is opgemaakt. Hij beschikte ook dat hij zou worden begraven in het gedeelte van de St. Paul's kathedraal dat 'Pardon Church Yard' wordt genoemd.⁸

Er zijn elf brieven tussen Erasmus en Sixtinus bewaard gebleven, vijf van Sixtinus aan Erasmus en zes waarvan Erasmus de afzender was. Dit is daarmee de meest uitgebreide briefwisseling van Erasmus met een Fries, afgezien van die met Viglius van Aytta van Zwichem (1507-1577). De eerste brieven dateren van eind 1499, met één brief waarin Sixtinus zich tot Erasmus richtte, en twee brieven van Erasmus aan Sixtinus (Ep. 112, 113, 116). Toen droogde het contact blijkbaar wat op, al blijkt uit een

5 Roemeling, *Heiligen en heren*, bijlage 1, 574 en 635.

6 Roemeling, *Heiligen en heren*, bijlage 1, 120.

7 Over hem *Contemporaries*, dl. 1, 300-301.

8 Zie *Friese Testamenten tot 1550*, nr. 95, 185-187 (http://www.fryske-akademy.nl/fileadmin/Afbeeldingen/Hoofdpagina/pdf_files/080-117.pdf); Brushfield, 'John Sixtinus', 278; een excerpt in Engelse vertaling in: Nicholas H. Nicolas, *Testamenta Vetusta, Being Illustrations from Wills, of Manners, Customs, etc, as well as of the Descents and Possessions of Many Distinguished Families. From the Reign of Henry the Second to the Accession of Queen Elizabeth*, dl. 2 (Londen 1829), 566-567.

brief uit 1504 (Ep. 181, Erasmus aan John Colet, 1467-1519) dat er nog wel wederzijdse belangstelling was. In oktober en november 1511 was Sixtinus in Londen. Daar hervatte hij het briefcontact met Erasmus (Ep. 235, 244). De meeste overgeleverde brieven dateren uit de jaren 1516-1518. In 1516 schreef Sixtinus aan Erasmus (Ep. 430), net als in 1517 (Ep. 655). In september datzelfde jaar schreef Erasmus twee brieven aan Sixtinus (Ep. 655, 668), evenals in februari en maart van het daaropvolgende jaar, 1518 (Ep. 775, 828). We weten zeker dat dit niet de volledige correspondentie tussen beiden is. Een deel van de brieven die beiden uitwisselden is verloren gegaan. Daardoor kunnen op basis van deze kwantitatieve gegevens nauwelijks algemene conclusies worden getrokken. Percy S. Allen nam naast deze correspondentie in de *Opus Epistolarum* een brief van Sixtinus uit 1516 aan de stadssecretaris van Antwerpen Pieter Gillis (ca. 1486-1533) op. Ten slotte valt de naam Johannes Sixtinus af en toe in de rest van Erasmus' correspondentie met Engelse vrienden, zoals in de genoemde brief Ep. 181 aan John Colet.

Erasmus en Sixtinus zullen elkaar in oktober 1499 voor het eerst in Oxford hebben ontmoet, hetzij lijfelijk, hetzij via geschriften. Beiden bevonden zich daar rond dezelfde tijd. Sixtinus schrijft: 'Onze vriendelijke heer, prior Richard Charnock, heeft me vandaag enkele gedichten van u laten zien.' Hij prijst de kwaliteit van de gedichten, zelfs al zijn ze *ex tempore*, uit de losse pols, geschreven, zo zegt hij. Sixtinus plaatst de lof in breder perspectief: 'het talent van de Duitse landen doet niet onder voor dat van Italië'.⁹ Sixtinus voegt een lofvers op Erasmus' gedichten toe, waarin hij zich ten opzichte van de grote humanist positioneert als het mindere talent – maar met voldoende zelfbewustzijn om het vers toch te sturen:

Ad eundem Epigramma Sixtini.

Forsitan incomptos quod sum tibi mittere versus
Atque rudes ausus, magne poeta, meos,
Ridebis, tacito tecum sic murmureicens,
Egregii spernunt horrida scripta viri.
Forsan ais, nolo gelidissima pallia Cosmus,
Purpuream mittas sed mihi posco togam.
Pestanae violae non sunt, Sixtine, colono
Mittendae, aut primo vilia dona duci.

9 Allen, Ep. 112; dl. I, 260, <ca. 27 okt. 1499>.

Sed tamen, o nostri vatum celeberrime secli,
Est aliqua et paruae gratia Calliopes.
Quae mea si tersis placeat nunc auribus, ipse
Posthac inuisam limina laeta. Vale.

Grote dichter, misschien zult u me uitlezen omdat ik het heb gewaagd u mijn eenvoudige en onbeholpen verzen te sturen, en met een onhoorbaar gemompel bij uzelf zeggen: 'Mannen van stand halen hun neus op voor zulke onbehouwen geschriften.' Misschien zegt u: 'Ik, Cosmus, wil geen koude mantels, maar eis dat je me een purperen toga stuurt. Sixtinus, aan een boer moet je geen viooltjes uit Paestum sturen, of waardeloze geschenken aan de hoogste aanvoerder.'¹⁰ Toch, allerberoemdste dichter van onze eeuw, heeft ook de eenvoudige Calliope enige charme. Als die muze van mij toch uw verfijnde oren bevalt, zal ik zelf voortaan in de hemel zijn. Vaarwel. (vertaling JB)

Hoe oprecht deze woorden waren, is voor de 'self-fashioning' niet van belang: het gaat om datgene waarin iemand wordt geprezen. Misschien doelt de opmerking over de 'purperen toga' op een prebende die Sixtinus in de aanbidding zou kunnen (of: had moeten) hebben? Hoe het ook zij, blijkbaar heeft Sixtinus een gevoelige snaar bij Erasmus geraakt, want op het tamelijk korte briefje volgt een veel langere reactie van Erasmus. De humanist, die dan aan het begin van zijn carrière staat en zijn naam aan het opbouwen is, schrijft dat hij geraakt is door Sixtinus' lof, zeker omdat hij van prior Richard Charnock en van John Colet heeft gehoord dat Sixtinus een oprecht man is en geen vleier. Zo doet men dat onder heren. Uiteraard wijst Erasmus de lof die zijn versjes wordt toegezwaaid af, maar hij is wel geveleid door het eerbetoon. Intussen geeft hij een bespreking van zijn eigen poëzie, die van een goede zelfkennis blijkt geeft:

'Er is inderdaad iets Attisch in mijn verzen, Sixtinus. Zij gaan spaarzaam om met hevige gevoelens en roeren deze zelden aan. Zij onthouden zich geheel en al van heftige gemoedsuitstortingen, die men passie noemt; in mijn verzen geen stormen, geen

¹⁰ Cosmus 'was een beroemde Romeinse parfumeur, die vermeld wordt bij Juvenalis en Martialis. Sixtinus gebruikte die naam herhaaldelijk om een persoon met een dure smaak aan te duiden', aantekening Steens, in Erasmus, *De correspondentie*, vert. M.J. Steens e.a. (Rotterdam 2004-) (voortaan: *Correspondentie*), dl. 1, 226, n. 1. Paestum, in Zuid-Italië, was befaamd om zijn tweemaal bloeiende rozen, zoals Vergilius in zijn *Georgica* bevestigt.

bruisende stromen die de oevers overschrijden, geen overdrijving. De woorden zijn van een grote soberheid en blijven liever binnen de maat dan er ver buiten te worden meegesleept; zij kabbelen liever langs de kust dan dat zij zich laten meeslepen naar de volle zee. Geen enkele opschik, maar de natuurlijke kleur [...].¹¹

En zo gaat het nog een tijdje door. Zijn verzen zijn niet bestemd voor 'de inwoners van Cons¹¹²', een achtergebleven gebied, maar voor 'Bataafse (Hollandse) oren', 'dat wil zeggen voor de meest vervette oren,' waarmee de grote humanist wellicht bij zijn Friese vriend Friezen afzet tegen Hollanders.¹² Toch neemt Erasmus tegenover Sixtinus enige afstand van zijn poëzie: 'Ik schrijf te geleerd voor niet-geleerden, te weinig geleerd voor geleerden.'¹³ Deze opmerking zal een zekere mate van humanistische bescheidenheid bevatten, of misschien zelfs enige zelfspot, maar ze raakt ook aan de perceptie die anderen van Erasmus' poëzie hebben. Zo 'vormen' (in de zin van 'fashioning') Sixtinus en Erasmus elkaar: door de lof die ze elkaar toezwaaien, door de afwijzing ervan en door Erasmus' bespreking van zijn eigen gedichten. Daarmee wordt bij Erasmus een zelfbeeld gevormd, doordat hij zich spiegelt aan wat een ander schrijft en door wat hij over zichzelf denkt en schrijft – wat natuurlijk niet hetzelfde hoeft te zijn! Let wel: de eerste editie van de *Adagia* moest toen nog verschijnen en Erasmus was nog niet meer dan één van de vele humanisten in Europa wiens naam nog moest worden gevestigd.

Zoals passend in een dergelijke uitwisseling van brieven, prijst Erasmus Sixtinus. Dat kan hij doen omdat hij van Colet en Charnock veel goeds over hem heeft gehoord. Erasmus geeft hem zijn eigen compliment terug:

11 Allen, Ep. 113; *Correspondentie* dl. 1, 227.

12 Ibidem, 228.

13 Ibidem. Zie voor de gedichten van Erasmus Cornelis Reedijk, *The Poems of Desiderius Erasmus* (Leiden 1956), dissertatie Leiden, en Harry Vredevelds editie in *Erasmi Opera Omnia* I, 7 (Amsterdam etc. 1995). Vredeveld wijst op p. 99 van zijn editie op Erasmus' 'verplichte bescheidenheid'. Op p. 384 van zijn uitgave, identificeert Vredeveld de verloren gewaande gedichten die in Allen, Ep. 112 en 133 worden besproken met gedicht 110-112 in zijn telling, resp. een lofzang op Maria, een gedicht over de verschrikkingen die plaatsvonden bij de dood van Jezus en een gedicht over Pasen: Jezus' 'nederdaling ter helle' en diens opstanding. Voor de 'Bataafse oren', zie ook de bijdrage van Jan van Herwaarden elders in deze bundel, 84.

De mensen doen inzien dat het genie van de Germanen in niets onderdoet voor dat van de Italianen, kan niemand of jij moet het zijn. Friesland, de vruchtbare moeder van zoveel beroemde genieën, schijnt jou ter wereld te hebben gebracht om met de Romeinen de strijden om de eerste plaats in de wetenschap [...].¹⁴

Een grote lof voor Friesland, die meer lijkt te zijn dan een humanistische beleefdheidsfrase. Friesland brengt grote geleerden voort als de befaamde Rudolf Agricola (ook Huesman of Phrisius, 1443-1485), mannen voor wie Erasmus grote bewondering koesterde. Bovendien was Sixtinus als pastoor te Leeuwarden met eigen bezittingen in landerijen een man van aanzien – wellicht zou hij in de toekomst Erasmus financieel of sociaal kunnen steunen. Overigens moeten we ons ervan bewust zijn dat voor Erasmus Friesland meer ‘een cultureel landschap’ was, ‘dat de noorde-lijke en oostelijke streek van het huidige Nederland omvat, het aangren- zende gebied van Duitsland inbegrepen’.¹⁵

Toch was het blijkaar niet Sixtinus’ afkomst die Erasmus in het vizier had: hij prees zijn vriend wel als Fries, maar hij beschouwde hem toch vooral als deel van de Engelse coterie van Charnock en Colet, blijkens de volgende brief die Erasmus in november van hetzelfde jaar 1499 aan Sixtinus richtte. Het gaat in die brief om de interpretatie van het verhaal van Kaïn en Abel waarover Erasmus en Colet spraken. Colet beweerde dat Kaïns zonde bestond uit het ploegen van de aarde, waarmee hij te weinig vertrouwde op Gods leiding. Omdat de discussie wat al te heftig werd, verzoon Erasmus ter plaatse, zo meldde hij Sixtinus, een nieuwe versie van het verhaal, om een lichtere toets aan te slaan. Het ging om een verhaal rond Engelse vrienden. Maar hier was Erasmus tevens de ‘man of letters’ die in zijn brieven zijn eigen *persona* vormde, oppoetste en aanbeval: grappig, geletterd en godgeleerd.¹⁶ Terecht merkt Jan Papy dan ook op dat Erasmus in zijn brievencollecties zijn eigen beeld oproept

14 *Correspondentie*, dl 1, 231.

15 Zie Fokke Akkerman, ‘Erasmus und die Friesen’, in: Fabio Forner, Carla Maria Monti en Paul Gerhard Schmidt, *Margarita amicorum. Studi di cultura europea per Agostino Sottili* (Milaan 2005), dl. 1, 3-21, hier 6. Akkerman haalt hierbij de *Ciceronianus* aan waar Bulephorus/Erasmus de Duitser Rudolf von Langen uit Münster en de Groninger Rudolf Agricola als inwoners van Friesland aanmerkte.

16 Zie ook Lisa Jardine, *Erasmus, Man of Letters. The Construction of Charisma in Print* (Princeton 1993).

voor het nageslacht.¹⁷ In deze brief schetste Erasmus als humanist met een sterk eigen ego hier een glansrol voor zichzelf.

De Engelse connectie was voor Erasmus van groot belang geweest sinds zijn eerste bezoek in 1499 in het gevolg van zijn leerling William Blount, Lord Mountjoy (1516-1544). Hij ontmoette er zijn goede vriend, de filosoof en staatsman Thomas More (1478-1535), wiens faam hem later zou inspireren tot de *Lof der Zotheid*, en de pedagoog en theoloog John Colet (1467-1519) die een belangrijke rol zou spelen in zijn vorming tot humanist. Hij vond er bij deze twee humanisten inspiratie en voedsel voor zijn eigen humanistische idealen en opvattingen.

Tussen 1499 en 1511 vertoont de bewaarde correspondentie een lacune van twaalf jaar. 'Uit de brief' is echter niet uit het hart. In december 1504, Erasmus verblijft dan bij de bisschop van Rochester John Fisher (1469-1535), informeert hij bij hun gezamenlijke vriend John Colet naar Sixtinus' gezondheid en naar de situatie van Richard Charnock.¹⁸ Ook hier gaat het weer om de Engelse banden. De pastoor van Leeuwarden had door zijn Engelse carrière nog aan prestige gewonnen. Bovendien blijkt hier een andere functie van de Neolatijnse brief: de uitwisseling van nieuws (en roddel).

De volgende brief van Sixtinus aan Erasmus die overgebleven is, dateert van 20 oktober 1511. Sixtinus, die dan in Londen woont en werkt, is bang dat hij bij Erasmus uit de gratie is en zegt dat in een heel kort briefje. Het slot: 'Maar zeg me in ieder geval of je me geschrappt hebt uit je lijst van vrienden of niet. Ik zal mijn conclusie trekken uit het feit of je me al dan niet schrijft. Als je me niet schrijft, weet ik dat ik geschrappt ben, als je me wel schrijft zal ik concluderen dat ik een plaatsje heb behouden. Vaarwel en excuseer mijn eenvoud en korthed.'¹⁹ Dit zet de mededeling van Beatus Rhenanus in de biografie die hij in 1540 aan zijn uitgave van *Opera omnia* van Erasmus meegaf, namelijk dat de grote humanist nooit een vriend schrapte, in een ander daglicht: blijkbaar waren er tijdgenoten die daar een andere visie op hadden.

Kort na de brief van 20 oktober, namelijk op 19 november 1511, reageert Sixtinus op het blijkbaar vriendelijke antwoord van Erasmus, gestuurd op diens verjaardag 28 oktober. Nu blijkt dat Sixtinus wel reden had om

17 Jan Papy, 'Inleiding', in Jan Papy, Marc van der Poel en Dirk Sacré, eds., *Erasmus. Een portret in brieven* (Amsterdam/Mortsel 2001), 11-50, hier 17; zie ook Wiebe Bergsma's bijdrage, 28-29.

18 Allen, Ep. 181, dl. 1, 403-406, i.h.b. 406, l. 95: 'Sixtinuo nostro quid acciderit, cupio cognoscere' ('Vertel me alsjeblieft over de wederwaardigheden van onze Sixtinus'), waarbij 'noster', 'onze', zowel op de afkomst kan doelen (beiden afkomstig van de Nederlanden) als waardering ('onze geliefde') kan uitdrukken.

19 Allen, Ep. 235; *Correspondentie*, dl. 2, 161.

te twijfelen aan de verhouding met Erasmus. Sixtinus had namelijk van William Thale (gedocumenteerd 1508-1522), de Engelsman die in 1511 op eigen gezag Erasmus' *De ratione studii* had uitgegeven, een handschrift van Erasmus' *De copia* gekregen, ten geschenke of in bruikleen. Thale had het weer van Richard Pace († 1536) gekregen, die het op zijn beurt had ontvangen van Erasmus zelf. De auteur wilde het terug hebben omdat hij bang was voor opnieuw een roefdruk. Sixtinus had er niets over gezegd, ook in situaties waarin dat wel in de rede had gelegen. Hij, Sixtinus, was te goeder trouw geweest. Erasmus moet, zo schrijft Sixtinus, zo'n gedachte meteen weer van zich afzetten, zoals hij blijkens zijn brief al heeft gedaan. Net als in de brief van oktober beklaagt Sixtinus er zich over dat Erasmus hem nooit schrijft.

Hier zien we dat Erasmus' ster inmiddels is gerezen en dat Sixtinus dit bevestigt met zijn gebedel om brieven van de grote humanist. Hij wil de vriendschap bevestigen, en had daarvoor ook wel reden in deze zaak van mogelijke roefdrukken. De brief heeft effect. Op 3 december 1511 schrijft Erasmus vanuit Cambridge aan Andrea Ammonio (ca. 1478-1517) in Londen, sinds 1509 secretaris van Lord Mountjoy en vanaf 1511 van Hendrik VIII (1491-1547): 'Als je Sixtinus tegenkomt, zeg hem dan dat zijn brief me veel genoeg heeft gedaan.' (Ep. 248).²⁰ Ammonio belooft dat in zijn reactie van de volgende dag.

Twee jaar later, eind november 1513, blijkt Sixtinus Ammonio te hebben geïnformeerd over het vertrek van Erasmus uit Cambridge: 'Uiteindelijk vertelde Sixtinus me dat je Cambridge vanwege de pest had verlaten en ergens ander was heengegaan. Omdat je daar geen wijn had en dat gemis ernstiger vond dan de pest, was je naar Cambridge teruggekeerd en daar verbleef je nu.'²¹ Ook op een andere manier blijkt dat er dat jaar nog contact is geweest tussen Erasmus en Sixtinus, namelijk uit een brief van Jan Becker van Borssele (kanunnik in Middelburg) († 1536) van 19 april 1514, geschreven vanuit Middelburg: 'Vorige zomer heb ik drie brieven van je ontvangen; de laatste brief bereikte me zes maanden geleden via de heer Johan Sixtinus, die toen vergezeld werd door Augustinus Aggeus. Bij alles wat je zelf al schreef, vertelden zij me, tijdens een gezamenlijke lunch, veel over je studies en over de omstandigheden waarin je verkeerde.' Sixtinus blijkt op doorreis, want de brief vervolgt:

20 Zie over Ammonio, één van Erasmus beste vrienden in Engeland: *Contemporaries*, dl. 1, 48-50.

21 Allen, Ep. 280; *Correspondentie*, dl. 2, 229.

22 Over deze Augustinus Aggeus of Augustijn Agge (fl. 1510-1525), zie *Contemporaries*, dl. 1, 13.

‘De volgende dag zouden ze bij me zijn komen dineren, als ze niet al vroeg waren vertrokken om naar Friesland te varen.’ Daar blijven ze geruime tijd: ‘Ik wachtte enige tijd tot zij weer langs zouden komen op hun terugreis, zoals ze hadden beloofd, en was van plan hun een brief voor jou mee te geven. Doordat ik een paar maanden tevergeefs op hen gewacht had [...], heb ik je tot nu toe niet teruggeschreven.’²³

Pas in 1516 wordt voor zover bekend de volgende brief geschreven. Op 26 juni schrijft Sixtinus aan Erasmus.²⁴ Het is meer *social talk* over de gezondheid van verschillende gemeenschappelijke vrienden, en over die van Erasmus zelf, en over de gevaren van het reizen. Die verhinderen Erasmus wellicht te komen, terwijl Sixtinus graag contact met hem zou hebben. Dat Erasmus desondanks toch weer naar Engeland komt, vervult Sixtinus met grote vreugde. Sixtinus houdt zich bezig met allerlei rechtszaken. De brief werd overgebracht door Erasmus’ koerier Pieter Meghen (1466-1540), *Petrus monoculus* genoemd, die vooral de brieven tussen Erasmus en zijn Engelse correspondenten overbracht. Een geregelde postdienst was er immers nog lang niet. Bezorgers van brieven konden blijkens een postscriptum bij deze brief ook mondelinge boodschappen doorgeven: ‘Vertrouw de bezorger van deze brief als hij je uit mijn naam een boodschap doorgeeft.’²⁵ Brieven werden niet altijd bezorgd, of veel te laat, en lang niet altijd was de bezorging gekerd.²⁶

Het jaar daarop heeft Sixtinus de droeve plicht Erasmus op de hoogte te brengen van de dood van hun vriend Andrea Ammonio. Dat doet hij in een brief van 19 augustus, gestuurd vanuit Londen. Ammonio blijkt heel snel nadat hij ziek werd te zijn overleden. ‘Zo broos, wankel en wisselend is het menselijk lot.’²⁷ Andrea heeft zelfs Sixtinus niet op de hoogte kunnen stellen van Erasmus’ ‘zaak’, wat hoogstwaarschijnlijk slaat op de pauselijke dispensatie die Erasmus van zijn kloostergeloften ontsloeg. Bij de ondertekening daarvan was Sixtinus aanwezig geweest en hij had zelfs als getuige zijn handtekening mogen zetten.²⁸ Erasmus reageert op

23 Allen, Ep. 291; *Correspondentie*, dl. 2, 248. Zie ook Vries, *Bernardus Bucho Aytta van Swichum*, 43-44.

24 Allen, Ep. 430; *Correspondentie*, dl. 3, 264-265.

25 Ibidem, 265. Zie ook Bergsma, *Verbroken vriendschap*, 83.

26 Zie Allen, Ep. 1510: ‘Significas te quater ad me scripsisse. Primam et ultimam epistolam accepi, duae mediae redditae non sunt: quare noli scribere nisi per certissimos nuncios’. Zie ook Bergsma, *Verbroken vriendschap*, 83.

27 Allen, Ep. 624, 19 augustus 1517, *Correspondentie*, vert. Steens, dl. 5, 54.

28 Allen, Ep. 517, de brief van paus Leo X aan Erasmus: ‘Ik heb ook Johannes Sixtinus, doctor in het kerkelijk en civiel recht, die betrokken was bij voornoemde kwestie, verzocht gewicht te verlenen aan dit getuigschrift door zijn handtekening te zetten.’ *Correspondentie*, dl. 4, 161.

8 september vanuit Antwerpen met de opmerking dat hij het overlijden heel droevig vindt. En of Sixtinus ervoor wil zorgen dat alle brieven in het bezit van de overledene die over de dispensatie handelen, worden vernietigd. Hier is zeker de *man of letters* die zijn imago hoog wenst te houden aan het werk. Dit speelt in dezelfde tijd dat Erasmus in het openbaar hartstochtelijk ontkent iets met de *Iulius exclusus e coelis* van doen te hebben, om die dispensatie niet in gevaar te brengen.²⁹

Een week later schrijft Erasmus, nu uit Leuven, aan Sixtinus over een zekere Jan van Friesland, voor Erasmus zowel briefbesteller als secretaris en kopiist, die in de Zuidelijke Nederlanden niet aan de slag komt, en uitwijkt naar Engeland.³⁰ Erasmus beveelt hem van harte aan. Of Sixtinus hem wat kan helpen: 'Ik sta in voor zijn betrouwbaarheid, ben tevreden over zijn geleerdheid; de hardheid van het lot heeft, maar ik hoop, zijn overmoedig gedrag van vroeger gecorrigeerd.'³¹ Ook hier wordt Sixtinus vooral aangesproken om zijn aanwezigheid in Engeland, niet als Fries. Wel schrijft Erasmus dat hij in Antwerpen Sixtinus' verder onbekende broer Albert had ontmoet.³² Overigens had Erasmus in een op dezelfde dag geschreven brief aan John Colet een zekere Johannes Frisius, met wie wellicht Sixtinus bedoeld is, geprezen om zijn grote kennis van de klassieke talen.³³

Ook in Erasmus' brief van 22 februari 1518 aan Sixtinus, spreekt hij hem aan om zijn patronagepositie in Engeland: 'Ik vraag je dringend dat mijn vriend John [Smith] van Pietro Ammonio³⁴ krijgt wat ik wil hebben en dat zonder oponthoud.'³⁵ Die positie blijkt ook belangrijk als Erasmus op ca. 5 maart 1518 aan Thomas Bedyll († 1537) schrijft: 'Sixtinus schreef dat het geld was uitbetaald, met hemzelf als borg.'³⁶

-
- 29 Zie S. Seidel Menchi's editie van de *Iulius exclusus e coelis* in *Erasmii Opera Omnia* (ASD) 1, 8 (Leiden 2012).
- 30 *Contemporaries*, dl. 1, 232.
- 31 Allen, Ep. 668; *Correspondentie*, dl. 5, 99.
- 32 Zie *Contemporaries*, dl. 3, 256.
- 33 Allen, Ep. 667: 'Hic Ioannes Phrysius satis emendate et legibilter scribit Grece et Latine'. Eenzelfde positieve opmerking is te lezen in een brief aan Thomas More, Allen, Ep. 683.
- 34 Over John Smith (geattesteerd 1512-1518), zie *Contemporaries*, dl. 3, 261, over Pietro Ammonio of Pietro Vannes († voor 1.05.1563), zie *Contemporaries*, dl. 3, 376.
- 35 Allen, Ep. 775, *Correspondentie*, dl. 4, 227. Verder schrijft Erasmus in deze brief over de slechte gezondheidstoestand van Pieter Gillis.
- 36 Allen, Ep. 782; *Correspondentie*, dl. 4, 244-245.

Op 23 april 1518 schrijft Erasmus aan Sixtinus en spreekt hij hem aan als 'zeer geleerde Sixtinus'. De verhoudingen zijn blijkbaar iets meer in evenwicht gekomen. Hier gaat het vooral om geldkwesties die geregeld moeten worden, en het feit dat Pietro Vannes slechts één, onverzegelde kopie van de dispensatie heeft gestuurd. De schande die nu uitgewist is, mocht eens weer opspelen!

In 1518 blijkt Sixtinus een brief aan Pieter Gilles te hebben gestuurd, zoals Gilles aan Erasmus schrijft (Ep. 849). Dat is bijna de laatste vermelding van Sixtinus in Erasmus' correspondentie.

Twee thema's uit de correspondentie zijn hier nog onderbelicht gebleven: in veel brieven gaat het over geld en over ziekte en gezondheid (en dood). Deze onderwerpen lagen Erasmus na aan het hart. Zo vertelt hij dat een groot geldbedrag van twintig pond dat hij van Lord Mountjoy had ontvangen, bij Dover door de Engelse douane in beslag werd genomen. Ook in de correspondentie met Sixtinus keert het thema 'financiën' terug. Of Erasmus nu zoveel belang aan geld en goed hechtte? In elk geval had hij geld nodig om te kunnen leven, en dat geld kwam niet als vanzelf binnenstromen. Hij had enkele prebenden, kerkelijke functies waarvoor hij vrijwel niets hoefde te doen, maar die hem geld opleverden, zoals zoveel van zijn tijdgenoten die ook hadden. Dat geld werd echter niet altijd prompt uitbetaald, zoals Wiebe Bergsma in zijn bijdrage laat zien.

Maar een nog belangrijker thema was ziekte en gezondheid, zeker in een tijd waarin iemand vaak moest wegvluchten uit een bepaalde stad vanwege een pestepidemie, waarin weinig sanitaire voorzieningen waren, waarin honger en oorlog voortdurend op de loer lagen, waarin kindersterfte groot was, en het bereiken van een hoge leeftijd slechts voor weinigen was weggelegd. Percy S. Allen wijdt er een mooie passage aan in zijn *The Age of Erasmus*, waarin hij ook wijst op het feit dat er maar zelden een huwelijk werd gesloten waarbij niet één van de partners een eerdere partner had verloren.³⁷ Ook zulke schijnbaar triviale zaken als geld en gezondheid, of het gebrek eraan, vormen een mens en dragen bij aan zijn of haar *self-fashioning*, het beeld dat iemand van zichzelf heeft, aangereikt krijgt en uitdraagt. Zeker ook in het geval van Erasmus, die een tamelijk delicate gezondheid had. Wellicht was een zekere mate van hypochondrie hem niet vreemd. In elk geval klaagt hij gedurende zijn leven over koortsen, een maagcatarre, nierstenen, andere

37 Percy S. Allen, *The Age of Erasmus. Lectures Delivered in the Universities of Oxford and London* (New York 1963), 191-195.

problemen met de spijsvertering en de blaas, en jicht.³⁸

Zo blijkt dus een tamelijk onbekende Fries, Johannes Sixtinus, op allerlei manieren te hebben bijgedragen aan Erasmus' *self-fashioning* als humanist en geleerde: in 1499 als klankbord voor zijn gedichten – van Erasmus' kant niet gespeend van een zekere mate van zelfverheerlijking –, later zelfs als getuige bij de ondertekening van de dispensatie door Leo X en als hulp bij het verdoezelen van Erasmus' onechte afkomst die hij had aangevoerd om de dispensatie van zijn kloostergelofte te verwerven, waardoor de kopieën van de dispensatie ook vernietigd moesten worden. Bovendien komen geldzaken en zaken van ziekte en gezondheid aan de orde, die behoren tot de dagelijkse beslommeringen van een humanist als Erasmus. Maar bovenal is Sixtinus onderdeel van het Engelse netwerk van Erasmus. Van Sixtinus kon Erasmus nieuws vernemen over zijn Engelse contacten. Of de vriendschap ook hecht was op het persoonlijke vlak, kunnen we op grond van de overgeleverde brieven niet met zekerheid uitmaken. In elk geval hadden beiden op enig moment voordeel van hun wederzijdse steun: hun humanistische vriendschap hielp bij 'de kunst van het overleven' in de *respublica literaria*. Wederzijdse steun droeg bij aan het sociaal en intellectueel kapitaal. Men zou bijna zeggen dat onderlinge bekendheid, en de bekendheid daar weer van bij anderen, net als nu het aantal *connections* op LinkedIn of het aantal vriendschappen op Facebook en *likes*, graadmeter zijn voor iemands positie op de maatschappelijke, literaire of intellectuele ladder. Bovendien gebruikte Erasmus de correspondentie, ook met Sixtinus, om zijn literaire *persona* te bouwen, ofwel zijn *image building* te verstevigen. Alles bij elkaar genomen, kan het ertoe bijdragen om iemand verder te helpen ...

Overzicht van de correspondentie tussen Erasmus en Sixtinus

112	27.10.1499	Sixtinus aan Erasmus
113	28.10.1499	Erasmus aan Sixtinus
116	??11.1499	Erasmus aan Sixtinus
235	20.10.1511	Sixtinus aan Erasmus
244	19.10.1511	Sixtinus aan Erasmus
430	26.06.1516	Sixtinus aan Erasmus
624	19.08.1517	Sixtinus aan Erasmus

38 Evert D. Baumann, *Medisch-historische studiën over Des. Erasmus* (Arnhem [1953]), i.h.b. 16-35.

De correspondentie met een Fries in Engeland - Erasmus en Johannes Sixtinus

655	08.09.1517	Erasmus aan Sixtinus
668	16.09.1517	Erasmus aan Sixtinus
775	22.02.1518	Erasmus aan Sixtinus
828	23-04.1518	Erasmus aan Sixtinus

Erasmus, Viglius van Aytta en het Ciceronianime¹

Tom Deneire

Summary

This article deals with the epistolary contacts between Erasmus and the Frisian Viglius ab Aytta, and especially the letters exchanged during Viglius' stay in Italy between November 1531 and November 1533. At the time, Viglius stayed in Padua where apparently a stylistic controversy about the question of Ciceronianism flourished, in which Erasmus' name often figured. This article shows how Viglius uses this occasion in an attempt to gain access to the inner circle of the great humanist. He faithfully reports what is said on the matter, while constantly affirming his own stylistic inspiration by Erasmus, even in spite of his own language which is redolent of Ciceronianism.

Erasmus, Viglius van Aytta en hun correspondentie

Wie het over Erasmus en de Friezen wil hebben,² kan in geen geval om Viglius Zuichemus van Aytta heen.³ Door Erasmus zelf met de

- 1 Herwerkte versie van een lezing voor het symposium *Erasmus en de Friezen, Friezen en Erasmus*, bij de Fryske Akademy, op woensdag 30 november 2011 (Leeuwarden). Met dank aan wijlen dr. Wiebe Bergsma voor zijn nuttige suggesties en het ter beschikking stellen van zijn manuscript van *Verbroken vriendschap. Erasmus en Cammingha* (hieronder 'Bergsma ms. Haye').
- 2 Voor Erasmus en de Friezen, zie J.J. Poelhekke, 'Het naamloze vaderland van Erasmus', *BMGN*, 86 (1971), 90-123, i.h.b. 115-117. Verder: 'Friezen en Erasmus' in: Bergsma ms. Haye; Fokke Akkerman, 'Erasmus und die Friezen', in Fabio Forner, Carla Maria Monti en Paul Gerhard Schmidt, eds., *Margarita amicorum. Studi di cultura europea per Agostino Sottili* (Milaan 2005), dl. 1, 3-22 en de internetpagina 'Rond Erasmus (1467-1536) en Saekma (raadsheer Hof van Friesland / curator Franeker Academie, 1572-1636)' van Martin Engels (<http://mpaginae.nl/htm>) (laatst geraadpleegd op 16.11.2016). Voor Erasmus en Viglius, zie, 'Viglius Zuichemus', in Peter G. Bietenholz and Thomas B. Deutscher, eds., *Contemporaries of Erasmus: A Biographical Register of the Renaissance and Reformation*, 3 vols (Toronto 1985-1987), 3, 393-395 (M. Erbe); Adolf E. Cohen, 'Viglius van Aytta als Erasmus', in: (s.n.), *Historie en metahistorie. 'Robert Fruin' lus-trumbundel 1952* (Leiden 1952), 5-18; Bergsma ms. Haye, en Edzo H. Waterbolk, 'Een Friese Terminus? Een aspect van Erasmus' invloed in het noorden der Noordelijke Nederlanden', in Idem, ed., *Verspreide opstellen* (Amsterdam 1981), 66-83.
- 3 Wigle van Aytta van Zwichem (Wigle fen Aytta fen Swigchem, zie Johan Gerritsen, 'Printing at Froben's: An Eye-witness Account', in: *Studies in Bibliography*, 44 (1991), 144-163, i.h.b. 144). Voor Viglius' biografie, zie Folkert Postma, 'Viglius

woordspelige bijnaam *Vigilius* bedacht⁴ en ooit plastisch zijn ‘wel-zowat-lievelingsdiscipel uit zijn laatste levensjaren’ genoemd,⁵ schreef Viglius van alle Friezen de meeste brieven aan Erasmus en ook het totale corpus van hun briefwisseling is niet gering.⁶ Het zijn alles bij elkaar 31 brieven, en ook al beslaan die slechts zeven jaar – van 15 februari 1529 tot 15 april 1536⁷ –, het zijn zeven cruciale jaren zowel voor Erasmus als voor Viglius. In het geval van Erasmus gaat het om de laatste fase van zijn leven en werken, waarin hij weliswaar absolute wereldfaam geniet als geleerde en iterator, maar ook om een woelige periode waarin de reformatie in groeiende mate een factor wordt in zijn leven. In 1529 noopte die hem uiteindelijk zijn geliefde Bazel te verlaten en naar Freiburg im Breisgau te trekken. Daar werkte Erasmus, geplaagd door de controverses waarbij hij het katholieke, noch het protestantse kamp kon kiezen, aan edities

Zuichemus ab Aytta’, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 8 (Brussel 1979), 837-855; Idem, ‘Tussen scholastiek en humanisme. Viglius van Aytta’s verblijf in Italië, 1531-1533’, in IJ. Botke e.a., eds., *Ziedaar Italië! Vijf eeuwen Friezen en Groningers in Italië* (Franeker 1998), 29-49 en Toon Van Houdt, ‘Viglius (Wigle van Aytta)’, in Jan Bloemendal en Chris Heesakkers, eds., *Biobibliografie van Nederlandse Humanisten. Digitale uitgave DWC/Huygens Instituut KNAW* (Den Haag 2009) (<http://www.dwc.knaw.nl/biografie/humbio/>). Voor Viglius als humanist, zie Folkert Postma, *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat (1507-1549)* (Zutphen 1983) en Edzo H. Waterbolk, ‘Rodolphus Agricola, Desiderius Erasmus en Viglius van Aytta. Een Leuven triumviraat’, in J. Coppens, ed., *Scrinium Erasmianum*, 2 dln (Leiden 1969), 1, 129-149. Voor Viglius en de Friezen, zie Edzo H. Waterbolk en Thomas S.H. Bos, eds., *Vigliana. Bronnen, brieven en rekeningen betreffende Viglius van Aytta* (Groningen 1975), 6-15, Folkert Postma, *Viglius van Aytta: De jaren met Granvelle 1549-1564* (Zutphen 2000), 86-90 en Idem, ‘Friese intellectuelen en patronage in de zestiende eeuw’, in: *Philologia Frisica anno 1984* (Leeuwarden 1986), 113-128, alsook Hanno Brand, Wiebe Bergsma en Paul Noomen, eds., *Wigle van Aytta (1507-1577) / Viglius van Aytta (1507-1577)*, themanummer van *It Beaken*, 74 (2012), 3/4. Voor een vroegmoderne biografie, zie die van Melchior Adam (Adam 1620, zie nt. 20, online beschikbaar op http://www.uni-mannheim.de/mateo/camenaref/adam/adam3/books/adamvitae3_74.html).

- 4 Waterbolk, ‘Rodolphus Agricola, Desiderius Erasmus en Viglius van Aytta’, 132-133.
- 5 Poelhkeke, ‘Het naamloze vaderland van Erasmus’, 116.
- 6 Cf. Cohen, ‘Viglius van Aytta als Erasmiaan’, 7 en Bergsma ms. Haye: ‘In totaal omvat deze briefwisseling een procent van de bewaard gebleven briefwisseling van Erasmus, een percentage dat we gerust hoog kunnen noemen.’ ‘Ter vergelijking: van de brieven van en aan Rudolf Agricola zijn slechts 55 brieven overgeleverd.’
- 7 Cf. Percy S. Allen, Hellen M. Allen, Heathcote W. Garrod, eds., *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, 12 delen (Oxford, 1906-1958 (Allen), XI, index, s.v. ‘Zuichemus’: 2101, 2111, 2129, 2168, 2210, 2356, 2484, 2568, 2594, 2604, 2632, 2657, 2682, 2716, 2736, 2753, 2767, 2791, 2810, 2829, 2854, 2878, 2885, 2888, 2891, 2957, 2962, 2999, 3060, 3071, 3116 (vet = van Erasmus).

van Griekse en Latijnse kerkvaders en aan vermeerderde heruitgaven van zijn *Colloquia* en *Adagia*. In 1535 gaf hij dan uiteindelijk gehoor aan de vraag van Karel V en de landvoogdes van de Nederlanden om naar zijn vaderland terug te keren. Maar voor het zover was, hield Erasmus halt in Bazel voor een bezoek aan zijn vrienden en de drukker. Een slepende ziekte verhinderde hem echter zijn reis voort te zetten en eiste uiteindelijk zijn leven op 12 juli 1536.⁸

Waar Erasmus in 1529 al in het zenit van zijn carrière was gekomen en over een uitgebreid netwerk van humanistische contacten beschikte,⁹ moest het voor Viglius eigenlijk nog allemaal beginnen. Viglius' ster zou echter wél pijlsnel omhoog schieten. Hij haalde op 8 mei 1529 zijn doctorsgraad in Valence en volgde dan het spoor van Andrea Alciato naar de universiteit van Bourges waar hij twee jaar zou blijven. Daarna reisde hij een tijdlang rond en bezocht daarbij onder meer Erasmus in Freiburg. Vervolgens trok Viglius naar Padua, waar hij aankwam in de herfst van 1531. In 1532 aanvaardde hij er een eenjarige lesopdracht en nog tijdens zijn verblijf in Italië zou Karel V Viglius verzoeken gouverneur van zijn zoon Filips II te worden.¹⁰ Viglius weigerde echter, vertrok in de herfst van 1533 uit Italië en kreeg in 1534 van de bisschop van Münster een betrekking als kerkelijk rechter te Dülmen. Een jaar later, in 1535, werd hij ook deken van het Onze-Lieve-Vrouwkapittel van Münster-Überwasser. In de zomer van dat jaar kreeg hij dan een positie aangeboden in het Rijkskamergerecht in Speyer ofwel Spiers waar hij tot 1537 zou blijven, toen hij een leerstoel in de rechten aanvaardde aan de universiteit van Ingolstadt.¹¹

In het licht van de cruciale tijdspanne die ze beslaat, weerspiegelt de correspondentie tussen Erasmus en Viglius uit deze relatief korte periode toch het brede spectrum van een typische briefwisseling tussen twee humanistische geleerden in de Europese *respublica litteraria*. Op die manier biedt ze ons inzicht in het humanistische geleerdennetwerk, zoals in 1529 een jonge student die met het grootste ontzag een gevestigde

8 Op basis van NNBW, 5, 160-171; Ter Laan, s.v. 'Erasmus, Desiderius' (1534 voor terugkeer Bazel).

9 Over Erasmus als briefschrijver, zie bv. James W. Binns, 'The Letters of Erasmus', in Thomas A. Dorey, ed., *Erasmus, Studies in Latin literature and its influence* (Londen 1970), 55-79; Jacques Chomarat, *Grammaire et rhétorique chez Érasme*, Les classiques de l'humanisme, 10, 2 dln (Parijs 1981), II, 1003-1052 en Dirk Sacré, 'Geleerde correspondentie. Erasmus en de kunst van het briefschrijven', in Geert Vanpaemel en Tineke Padmos, eds., *Wereldwijs. Wetenschappers rond Keizer Karel* (Leuven 2000), 111-117.

10 Bergsma ms. Haye.

11 Op basis van Erbe, 'Viglius Zuichemus'.

waarde contacteert, in 1532 het intensieve contact tussen twee collega's die elkaar op de hoogte houden van professioneel en persoonlijk nieuws, en in de laatste jaren uiteindelijk een vriendschapsrelatie (wat het woord *amicitia* ook moge inhouden) van wederzijds respect en misschien zelfs warme emotie.

Het eerste contact

Om wat meer reliëf in het corpus aan te brengen, kunnen we deze correspondentie tussen Erasmus en Viglius ruwweg in drie groepen verdelen: (1) de eerste contacten tussen 1529-1531, (2) Viglius' verblijf in Italië in 1532-1533 en (3) de laatste jaren van 1533 tot 1536.¹² Omdat de hele correspondentie tussen Erasmus en Viglius uitbenen te wijdlompig zou zijn – men kan er trouwens een samenvatting van lezen in *Contemporaries of Erasmus*¹³ –, zullen we ons in het vervolg concentreren op de bovengenoemde tweede groep van brieven, die van de Italiaanse periode. Toch is het nuttig, alvorens die uitgebreide en complexe briefwisseling aan te pakken, het eerste contact tussen Viglius en Erasmus kort toe te lichten. Viglius wordt voor het eerst vermeld in het *epistolarium Erasmianum* in een brief van de Rotterdammer aan de Fries Haye van Cammingha van 12 november 1528 (2073).¹⁴ Erasmus prijst daarin Cammingha's talent en zijn vaderland, het sobere en nuchtere Friesland dat humanisten voortbracht als Jacob Canter, Ruldolf van Langen, Rudolf Agricola en Herman Haio.¹⁵ In die context komt dan ook onze Viglius ter sprake. Erasmus drukt namelijk zijn vreugde uit over het feit dat, blijkens Cammingha's

12 Indeling ook gehanteerd door Cohen, 'Viglius van Aytta als Erasmiaan'.

13 Erbe, 'Viglius Zuichemus', 394-395.

14 Zie de bijdrage van Bergsma elders in deze bundel.

15 Voor Friesland en het humanisme, zie bv. Folkert Postma, 'Friese intellectuelen en patronage in de zestiende eeuw', in *Philologia Frisica anno 1984. Lezingen en neipetearen fan it tsiende frysk filologekongres* (Leeuwarden 1986), 113-130; Edzo H. Waterbolk, *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving. Opkomst, bloei en verval van de Friese historiografie in de zestiende en zeventiende eeuw* (Groningen/Djakarta 1952); S. Zijlstra, *Het geleerde Friesland - een mythe? Universiteit en maatschappij in Friesland en Stad en Lande ca. 1380-1650* (Leeuwarden 1996); Fokke Akkerman, 'Agricola and Groningen. A Humanist on his Origin', in Fokke Akkerman en Arjo Vanderjagt, eds., *Rodolphus Agricola Phrisius, 1444-1485. Proceedings of the International Conference at the University of Groningen, 28-30 October 1985*, Brill Studies in Intellectual History, 6 (Leiden 1988), 3-20 en Fokke Akkerman, Arjo Vanderjagt en Adrie van der Laan, eds., *Northern Humanism in European Context, 1469-1625. From the Adwert Academy to Ubbo Emmius*, Brill Studies in Intellectual History, 94 (Leiden 1999).

brief, ook Viglius met rasse schreden op het humanistisch terrein vooruitgaat.¹⁶

Toen Viglius voor het eerst zelf een brief aan Erasmus richtte, op 15 februari 1529 (2101), hadden ze elkaar nog nooit ontmoet.¹⁷ Dat is zeker niet ongewoon; niet in het begin van het contact tussen humanisten, maar ook niet *tout court*. Petrarca bijvoorbeeld onderhield een correspondentie met Leonardo Bruni, maar ontmoette hem nooit in levende lijve.¹⁸ En iemand als Justus Lipsius (1547-1606) – een figuur waarmee onze Viglius wel eens is vergeleken¹⁹ – onderhield nauwe briefcontacten met zijn opvolger te Leiden, Josephus Justus Scaliger (1540-1609), maar zou hem nooit persoonlijk ontmoeten. Deze concrete situatie had als gevolg dat de wens zijn correspondent in persoon te ontmoeten al snel een topos werd in humanistencorrespondenties, en ook Viglius verwoordt die al in deze eerste brief en zou die later nog herhalen.²⁰ In dit document zien we verder hoe Viglius Erasmus' eruditie en *humanitas* prijst, hoe hij zijn recent overleden oom en *fautor studiorum* Bernard Bucho vermeldt,²¹ die overigens het contact tussen beiden mogelijk lijkt te hebben gemaakt, en hoe hij aanbiedt Erasmus te verdedigen tegen zijn critici – een element dat later nog van belang zal blijken.

Erasmus' antwoord (2111) is uitermate positief en staat bol van stereotype humanistenlof: het is al lang geleden dat een brief hem nog zó aangenaam was als die van Viglius, hij is overtuigd van diens aimabele inborst, zijn bijzondere welwillendheid, zijn intellectuele schroom, en koestert goede hoop dat de jongeman zich zal aansluiten bij zij die eruditie met morele integriteit verbinden.²² Ook Erasmus spreekt de wens

16 Allen 2073: 'nam Viglium, ut scribis, gaudeo in hoc stadio strenue properare'.

17 Cf. Allen 2101: 'Maluissem ex praesenti tecum colloquio aliqua noticiae semina icisse, antequam ad scribendum absenti accederem'.

18 Jiří Špička, 'Francesco Petrarca Travelling and Writing to Prague's Court', *Verbum Analecta Neolatina* 12 (2010), 27-40, in het bijzonder 34.

19 Postma, *Viglius van Aytta. De jaren met Granvelle*, 20, omwille van zijn historisch-filologische humanisme, en dat in tegenstelling tot figuren als Agricola of Erasmus.

20 Bijvoorbeeld in Allen 2594.

21 Cf. Melchior Adam, *Vitae Germanorum iureconsultorum et politicorum, qui superiori seculo et quod excurrit floruerunt* ([Frankfurt <Main>:] Hered. Jonae Rosae; Heidelberg: Johannes Georgius Geyder, Acad. Typogr., 1620), pp. 226-227. Voor Bucho, die van cruciale invloed was voor Viglius' intellectuele opvoeding, zie O. Vries, *Bernardus Bucho Aytta van Swichum. Vorstendienaar in priesterhabijt* (Gorredijk 2009).

22 Verder bevestigt hij expliciet: 'Ik wil verder dat je ervan overtuigd bent dat Erasmus om zo te zeggen door de efficiënte bezweringen van de zoetheid van jouw woorden geheel en al de jouwe is geworden' (Allen 2111: 'Proinde tibi velim persuasum habeas, Erasmus suavitate literarum tuarum velut incantamentis efficacibus plane tuum esse factum').

uit elkaar te ontmoeten en hij biedt zijn autografe brief aan als een onderpand van de waarachtigheid van die wens. Verder bedankt hij Viglius voor diens steun tegen zijn tegenstanders, maar hij adviseert hem zich te concentreren op de Muzen eerder dan op allerhande criticasters.

*Padua en het Ciceronianisme*²³

Zoals eerder aangegeven, willen we ons in deze bijdrage concentreren op één specifieke periode uit de briefwisseling tussen Erasmus en Viglius: die van Viglius' verblijf in Italië tussen november 1531 en november 1533. Die periode is bijzonder markant, niet alleen omdat we er Viglius zien netwerken en zijn weg zien banen naar de hogere echelons van het humanistische *establishment*, maar ook omdat we er een heel aparte casus in gepresenteerd krijgen: die van de controverse over het Ciceronianisme in Padua waar Viglius bij betrokken raakte en waarin ook de naam Erasmus en diens dialoog *Ciceronianus* regelmatig viel. Die controverse was, zoals bekend, al langer gaande en werd beroemd door de discussies tussen bijvoorbeeld Angelo Poliziano (1454-1494) en Paolo Cortesi (1465-1510) en later tussen Gianfrancesco Pico (1469-1533) en Pietro Bembo (1470-1547).²⁴ Het ging daarbij vooral over de vraag of de goede stilist naast Cicero nog andere auteurs mocht navolgen, en zo ja, in welke mate. De Ciceronianen, en zeker een groep extremisten onder hen, waren daarbij van mening dat Cicero, en vooral diens vocabularium, als enige zaligmakend was, terwijl een andere groep, die van het eclecticisme, waaronder Erasmus, eerder een oordeelkundige keuze uit het taalaanbod van de hele latiniteit voorstonden.

Al in zijn eerste brief uit Italië (Allen 2568), geschreven in november 1531, vertelt Viglius over de anti-Erasmiaanse en pro-Ciceroniaanse tendens die in Padua heerst.²⁵ De aanleiding daarvoor is een zekere Logus²⁶ die zozeer dweepte met de Ciceroniaanse stijl van de hoogleraar Latijn

-
- 23 Cf. de korte bespreking in Postma, *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat*, 35-36.
- 24 Over de Ciceroniaanse controverse, zie bv. Remigio Sabbadini, *Storia del Ciceronianismo e di altre questioni letterarie nell'età della Rinascenza* (Turijn 1885), Izora Scott, *Controversies over the Imitation of Cicero as a Model for Style and Some Phases of Their Influence on the Schools of the Renaissance* (New York 1972) en Martin L. McLaughlin, 'The Major Disputes around 1500', in Idem, ed., *Literary Imitation in the Italian Renaissance. The Theory and Practice of Literary Imitation in Italy from Dante to Bembo* (Oxford 1995), 185-274.
- 25 Allen 2568: 'Nam caeteri qui hic aliquid scire volunt, ex eo fere captant gloriam quod Erasmum Transalpinosque fortiter contemptant, unum admirantes Ciceronem, eosque solos laude dignantes qui ad eius imitationem studiose se componunt, cum quibus iam aliquoties velitatus sum, sed absque convitio'.
- 26 Allen 2568, n. 15.

ginds, Lazarus Bonamicus. t hij alle andere literatuur ondergeschikt vond aan diens geschriften. Viglius voorspelde verder dat Viglius zijn mening over stijl wel snel zou herzien, en dat dit trouwens zijn landgenoot Herman Haye ook was overkomen. Viglius vond dat echter arrogant en dwaas, en herlas op dat moment Erasmus' *Ciceronianus* om dat soort lui beter van antwoord te kunnen dienen.²⁷

Voor Erasmus deze brief kon beantwoorden, stuurde Viglius er nog één, gedateerd 17 januari 1532 (2594). In die brief wijdde hij nog wat uit over een aantal elementen die hij al in zijn vorige brief had behandeld. Hij kwam bijvoorbeeld terug op het oordeel over Bonamicus en meldde dat Pietro Bembo meer nog dan Bonamicus door de Ciceronianen te Padua werd aanbeden.²⁸ Hij had Bembo al enkele keren ontmoet, maar aangezien die meestal Italiaans sprak, en Viglius die taal nog niet echt machtig was, verliet het contact met hem niet makkelijk.

In zijn antwoord op Viglius' brief uit november, gedateerd 8 februari 1532 (2604), vraagt Erasmus in eerste instantie om meer informatie. Waar gaat dat debat precies over, wil hij weten. Hij herhaalt ook zijn eigen basisstelling over een goede stijl. Als men ernaar streeft de jeugd Cicero als model voor imitatie voor te houden, dan gaat hij graag akkoord. Maar als we geen duim van Cicero mogen afwijken en geen enkele andere belangrijke auteur mogen lezen, dan houden de Ciceronianen zich volgens hem niet eens zelf aan dat devies. Wat de Fries Haio betreft, die heeft voor zover Erasmus weet altijd Ciceroniaans geschreven. En ook Viglius geeft hem diezelfde indruk. 'Je laatste brief', zo schrijft hij, 'had toch ook iets Ciceroniaans, weliswaar niet buitengewoon veel, maar toch wel meer dan gewoonlijk'.²⁹ Viglius moet opletten dat zijn Ciceroniaanse idealen zijn juridische carrière niet hinderen, zegt Erasmus half grappend, en hij zou zich eigenlijk beter afzijdig kunnen houden van dat soort gebakkelei. Wat Erasmus zelf betreft, hij is een Hollander en een theoloog, zo

-
- 27 Herman Haio komt ook voor in de *Ciceronianus*. Zie Bergsma's artikel in deze bundel, verwijzend naar *Ciceronianus*, 256-257: 'Bulephorus: Verder heb je nog Haye Herman, die tot dat volk behoort. Nosoponus: Ik erken dat de jongeman een goddelijke aanleg heeft. We beschikken echter over geen enkele proeve in de letteren van hem, behalve enkele brieven die in zuiverheid, schrandeheid en genoeglijkheid alles voorbijstreven. Hij zou de zegepalmen wellicht kunnen verwerven, als zijn ijver gelijke tred hield met zijn gelukkige aanleg.'
- 28 Allen 2594: 'Lazarus Bonamicus inter literarum Latinarum et Graecarum professores praecipue probatur: sed a non ita multis in factionem Ciceronianam devotis ac iuratis; qui hic patronum habent Petrum Bembum, quem semel atque iterum salutavi: sed assuevit magis Italice loqui, atque eam ob causam minus mihi saepe illo frui licet'.
- 29 Allen 2604: 'nam haec epistola tua postrema spirabat nescio quid Tullianum, non quidem praeter solitum, sed tamen solito magis.'

zegt hij *tongue in cheek*, en van zo iemand kun je toch geen Ciceroniaans Latijn verwachten? Trouwens, hij heeft Cicero altijd als een goddelijk voorbeeld bewonderd.

Erasmus' steek naar Viglius' Latijn miste zijn effect niet en lokte een zeer uitgebreide reactie uit van onze Fries. Hij stelt zich echter aan het begin niet gekwetst op, maar begint zijn brief (2632), geschreven op 28 maart 1532, erg handig. Hij stelt dat hij integendeel blij was met Erasmus, 'grapjes' die hem tegen de mening van alle Ciceronianen rond hem, toch in hun kamp onderbrachten. Bovendien geeft de brief hem de gelegenheid te reageren. Door deze retorische manoeuvre slaagt Viglius erin geen kwaad bloed te zetten bij Erasmus, maar tegelijk zichzelf te verdedigen tegen diens aantijging van Ciceronianisme.

Zijn reactie zelf begint Viglius door te benadrukken dat volgens hem studenten voornamelijk, maar niet exclusief Cicero moeten navolgen. Hij pleit daarbij voor de rijkdom van het Latijnse vocabularium en voor het belang van een brede vorming uit vele auteurs. Vervolgens gaat hij in op Erasmus' uitspraak dat hij een Ciceroniaan zou zijn. Hij ontkent dat hij ooit de imitatie van Cicero tot doel heeft gehad. Integendeel, hij houdt zich met de rechtsgeleerdheid bezig en is zo bij allerhande varianten, zelfs barbaars, Latijn gekomen waar de Ciceronianen van huiveren. Maar vroeger op school heeft hij natuurlijk Cicero gelezen en er veel van geleerd, en in het spoor daarvan ook van Lorenzo Valla. Maar toen hij de basis van de rechten onder de knie had en zelf wat commentaren wilde gaan uitgeven, wilde hij een nieuwe stijl introduceren, namelijk degene die hij kende van de rechtsgeleerden: beknopt en elegant. Dat spitsvondige Latijn dat toch vol, duidelijk, geëigend en zuiver is, leek hem heel goed te passen bij de rechtenstudie. Dat zijn dus de elementen die zijn stijl, hoe die er ook uitziet, hebben beïnvloed. En als Erasmus dan toch vindt dat Viglius Ciceroniaans schrijft, dan is dat eigenlijk een compliment.³⁰

Daarna geeft Viglius aan hoe hij betrokken raakte bij de Ciceroniaanse controverse. Toen hij in Padua aankwam, ging hij eerst naar Bonamicus' colleges over Cicero's *De oratore* luisteren. Al snel bleef hij echter wat rondhangen na afloop van het college dat aan dat van Bonamicus voorafging, de lessen van een vooraanstaande rechtsgeleerde, om met zijn collega's in de rechten te discussiëren. Daardoor kreeg hij het verwijt geen Ciceroniaan, maar een Erasmusiaan te zijn, wat natuurlijk een groot compliment was volgens Viglius. Vervolgens begonnen de Ciceronianen

30 Vgl. Postma, *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat*, 36 die hier misschien de tekst niet helemaal correct interpreteert.

Bonamicus en Bembo te prijzen, Erasmus te laken en alles ten noorden van de Alpen te minachten. Viglius kon dat niet over zijn kant laten gaan en verdedigde zich. En het feit dat de Ciceronianen in de discussie steigerden bij elk woord dat niet Ciceroniaans was, gooide alleen maar olie op het vuur. Ten lange leste vroeg Viglius hen om voor hem een uitzondering te maken, omdat hij door zijn beroep hun elegantie miste, en dat leek hen te bedaren.

Tot slot vermeldt Viglius nog dat hij de Ciceronianen hoorde roddelen over een zekere Giulio Camillo die een antwoord op Erasmus' *Ciceronianus* zou hebben geschreven.³¹ Hij kon het boek nog niet te pakken krijgen, maar hij vernam wel dat dezelfde Camillo ook een *Amphitheatrum*

- 31 In haar recente artikel 'Fame with Tongue (*Lingua verius quam calamo celebrem*) or The Gift of the Gab', *Reformation and Renaissance Review* 6 (2004), 107-123, heeft Kate Robinson het personage Nosoponus uit Erasmus' *Ciceronianus* geïdentificeerd als deze Giulio Camillo (ca. 1480-1544). Over die identificatie wil ik hier geen uitspraak doen (Paul J. Smith, 'Rabelais and the Art of Memory', in B.C. Bowen, ed., *Rabelais in Context. Proceedings of the 1991 Vanderbilt Conference* (Birmingham AL 1993), 41-54, i.h.b. 46-47, die Robinson in haar stuk overigens niet vermeldt, komt trouwens al erg dicht in de buurt van identificatie Nosoponus – Camillo), maar haar reconstructie van wat zij de 'Camillo-letters' noemt tussen Erasmus en Viglius bevat tal van fouten. Slechts drie voorbeelden: (1) 'He met Erasmus in 1531, presenting him with a ring with the signs of the zodiac, and subsequently struck up a correspondence' (Robinson, 'Fame with Tongue', 113) is incorrect. We hebben reeds gezien hoe Viglius al met Erasmus correspondeerde sinds 15 februari 1529 (Allen 2101). (2) 'Erasmus asked Zwichem to report to him on Giulio Camillo's work in Venice, and Zwichem was happy to oblige' en 'Some of the letters from Erasmus to Zwichem are not extant, but the request is apparent from Zwichem's replies' (Robinson, 'Fame with Tongue', 114) is eveneens incorrect. Viglius komt zelf met nieuws over Camillo en stelt zelf voor Erasmus daarvan op de hoogte te houden. Niets in de correspondentie suggereert dat dit op verzoek van Erasmus gebeurde. (3) 'But perhaps the most surprising of all the references to Camillo by Erasmus is in a letter to Zwichem dated 5 July 1532. In this, Erasmus discusses Camillo's Theatre, no less, in terms of it being able to excite as great a 'tragedy in study' as that which 'Luther produced in religion' (Robinson, 'Fame with Tongue', 114-115, met een verwijzing naar brief 2682) slaat de bal volledig mis. De context (meer dan Robinson zelf citeert) maakt duidelijk dat Erasmus het hier over het Ciceronianisme heeft, niet over Camillo's *Amphitheatrum*: 'Amphitheatrum nae tu scite depinxisti, opus profecto tali Rege dignum. Nunc haud admiror si quosdam male habuit meus Ciceronianus. Hinc videlicet, hinc illae lacrymae. Equidem illis istam gloriam non inuideo, sed vereor ne molitores isti non leuiorem tragoediam excitent in studiis quam Lutherus excitauit in religione' (Allen 2682; cf. Cohen, 'Viglius van Aytta als Erasmus', 9). Dat was overigens een herhaling van een uitspraak over de Ciceronianen die Erasmus al eerder had gemaakt, zie bv. 'Exorta est nova secta Ciceronianorum, quae mihi videtur non minus fervere istic quam apud nos Lutheranorum' (Allen 1706) en 'Sed malus quispiam genius hanc pestem conatur iniicere studiis, qualem iam pridem iniecit religioni' (Allen 2604).

heeft geschreven, een bewonderenswaardig werk waarin alle Ciceronische woorden over een bepaald thema, hoe vaak ze voorkomen en in welke zin, bijeengebracht en geordend zijn³² – helemaal in de stijl van Nosoponus in Erasmus' *Ciceronianus*. Viglius heeft zelfs gehoord dat Camillo naar Padua zou komen. Uiteraard zal hij Erasmus over de hele zaak op de hoogte houden. Ten slotte meldt hij nog dat de mening in deze van de beroemde Ciceroniaan Pietro Bembo hem onbekend is.

Erasmus' reactie op deze lange brief blijft even uit, de volgende brief in de correspondentie is er opnieuw één van Viglius (2657), gedateerd 8 juni 1532. In dit document houdt Viglius meteen woord en geeft hij een beschrijving van Camillo's *Amphitheatrum*. Uit die eerder vage beschrijving (die Erasmus wel zou prijzen als accuraat, cf. infra) kunnen we niettemin opmaken dat het werk om mnemotechnische redenen geconcipieerd was als een soort houten constructie vol geordende vakjes die allerhande informatie uit Cicero bevatten. Viglius kwam verder te weten dat Camillo naar eigen zeggen veel over de Ciceronische controverse had geschreven, maar slechts weinig daarvan had gepubliceerd, en dan nog exclusief in het Italiaans. Op die manier suggereert hij dat de eerder vermelde reactie op Erasmus' *Ciceronianus* niet van Camillo's hand is. Tot slot herhaalt Viglius dat het moeilijk is het contact met Pietro Bembo dat hij nastreeft te bewerkstelligen. Daarvoor kent hij niet genoeg Italiaans en Bembo spreekt niet graag Latijn.

Erasmus was duidelijk geflatteerd door Viglius' loyaliteit en ging daarom graag op deze herhaalde klacht in. Op 5 juli 1532 (2681) schreef hij zelf een brief aan Bembo waarin hij onze Fries aanbeval. Ook dit is typisch voor een humanistencorrespondentie van ons type: de gearriveerde Erasmus stuurt een *commendatio* van de jonge Viglius aan een collega. In dat korte briefje is Erasmus bijzonder positief over Viglius; hij heeft een wonderlijke handigheid van geest en een ongelooflijke oprechtheid. En hij mag dan wel uit Friesland komen, het land waar de feestgod Comus meer geëerd wordt dan Minerva, de godin van de wijsheid,³³ Bembo moet maar het voorbeeld van Agricola voor ogen houden, voor wie Viglius niet moet

32 Zie over dat *Amphitheatrum* CWE 28, 562-563 en Smith, 'Rabelais and the Art of Memory', 46-47.

33 Misschien alludeert Erasmus hiermee subtiel op de stijlcontroverse. Deze formulering doet namelijk sterk denken aan wat hij in de *Ciceronianus* schreef over deze Friezen. Zie Bergsma, ms. verwijzend naar *Ciceronianus*, 256-257: 'Dat gebied brengt werkelijk, zoals het heet, hagelwitte talenten voort, maar helaas accorderen Comus en Muzen slecht. Ik ga daarom voorbij aan een Van Langen en aan de Canters. Rudolf Agricola alleen is genoeg om een hele schare te vertegenwoordigen' en Waterbolk, 'Een Friese Terminus?', 74-75.

onderdoen. Dat is hoge lof, die Bembo trouwens zou beamen in zijn antwoord, waarin hij Viglius prijst en op de vergelijking met Agricola ingaat (Allen 2708, 29 augustus 1532).

In brief 2682, geschreven rond dezelfde datum 5 juli 1532, antwoordt Erasmus dan eindelijk op Viglius' twee brieven over de Ciceronianen en Camillo uit het voorjaar. Hij prijst Viglius' strategie in zijn omgang met de Ciceronianen en zijn accurate beschrijving van Camillo's *Amphitheatrum*. Hij begrijpt wel dat zijn *Ciceronianus* nog steeds kwaad bloed zet, maar hij is toch bang dat de Ciceronianen in de studiën een tragedie zullen ontketenen zoals Luther dat deed in de religie. Hij vindt het verder eigenaardig dat Camillo's antwoord op zijn dialoog, nochtans een document dat in Parijs gedrukt is, zo wijd verspreid is geraakt. Niettemin antwoordt hij op een aantal van de aantijgingen uit dat document. Blijkbaar is er dus bij Erasmus verwarring ontstaan over het auteurschap van deze reactie op zijn *Ciceronianus*, waarvan Viglius in zijn eerste brief Camillo als auteur had aangewezen, een toeschrijving die hij in zijn tweede brief, zij het nogal impliciet, had gecorrigeerd. In werkelijkheid was niemand anders dan de bekende Julius Caesar Scaliger (1484-1558) de auteur van deze *Oratio pro M. Tullio Cicerone contra Des. Erasmum*.³⁴ Erasmus lijkt ook wel iets in die richting te vermoeden, want hij heeft het aansluitend ook over een boek dat Scaliger als auteur in de titel voert, maar hij lijkt aan te nemen dat het om een andere publicatie gaat.

Viglius antwoordt met een wederom lange brief (Allen 2716), verstuurd op 8 september 1532. Daarin probeert hij opheldering te verschaffen over het geschrift tegen Erasmus' *Ciceronianus* waarvan hij nu zegt: 'wie het ook geweest is'. Hij is namelijk met de bovengenoemde Logus bij Camillo op bezoek geweest en deze wilde niet veel kwijt over het werk en bevestigde noch ontkende het auteurschap ervan. Viglius speculeert verder nog wat over Camillo's rol maar lijkt weinig met zekerheid te kunnen zeggen. Ook bedankt hij Erasmus voor de *commendatio* bij Bembo. Hij mocht deze inzien en de vergelijking met Agricola is hem duidelijk niet ontgaan.

Erasmus' volgende schrijven (Allen 2736) van 5 november 1532, dat niet echt een antwoord lijkt te zijn op een vorige brief, is erg kort en zegt dat ook expliciet: 'Ik moet Laconisch zijn, zeer geleerde Viglius',³⁵ waarbij 'Laconisch' een verwijzing is naar de Laconische of Spartaanse stijl van

34 Over die publicatie *Oratio pro M. Tullio Cicerone contra Des. Erasmum* (1531), zie Marcel Magnien, *Oratio pro M. Tullio Cicerone contra Des. Erasmum*, 1531, Travaux d'Humanisme et Renaissance, 329 (Genève 1999). Cf. Thomas M. Conley, 'No Way to Pick a Fight. A Note on J. C. Scaliger's First *Oratio contra Erasmum*', *Rhetorica. A Journal of the History of Rhetoric* 26 (2008), 255-265.

35 Allen 2736: 'Δεῖ λακωνίζειν, Vigli doctissime'.

de *brevitas* en misschien wel een knipoog naar Viglius' eerdere vermelding van de stilistische bondigheid.³⁶ In de brief zelf gaat het vooral over het boek van Scaliger, dat nog waanzinniger is dan wanneer Orestes het had geschreven. Hoewel Erasmus nog steeds de optie openhoudt dat Camillo iets met de zaak te maken heeft, is hij er nu van overtuigd dat Scaliger de auteur is. Hij vermeldt verder dat hij niet goed begrijpt waarom de aanhangers van Guillaume Budé (1468-1540) zo kwaad op hem zijn. Zien ze dan niet in hoeveel schade ze de studiën berokken als ze alles bekritisieren wat niet Ciceroniaans is?

In het vervolg van de correspondentie uit Viglius' Italiaanse periode komt de kwestie van het Ciceronianisme steeds minder ter sprake. Voor hij antwoordt op Erasmus' schrijven, stuurt Viglius nog een brief in januari 1533 (14 januari 1553, Allen 2753), waarin hij enige informatie verschaft over een Cicero-editie die Amerbach van plan is uit te geven, wat bewijst dat Cicero zelf geen *persona non grata* was voor Viglius of Erasmus (cf. infra).³⁷ In het antwoord (22 februari 1533, Allen 2767) op Erasmus' vorige brief komt Viglius dan niet echt terug op de kwestie van Scaliger en Camillo. Wel vreest hij dat Erasmus' *commendatio* aan Bembo, uiteraard ook een Ciceroniaan, toch niet de verhoopte vruchten heeft afgeworpen, want hij kreeg nog geen teken van hem. Viglius vermoedt dat Bembo aanstoot nam aan één van de nogal anticiceroniaanse brieven van Erasmus aan hemzelf. Een antwoord van Erasmus is niet bewaard gebleven. In de volgende brief (Allen 2791) van 17 april 1533 is het opnieuw Viglius die de pen voert. Voor onze kwestie is die van minder belang, maar er komen wel heel wat Friezen aan bod: Zacharias Deiotarus, Hector Hoxwier, Herman Haio en Cammingha. Bovendien meldt Viglius dat in Venetië Bartholomaeus Ricci's *Elocutione* ter perse gaat, wat zijn aandacht voor stijlkwes-ties nog maar eens bevestigt. In zijn antwoord van 14 mei 1533 (Allen 2810) geeft Erasmus zijn mening over de door Viglius vermelde Friezen. Hij komt ook nog even terug op Camillo's *Amphitheatrum* en ook Scaliger, wiens epigrammen in Parijs het licht zien, wordt nog even vermeld. In Viglius' volgende brief van 24 juni 1533 (Allen 2829) horen we over de Ciceronianen niets meer en dat blijft ook in de rest van de correspondentie goeddeels zo. Uit Viglius' antwoord (Allen 2854) van 2 augustus 1533 op Erasmus' vorige brief (Allen 2810) leren we dat Bembo hem blijkbaar toch echt steunt, aangezien hij zijn *Institutiones Iuris Civilis*

36 Voor Erasmus en de 'laconieke' stijl, zie Henry F. Fullenwider, 'Erasmus, Lipsius and the stilus laconicus', *Res publica litterarum. Studies in the Classical Tradition* 7 (1984), 61-72.

37 Cf. Allen 2768 aan Amerbach: 'Gratulor Ciceroni, qui tuis auspiciis prodibit in lucem. Sed vide ne te non possis explicare a pistrino, si semel eo te coniecero'. De tweede zin onthult evenwel wel wat ongerustheid van Erasmus' kant.

die bij Froben werden gedrukt,³⁸ aan hem mocht opdragen. Met Erasmus' volgende brief van 18 november 1533 (Allen 2878), waarin hij hem aanraadt religieuze controverses te mijden, en Viglius' schrijven van 5 december (Allen 2885) waarin hij al uit Bazel bericht over zijn editie van de *Institutiones* bij Froben, is deze periode in de briefwisseling tussen beiden afgerond.

Ciceronianisme, Erasmianisme en Viglius' stijl

Als uit deze Italiaanse brieven van Viglius iets blijkt, dan is het wel dat hij zich vierkant achter Erasmus schaart als het op Latijnse stijl aankomt. Viglius' houding ten opzichte van het Ciceronianisme is dan ook een exacte kopie van die van Erasmus.³⁹ Erasmus had in dat verband nooit gepleit tegen Cicero zelf, maar wel tegen de overdreven na-aperij van Cicero door de Ciceronianen. Tegen die *imitatio Ciceronis* stelde hij het gegeven van *copia verborum* en *proprietas*, taalrijkdom gecombineerd met functionaliteit, met andere woorden het juiste woord (*verbum proprium*) voor de zaak (*res*) die wordt behandeld.⁴⁰ In een brief aan Andrea Alciato (1492-1550), ook al geen Ciceroniaan, naar aanleiding van de dood van Christophe de Longueil (Christophorus Longolius, 1490-1522), die als hét voorbeeld van het extreme, ja zelfs rabiate Ciceronianisme bekend stond, had Erasmus bijvoorbeeld het volgende geschreven:

Exorta est noua secta Ciceronianorum, quae mihi videtur non minus feruere istic quam apud nos Lutheranorum. Posthac non licebit episcopos appellare patres reuerendos, nec in calce literarum scribere annum a Christo nato, quod id nusquam faciat Cicero. Quid autem ineptius quam toto seculo nouato, re-

- 38 *Institutiones Iuris Ciuilis in Graecam linguam per Theophilum Antecessorem olim traductae nunc vero primum in lucem restitutae et recognitae cura et studio Viglii Zuichemi Phrysii* (Basle, Froben, 1534).
- 39 Voor Erasmus en het Ciceronianisme, zie Harold C. Gotoff, 'Cicero vs. Ciceronianism in the "Ciceronianus"', *Illinois Classical Studies* 5 (1980), 163-173 en Idem, 'Stylistic Criticism in Erasmus' Ciceronianus', *Illinois Classical Studies* 7 (1982), 358-370. Voor een karakterisering van Erasmus' stijl, zie bv. Douglas F.S. Thomson, 'The Latinity of Erasmus', in Dorey, ed., *Erasmus*, 115-137 en Chomarat, *Grammaire et rhétorique chez Érasme*, dl 2, 711-848.
- 40 Over *copia verborum*, zie Chomarat, *Grammaire et rhétorique chez Érasme*, dl 2, 712-735. Cf. Heinrich Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik: eine Grundlegung der Literaturwissenschaft* (Stuttgart 1990³), §§ 532-536. Zie ook Erasmus' eigen traktaat *De duplici copia rerum ac verborum commentarii duo* (Parijs: J. Bade, 1512), waarover zie de inleiding in CWE, 24 en Margaret Mann Phillips, 'Erasmus and the Art of Writing', in: Coppens, ed., *Scrinium Erasmianum*, 2 dln (Leiden 1969), dl 2, 336-350.

ligione, imperiis, magistratibus, locorum vocabulis, aedificiis, cultu, moribus, non aliter audere loqui quam loquutus est Cicero? Si reuiisceret ipse Cicero, rideret hoc Ciceronianorum genus. (Allen 1706)

Er is een nieuwe sekte opgestaan, die van de Ciceronianen, en ze lijkt me daar bij jou niet minder te broeien dan die van de Lutheranen bij ons. Voortaan zullen we een bisschop niet meer 'geëerde vader' mogen noemen en onderaan onze brief niet meer 'in het jaar des Heren' mogen schrijven, omdat Cicero dat nergens heeft gedaan. Maar wat is er dwazer dan, geconfronteerd met de vernieuwingen van de tijd, van religie, gezag, politici, plaatsnamen, gebouwen, cultuur en gebruiken, niet anders te durven spreken dan Cicero dat deed? Ja, als Cicero zou verrijzen, dan zou hij zelf die Ciceronianen uitlachen.⁴¹

Deze *copia verborum* en *proprietas*, die voor Erasmus de grondvoorwaarden zijn voor een levend, bruikbaar en natuurlijk Latijn, zijn op die manier het centrale aspect van Erasmus' kritiek op het Ciceronianisme,⁴² dat hij als statisch, ontoereikend en artificieel ziet.⁴³

Zoals gezegd neemt Viglius die houding heel duidelijk over. In brief 2632 schreef hij:

Nam qui omnia ab eodem (sc. Cicerone) petenda existimat, nec usquam ab illo recedit, haud mihi perspicere videtur quam lato et quam infinito (ut sic dicam) fine scribendi dicendive usus circumscribatur. (...) Oratio quippe rerum explicandarum causa inventa est. (Allen 2632)

Want wie meent dat alles uit dezelfde auteur (nl. Cicero) moet worden gehaald en wie nooit van die auteur afwijkt, die lijkt me helemaal niet te begrijpen hoe breed en hoe oneindig (om zo te zeggen) de praktijk van spreken en schrijven kan worden gedefinieerd. (...) Want de taal is uitgevonden om dingen uit te leggen.

41 Vgl. het citaat in Binns, 'The Letters of Erasmus', 61.

42 Thomson, 'The Latinity of Erasmus', 123 en Waterbolk, 'Rodolphus Agricola, Desiderius Erasmus en Viglius van Aytta', 140-141.

43 Cf. Gotoff, 'Cicero vs. Ciceronianism in the "Ciceronianus"', 164 ('Erasmus was too good a Latinist to ignore the stylistic failure of the doctrinaire Ciceronians, too interested in communicating to restrict his style in so slavish and perfunctory a manner') en Idem, 'Stylistic Criticism in Erasmus' Ciceronianus', 360.

Viglius gaat zelfs nog een stap verder en geeft aan dat hij dat ideaal ook in de praktijk brengt. Omdat hij zelf vooral met juridisch Latijn bezig is en dat soort stijl goed past bij de studie van de rechten, conformeerde Viglius, naar eigen zeggen, zijn eigen stijl aan dat ideaal:

Arguta etiam illa brevitatis oratioque, et si non redundans, plena tamen, perspicua, propria puraque. (Allen 2632)

Die scherpe bondigheid en een manier van schrijven die, laat ze dan niet breedspakig zijn, toch vol is, duidelijk, geëigend en correct.

Maar op de keeper beschouwd is het maar de vraag hoe oprecht deze uitingen van Viglius zijn, zowel in theorie als in de praktijk. Theoretisch verkondigt hij namelijk aan de ene kant wel de Erasmiaanse stijloppvatting van de *copia* en *proprietas*, maar we zagen anderzijds dat hij het contact met de Ciceronianen niet schuwt. Hij vertoont verder veel enthousiasme voor Camillo's Ciceroniaanse *Amphitheatrum* en dat past in een algemene interesse voor Cicero die we voortdurend bij Viglius kunnen onderkennen. Inderdaad, in zijn oudst bewaard gebleven brief (17 januari 1525) vroeg Viglius zijn oom al om geld om de werken van Cicero te kunnen kopen, en hij deed dat in volmaakt Ciceroniaans Latijn.⁴⁴ Later zou hij zich ook vanuit zijn juridische interesse toeleggen op de werken van Cicero en hij was zelfs ooit van plan een uitgave te maken van *De legibus*.⁴⁵ Qua stilistische praktijk zagen we hoe Viglius zijn keuze voor een bondige stijl uitspreekt,⁴⁶ met een beschrijving die in de buurt lijkt te komen van de anticiceroniaanse of Attische stijl, zoals die later vooral door toedoen van Justus Lipsius bekendheid zou verwerven. Viglius' Latijn heeft in ieder geval geen last van Ciceroniaanse constipatie. Hij durft al eens een woord als *subticere* te gebruiken, dat pas sedert Augustinus

44 Postma, *Viglius van Ayta als humanist en diplomaat*, 17. Cf. Waterbolk, 'Rodolphus Agricola, Desiderius Erasmus en Viglius van Ayta', 134.

45 Cf. René Forrez, *Viglius' colleges De rebus creditis te Ingolstadt: Een casestudy van problematische traditie van Latijnse juridische teksten*, *Iuris scripta historica*, 18 (Brussel 2005), index, s.v. 'Cicero'.

46 Voor meer opmerkingen over Viglius' stijl, zie Waterbolk, 'Rodolphus Agricola, Desiderius Erasmus en Viglius van Ayta', i.h.b. 139-145; Bernardus H.D. Hermesdorf, *Wigle van Ayta van Zwijchem, hoogleraar en rechtsgeleerd schrijver* (Leiden 1949), 97-98 en Cohen, 'Viglius van Ayta als Erasmiaan', 11. Deze laatste noemt Viglius' stijl expliciet Erasmiaans en citeert daartoe zelfs een fragment uit een brief. Cf. Edzo H. Waterbolk, *Rond Viglius van Ayta: Enige brieven van zijn hand en enige opstellen* (Leeuwarden 1980), 40-41.

voorkomt, en hij vertoont een zekere voorliefde voor spreekwoorden, een voorkeur die hij trouwens deelt met Erasmus en Agricola.⁴⁷ Overigens, het kan bijna niet anders dan dat hij daarvoor de mosterd bij Erasmus' *Adagia* haalde, die hij erg bewonderde.⁴⁸ Zo vinden we in brief 2716 (8 september 1532, Viglius aan Erasmus) bijvoorbeeld het Plautijnse *ne gry quidem* ('niet het minst') dat inderdaad in de *Adagia* staat.⁴⁹ Die voorliefde voor spreekwoorden doet inderdaad ook minder Ciceroniaans aan en kan in verband gebracht worden met de sententieuze beknoptheid van Seneca en ook Tacitus. Ook bepaalde klankeffecten als alliteratie en paronomasie die Viglius af en toe hanteert, lijken ons eerder Attisch dan Ciceroniaans.⁵⁰

Die anti-Ciceroniaanse indruk wordt bijvoorbeeld bevestigd door het oordeel van Suffridus Petrus (1527-1597) over Viglius' stijl, dat te lezen valt in de autobiografie van Viglius, die in 1743 door Cornelis Hoyneck van Papendrecht (1730-1806) in diens *Analecta Belgica* werd opgenomen:

(...) politissimae et elegantissimae eius epistolae ad diversos amicos scriptae, in quibus singularis ac mirabilis quaedam est concinnitas, quae mediocritate modestiam, perspicuitate iudicium, elegantia eruditionem, candore benevolentiam, synceritate auctoritatem pro re nata ad quos scriptae erant, quasi peculiari quodam eius genio spirabant. Qui quidem genius etiam in aliis eius scriptis, et quidem publicatis suavissime relucet, in quibus cum optimum lumen ordinis in convenienti rerum dispositione cernitur, tum etiam apparet stylus naturalis, minime affectatus, purus et verbis propriis ac significantibus ad rerum propositarum explicationem idonee comparatus sine obscuritate, sine defectu, sine superfluitate, sine ostentatione. (Suffridus Petrus, *Prosopographia Viglii*)⁵¹

47 Waterbolk, 'Rodolphus Agricola, Desiderius Erasmus en Viglius van Aytta'.

48 Waterbolk, 'Rodolphus Agricola, Desiderius Erasmus en Viglius van Aytta', 133 en 135.

49 *Adag.* 73 (I 8,3). Erasmus had *ne gry quidem* zelf al in brief 2484 (14 april 1531, aan Viglius) in Griekse vorm gebruikt, wat nog voor extra stilistische inspiratie gezorgd kan hebben.

50 Zie bv. 'Nec est cur illius alteriusve gratiam praehebeam tuis istis luculentis in me beneficiis, quibus me studiosis commendare studes' (2767) of 'De Adagiis locupletatis debent debebuntque tibi semper studiosi omnes' (2791).

51 *Vita Viglii*, ongepagineerd. In de *praefatio* van Cornelis Hoyneck van Papendrecht lezen we verder nog volgende appreciatie: 'Ceterum stylum eius tersum, purum ac nitidum, et vere Latinum observabis in epistolis a nobis selectis, nec non in aliis, quas notis nostris interiecimus'. Ook in het poëtisch *epitaphium* van Cyprianus Vomelius (Sjoerd Stapels, ca. 1515-1578) wordt zijn stijl kort geprezen 'tantus in eloquio nitor', en in het *elogium* van Andreas Valerius (Walter Driessens, 1588-1655) vinden we een appreciatie

(...) zijn erg verzorgde en elegante brieven aan allerhande vrienden, die een bijzondere en bewonderenswaardige harmonie vertonen en die door hun gematigdheid bescheiden overkwamen, door hun duidelijkheid oordeelkundig, door hun elegantie erudiet, door hun eerlijkheid welwillend, door hun integriteit gezaghebbend (overeenkomstig de omstandigheden) voor wie ze geschreven waren, en van zijn heel eigen karakter blijkt gaven. Er komt bij hem een natuurlijke stijl naar voren, helemaal niet gekunsteld, correct en door een geëigende en functionele woordenschat op passende wijze gebruikt om het onderwerp in kwestie te behandelen, en dat zonder geheimzinnigheid, zonder zwakte, zonder overtoolligheid en zonder praalzucht.

Niet alleen keert hier de Erasmiaanse *proprietas* terug, maar we merken ook sporen van het anticiceroniaanse discours, aangezien de stijl van Cicero vaak – ook door Erasmus – als futloos en bloedloos wordt gekarakteriseerd.⁵² Tegelijk ontkent Suffridus Petrus de *vitia* van de bondige stijl: noch *affectatio* noch *obscuritas* zijn bij Viglius te merken.

Maar niettegenstaande dit beeld van een anticiceroniaanse of ten minste niet-ciceroniaanse Viglius, zijn er ook tekenen aan de wand die het omgekeerde suggereren. Zo zagen we hoe Erasmus zelf in Viglius' Latijn een behoorlijk grote Ciceroniaanse invloed erkende – een indruk die een stilistische lectuur van Viglius' Latijn lijkt te bevestigen. In zijn briefwisseling met Erasmus vinden we bijvoorbeeld regelmatig sporen van de invloed van Cicero's epistolaire lexicon, met woorden als *recrudescere* (Allen 2716), *subdubitare* (Allen 2716) of het uiterst zeldzame *submolestus* (Allen 2791), die vooral uit Cicero's correspondentie bekend zijn. Andere woorden als *impolitus* (Allen 2753) of *tarditas* (Allen 2767) zijn eveneens erg Ciceroniaans. Ook zijn *compositio* die meestal toch door volzinnen en perioden wordt gekenmerkt, en zijn retorische stijl doen Ciceroniaans aan. In het algemeen vertoont Viglius dus zeker niet dezelfde stilistische veelzijdigheid als Erasmus.

van zijn welsprekendheid: 'anno M.D.XXXII. atque Institutiones Iustinianeas publice praelegit, cum applausu fructuque audientium, ac stupore Italicorum, hominis exteri ac Belgae facundiam admirantium' (*Vita Viglii*, ongepagineerd).

- 52 Zie bv. Erasmus: 'si nostrum simulacrum quo M. Tullium effingimus, careat vita, actu, effectu, nervis et ossibus, quid erit imitatione nostra frigidius?' (*Ciceronianus*, ed. Mesnard, ASD I, 2, 630) en later Lipsius in *Cent. Belg.* III, 28 (11 februari 1597): '(...)elumbia quaedam et exsanguia scribant; quod iacentia verbis, sensibus, numeris; quod denique sic algentia, ut refrigerare possint Germanicas suas nives'.

Retoriek en pragmatiek van Viglius' Erasmianisme

Op die manier zien we dus een paradox in Viglius' uitlatingen over stijltheorie en -praktijk, die duidelijk Erasmiaans zijn, en zijn *de facto* stilistische positie en praxis, die eerder Ciceroniaans is. Maar die paradox kan volgens mij makkelijk worden verklaard uit de retorische en pragmatische geladenheid van deze correspondentie.

Net in de periode waarin Viglius bericht over de Ciceroniaanse controverse en Erasmus' positie verdedigt in Padua, zien we zijn contact met Erasmus intensiever en persoonlijker worden. In de woorden van Cohen: '(t)evoren welwillend, vriendelijk, geïnteresseerd, maar wat op een afstand en aan de buitenkant gebleven, schrijft hij nu geheel openhartig (...)'.⁵³ In die context is het logisch dat Viglius naar een manier zoekt om die goede contacten uit te bouwen en te consolideren. En aangezien controverses over stijl, een oeroud thema in het humanistische debat, over het algemeen, en zeker bij een stilistisch dier als Erasmus, zeer gevoelig lagen, zal Viglius hebben beseft dat de kwestie van het Ciceronianisme in Padua zijn kans bij uitstek was om bij Erasmus in een goed blaadje te komen. En we merken onmiddellijk dat dat werkt. Erasmus' interesse was meteen gewekt en ondanks zijn raad aan Viglius zich afzijdig te houden, is hij duidelijk dankbaar dat Viglius hem verdedigt en hem op de hoogte houdt, zelfs als bepaalde geruchten, bijvoorbeeld over Camillo en de *Oratio*, niet blijken te kloppen. Het levert Viglius bijvoorbeeld een *commendatio* bij Bembo op en later zal Erasmus ook zijn trouwe vriend Bonifacius Amerbach (1495-1562) schrijven om hem te verzoeken Viglius in Bazel welwillend te bejegenen.⁵⁴ Viglius' toenadering via zijn stellingname in het stilistische debat werkte. Zij zou er uiteindelijk in 1534 zelfs toe leiden dat Erasmus Viglius naar verluidt 'niet alleen een plaats aanbod in zijn woning, maar hem ook tot erfgenaam wilde maken, als hij maar bereid was bij hem te blijven' – dat verhaalt Viglius ten minste zelf in zijn autobiografie.⁵⁵

53 Cohen, 'Viglius van Aytta als Erasmiaan', 8.

54 Allen 2875 (aan Amerbach, 6 november 1533): 'Si hic Viglius offenderit te Basileae rogo ut candorem ingenii tui, quem in omnes bonos ac doctos expromere soles, in hunc conduplices, quo nihil inveniri potest candidius'.

55 Bergsma, ms. Haye. Zie ook Allen 2878, n. 3 en 2913, Wiebe Bergsma, ed., *E.H. Waterbolck: Omtrekkende bewegingen: Opstellen aangeboden aan de schrijver bij zijn tachtigste verjaardag* (Hilversum 1995), 31 en Waterbolck, *Verspreide opstellen*, 74, refererend aan *Vita Vigli I/1*: 13. Het is overigens nog maar de vraag hoe vriendschappelijk Erasmus' uitnodiging moet worden beschouwd. Financiële motieven kunnen zeer zeker ook op de achtergrond hebben meegespeeld. Vergelijk ook met Erasmus' uitnodiging aan Haye van Cammingha, zie het artikel van Bergsma elders in deze bundel.

Met deze Erasмияanse houding in het stilistische debat te Padua slaagt Viglius er dus in de banden met Erasmus aan te halen. Maar wat met de paradox in diens houding enerzijds en zijn Ciceroniaanse stijl anderzijds? De conclusie is duidelijk: we moeten Viglius' Erasmianisme veeleer als een bewuste strategie van zelfpresentatie en vleierij interpreteren, dan als een authentieke positie in een debat.⁵⁶ Dat ook Suffridus Petrus Viglius een niet-Ciceroniaanse stijl toeschrijft, is wellicht eerder een echo van diens stijluittalingen dan een echte filologische appreciatie. De retorische teneur van de passage en vooral ook het duidelijke chauvinisme van de Fries Suffridus Petrus wijzen ook in die richting.

Door zich als Erasмияaan op te stellen of tegenover Erasmus te *doen alsof* hij zich in Padua als Erasмияaan opstelde, slaagde Viglius er alvast in Erasmus te overtuigen van de waarde van diens vriendschap en hem dus aan zich te binden in zijn geleerdennetwerk. Net als wij wist Erasmus immers niet zeker hoe betrouwbaar Viglius' voorstelling van de zaken was. Uiteindelijk zijn we er zelfs niet helemaal zeker van dat er een authentiek debat in Padua werd gevoerd. Misschien was de hele zaak sterk overdreven, want als we de lange brief van Viglius uit maart 1532 (2632) lezen, dan zijn de kritieken van de Ciceronianen zo typisch anti-Erasмияans en Viglius' uittalingen zo typisch Erasмияans, dat het soms allemaal te mooi lijkt om waar te zijn. De controverse in Padua – of *een* controverse in Padua – was in ieder geval het gedroomde scenario voor Viglius om met Erasmus in contact te komen, een scenario waarvan hij de grote lijnen dus misschien wel zelf had geschreven. Maar hoe het ook zij, de contacten tussen Viglius en Erasmus laten zien dat een brief, en zeker een humanistenbrief, volgens het bekende spreekwoord 'niet bloost'.⁵⁷ Hoe Erasмияans Viglius' positie inzake stijl ook moge geweest zijn, de briefwisseling getuigt vooral van de handigheid waarmee hij het thema weet te gebruiken om de goedkeuring van de meester te verkrijgen. En dat zulks nog lukt zelfs met een brief die naar Cicero ruikt, bewijst precies *hoe* handig onze Viglius het wel niet aanpakte.

56 Zie de interessante verklaring hiervoor in Gotoff, 'Cicero vs. Ciceronianism in the "Ciceronianus"', 169: 'The failure for centuries of admirers and detractors of Cicero alike to attend to the basic elements of stylistic technique, though perhaps surprising, was almost universal. During so much of the Renaissance, after all, one had merely to proclaim oneself Ciceronian or anti-Ciceronian with no discernible effect on one's style. In the midst of controversy, such sloganeering is understandable, even expected.'

57 Cf. Cic., *fam.* 5, 12, 1: 'Epistula enim non erubescit.'

Appendix

Schematisch overzicht van de besproken brieven:⁵⁸

2073	12-11-1528	(aan Cammingha:) Canter, Langius, Agricola, Haio en Viglius
2101 ₂₁₁₁	15-02-1529	introdactie, steunbetuiging
2101 2111 ₂₁₂₉	01-03-1529	appreciatie van Viglius, steunbetuiging
2568 ₂₆₀₄	18-11-1531	Ciceronianisme, Logus, Bonamicus, Haio, <i>Ciceronianus</i>
2594	17-01-1532	Bonamicus, Bembo
2568 2604 ₂₆₃₂	08-02-1532	vraag om informatie, Viglius Ciceroni-aan
2604 2632 ₂₆₈₂	28-03-1532	positie t.o.v. Ciceronianisme, eigen opvattingen over stijl en imitatie, achtergrond van de controverse te Padua, Camillo's <i>Amphitheatrum</i>
2657 ₂₆₈₂	08-06-1532	informatie over Camillo's <i>Amphitheatrum</i>
2681	05-07-1532	(aan Bembo:) <i>commendatio</i> van Viglius
2632, 2657 2682 ₂₇₁₆	ca. 05-07-1532	lof voor Viglius, Camillo als auteur van de <i>Oratio</i> , Scaliger
2682 ₂₇₁₆	08-09-1532	auteurschap van de <i>Oratio</i> , <i>commendatio</i> bij Bembo
2736 ₂₇₆₇	05-11-1532	Scaliger en de <i>Oratio</i>
2753	14-01-1533	Amerbachs Cicero-editie
2736 ₂₇₆₇	22-02-1533	<i>commendatio</i> bij Bembo
2791 ₂₈₁₀	17-04-1533	Friezen, Bartholomaeus Ricci's <i>De Elocutione</i>
2791 2810 ₂₈₅₄	14-05-1533	Friezen, Camillo's <i>Amphitheatrum</i> , Scaliger
2829	24-06-1533	diverse nieuwtjes
2810 ₂₈₅₄	02-08-1533	dedicatie <i>Institutiones</i> aan Bembo
2878 ₂₈₈₈	18-11-1533	religieuze controverses

⁵⁸ Nummers en data uit Allen.

Erasmus, Tiara en de eerste collectie van de Franeker academiebibliotheek

Jacob van Sluis

Summary

The university of Franeker was founded in 1585, with a library at the start. One of the first purchases was the collection of the humanist prof. Petrejus Tiara, who died at February 9, 1586, with about 40 volumes in folio. The first description of the library has been preserved by a copy of the printed catalogue from 1601, probably made by Martinus Lydius, professor of theology. This catalogue describes a collection of about 300 folio's and 500 books in smaller formats. Erasmus is the author with the most titles, twenty-two, and four titles can be traced belonging originally to his private library. As a whole, the Franeker university library in 1601 offers a rather modern humanist collection, without a confessional emphasis, neither Roman Catholic nor Calvinistic.

Inleiding

In 1585 stichtten de Provinciale Staten, het hoogste gezag in het pas onafhankelijke gewest Friesland, een universiteit in het stadje Franeker. Haar bloeiperiode viel in de zeventiende eeuw, daarna zette een gestaag verval in. Het was een volwaardige Academie, met vier faculteiten, die bleef bestaan tot 1811 en daarna nog tot 1843 een bescheiden voortzetting kende als Athenaeum.

Al in het prille begin werd een bibliotheek opgezet. Over de directe beginperiode zijn we redelijk goed ingelicht dankzij de oudste gedrukte catalogus uit 1601, die onlangs werd heruitgegeven.¹ Aan de hand van de hierin beschreven collectie, verzameld in de eerste periode van zestien jaar, kunnen we een indruk krijgen in hoeverre deze bibliotheek een humanistische visie op de wetenschap weerspiegelde.

Om deze vraag te beantwoorden volgen we een methode met verschillende omtrekkende bewegingen. Wat was de inzet en het beleid van de verantwoordelijken voor deze bibliotheek? Hoe is de collectie ontstaan en hoe verliep de aanschaf? Welke boeken waren er, maar ook: welke

1 Jacob van Sluis, *De academiebibliotheek te Franeker anno 1601. De oudste catalogus ingeleid en opnieuw uitgegeven* (Franeker 2011). Digitaal raadpleegbaar op <http://www.mpaginae.nl/Frnkroudstecat/Franeker1601.htm>.

niet? Is het humanistische ideaal vertegenwoordigd? Blijkt dat uit de keuze voor bepaalde auteurs en in het bijzonder dan voor Erasmus?

Begin en beleid

Bij het begin in 1585 kende de universiteit te Franeker zeven hoogleraren: drie voor de theologie (Sibrandus Lubbertus, Martinus Lydius en Henricus Antonides), één jurist (Henricus Schotanus) en drie voor de *artes liberales* (Petrejus Tiara voor Grieks, Johannes Drusius voor de Oosterse talen en Lollius Adama voor de wijsbegeerte). De eerste hoogleraar voor de medische vakken werd pas in 1589 aangesteld (Alardus Auletius), maar daarbij past een kanttekening. Tiara was tevens een vooraanstaand medicus en mogelijk hoopten de curatoren dat hij ook de medische colleges zou gaan verzorgen. Tiara overleed echter al spoedig, op 9 februari 1586. Voor de academiebibliotheek is de korte aanstellingsperiode van Tiara desondanks van enorm belang geweest, omdat een groot aantal boeken uit zijn nalatenschap door Provinciale Staten werd aangekocht.

Tiara was in 1514 te Workum geboren, studeerde medicijnen in Leuven en voltooide zijn studie met een academische rondreis die eindigde met een promotie in Italië. Hij vestigde zich als arts te Franeker en werd achtereenvolgens hoogleraar Grieks aan drie pas opgerichte universiteiten: Douai (1562), Leiden (1575) en Franeker. De combinatie van Grieks en medicijnen was niet ongebruikelijk: medicijnen werd bestudeerd vanuit de Griekse teksten van Galenus en Hippocrates. Een humanistische belangstelling voor de letteren toonde Tiara met Latijnse vertalingen van Griekse auteurs als Plato, Euripides en met eigen neolatijs dichtwerk.² Het boekenbezit van Tiara moet behoorlijk groot geweest zijn. Ruim veertig folio-banden uit de eerste Franeker collectie zijn te herleiden als afkomstig uit zijn nalatenschap.³ Mogelijk waren bij deze eerste aankoop ook nog vele boeken in kleinere formaten betrokken, maar dat valt niet meer na te gaan.

Het beleid rond de bibliotheek was in deze beginjaren minimaal. Er was geen personeel aangesteld en vermoedelijk was er evenmin een vast budget voor aanschaf. De toegang was voorbehouden aan de hoogleraren, die elk een sleutel kregen. Studenten werden pas veel later toegelaten, vermoedelijk rond 1640.⁴ Het eerste reglement – een groot woord voor

2 Sybrand Galama, *Petrejus Tiara* (Bolsward 1964), 15-16, noemt Tiara een humanist op basis van een mager criterium: 'Hij werd niet geïnspireerd door Kerk of Bijbel, maar door Griekse en Latijnse schrijvers'.

3 Van Sluis, *Academiebibliotheek*, bijlage E, daar aangegeven met een asterisk.

4 Ervan uitgaande dat de grote diefstal die in 1648 werd ontdekt en waarvoor de student Nicolaas Amama werd veroordeeld, mogelijk was vanwege een openstelling voor studenten.

het ene artikel dat aan de bibliotheek werd gewijd in de academiestatuten uit 1586 – legde de verantwoordelijkheid voor de bibliotheek bij de professoren, inclusief het onderlinge toezicht.⁵ In theorie mochten de boeken niet worden uitgeleend, maar alleen ter plekke worden geraadpleegd. In de praktijk zullen de professoren echter, al dan niet in onderling overleg, wel boeken aan zichzelf hebben ‘uitgeleend’.

Onbekend is wat de aanleiding geweest is om in 1601 de eerste catalogus op te stellen. De titelpagina meldt dat dit gebeurde ‘ex decreto Magnifici Rectoris’, waarachter men een gezamenlijk besluit van de voltallige senaat kan vermoeden. Op dat moment was Henricus Antonides (1546-1614) dienstdoend rector magnificus. De samensteller van de catalogus was echter mogelijk Martinus Lydius (1539-1601). In de catalogus wordt tweemaal vermeld dat hij de boeken op volgorde en plaats heeft gezet en vervolgens ter controle aan Antonides heeft getoond, met als dagtekening 18 mei 1601. Enige dramatiek ontbreekt niet: ruim een maand later, op 27 juni, overleed Lydius.⁶ De samenstelling en de uitgave van deze catalogus vormde een eerste actie om orde op zaken te brengen en om de gebruikswaarde van de bibliotheek te laten blijken. De tweede stap op weg naar een beleid vormde de aanstelling van de eerste bibliothecaris in juni 1602.⁷

De collectie diende nadrukkelijk als een naslag- of referentiebibliotheek, ter aanvulling van het eigen boekenbezit dat elke professor thuis had staan. Dit blijkt nog niet zozeer uit de catalogus van 1601, maar wel uit het beleid dat nadien werd gevoerd. In de later uitgegeven catalogi, te beginnen met de eerstvolgende van 1626, worden vrijwel alleen boeken op het grote folio-formaat vermeld. Zulke folianten waren kostbaar in aanschaf, te duur voor particulieren en het was bijgevolg aantrekkelijk om het beperkte bibliotheekbudget te gebruiken om juist deze aan te schaffen voor gemeenschappelijk gebruik. Het is in deze betekenis dat men vanaf het begin kon spreken van een *bibliotheca publica*: geen openbare, maar een gemeenschappelijke bibliotheek. Boeken op een kleiner formaat – quarto, octavo, duodecimo of nog kleiner – hadden een veel grotere roulatiesnelheid, waren veel goedkoper en bijgevolg in het be-

5 Van Sluis, *Academiebibliotheek*, 13.

6 Voor Lydius, zie het lemma geschreven door C. van der Woude in *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, 6 dln (Kampen 1978-2006), dl 1, 146-148.

7 Voor een lijst van bibliothecarissen, zie Arie P. van Nienes e.a., *De archieven van de Universiteit te Franeker 1585-1812* (Leeuwarden 1985), 327-328. De eerste bibliothecaris, tevens academiasecretaris tot 1613 Harmannus Doman, wordt niet vermeld in de lijst bij Willem B.S. Boeles, *Friesland's Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*, 2 dln (Leeuwarden 1878-1889), dl 1, 405-406.

reik van een particulier en dus van een hoogleraar. De catalogus uit 1601 beschrijft echter nog ongeveer vijfhonderd boeken op het kleinere formaat, die waarschijnlijk in 1627 op een veiling zijn verkocht om met de opbrengst weer folianten te kunnen aanschaffen.⁸ Met een dergelijk beleid kon men zich beperken tot dure plaatwerken als atlassen, zowel geografische als anatomische, juridische commentaren met een opmaak vol glossen en meerdelige *Opera omnia*. De belangrijkste aanwijzing dat men bij de collectievorming lange tijd op de folianten was geconcentreerd, is dat de Franeker collectie, zoals die is overgeleverd in de magazijnen van Tresoar, voor het overgrote deel boeken in folio omvat. Maar zoals gezegd, dit beleid kreeg pas na 1601 vorm.

De omvang van de collectie anno 1601 was bescheiden: ongeveer driehonderd boeken in folio en vijfhonderd boeken op kleiner formaat. De catalogus van 1601 beschrijft precies hoe de folianten stonden opgesteld: achttien lessenaars (*plutei*) zijn in twee rijen van negen achter elkaar dwars geplaatst in de lengterichting van het vertrek, elke kast heeft twee planken (*facies*) met op elke plank drie tot dertig banden keurig in volgorde van opstelling vermeld. Biedt de eerste helft daarmee voor de folianten een standcatalogus, de tweede helft beschrijft de kleine boeken als een systematische catalogus per vakgebied zonder enige informatie over de wijze van opstelling. Vermoedelijk stonden deze boeken minder toegankelijk opgesteld, niet in de bibliotheekruimte zelf, maar in afsluitbare kisten of kasten, en waren ze niet bedoeld om rechtstreeks te worden geraadpleegd. Met dit verschil in opstelling en toegankelijkheid werd min of meer al vooruit gelopen op het beleid om zich toe te leggen op het verzamelen van folianten alleen.

Dat de collectie in 1601 bescheiden van omvang was, blijkt uit het feit dat in die tijd sommige geleerden omvangrijkere (particuliere) collecties bezaten.⁹ De universiteiten van Leiden en Groningen daarentegen beschikten in dezelfde periode van hun bestaan over collecties van vergelijkbare omvang. De stadsbibliotheek in Utrecht was echter beduidend groter.¹⁰

8 Van Sluis, *Academiebibliotheek*, 22-30.

9 Een voorbeeld: de veilingcatalogus van de bibliotheek van Johannes Fungerus, rector van de Latijnse school in Franeker, die in 1613 in Leiden werd geveild, omvat tachtig pagina's – <http://www.mpaginae.nl/At/Fungeruslinks.htm> – maar het is niet uitgesloten dat er bij een dergelijke veiling ook andere boeken onder diens naam werden ingebracht. Zie de bijdrage van Piter van Tuinen in deze bundel.

10 Van Sluis, *Academiebibliotheek*, 86-91.

De herkomst van de collectie en aanschaf

Weliswaar bescheiden naar omvang, maar geïnitieerd in onzekere tijden en zonder expliciet beleid, kan men toch spreken van een vliegende start voor de Franeker academiebibliotheek. Want anders dan in de voormalige bisschopszetel Utrecht, met veel kloosters binnen de stadsmuren, heeft het er alle schijn van dat Franeker niet kon profiteren van een rijk achterland met omvangrijke kloosterbibliotheeken. In 1580 was in Friesland van hoger hand de reformatie doorgevoerd en werden de kloosters ontbonden en hun bezittingen geconfisqueerd. Misschien is er in de tussentijd van vijf jaar voorafgaand aan de oprichting van de Franeker universiteit veel kloosterbezit verdwenen, want er zijn weinig aanwijzingen van de aanwezigheid van kloosterboeken in de Franeker academiebibliotheek. Geen van de banden, die al aanwezig waren in 1601 en die nu nog aanwezig zijn, toont kenmerken van eerder kloosterbezit.

Van de in 1601 aanwezige en overgeleverde banden bezitten slechts enkele een aantekening van een eerdere eigenaar, in de vorm van een *ex libris*.¹¹ Eén boek heeft een duidelijke kerkelijke herkomst, niet uit kloosterbezit maar van de vicaris van de Franeker parochiekerk, Theodardus Simonis.¹² Bij een andere band is op het voorplat op het leer met pen geschreven: 'Sum Jacobi Da[...]', wat betekent dat het boek uit het bezit kwam van helaas een niet nader te identificeren Jacob Da[...].¹³ In zo'n geval spreken we van een *supralibros*. Een *supralibros* in het leer gestempeld en verguld is afkomstig uit de aangekochte collectie van Tiara, met diens initialen P.T. en het jaartal 1576.¹⁴ Andere boeken uit zijn nalatenschap zijn herkenbaar via een eigenhandig geschreven eigendomskenmerk voor- of achterin het boek of dankzij aantekeningen van zijn hand. Het gaat vooral om titels uit de vakgebieden van de *artes* en de medicijnen. Een andere groep kan worden gereconstrueerd op basis van terugkerend gebruik van dezelfde stempels op de banden: deze groep van zesentwintig banden lijkt afkomstig te zijn uit een Duits atelier (mogelijk te Wittenberg) en omvat vrijwel alle vakgebieden.¹⁵ Er zijn geen aanwijzingen over hoe deze groep is verworven.

Titels die werden gepubliceerd tussen 1585 en 1601 zullen rechtstreeks

-
- 11 Later verworven banden hebben veel vaker een aantekening van een eerdere eigenaar of dat het boek door een met name genoemde schenker verworven is.
 - 12 'Liber Theodardi Simonis vicarii in Franeker, pro ecclesia Franekerensi', in Tresoar 601 Gdg 1 fol (= catalogusnummer 49).
 - 13 Tresoar 474 G fol (= catalogusnummer 111).
 - 14 Tresoar 94 Wbg kluis (= catalogusnummer 226); afgebeeld op de omslag van Van Sluis, *Academiebibliotheek*.
 - 15 Van Sluis, *Academiebibliotheek*, bijlage D, aangeduid met HD.

zijn verworven. De opmerkelijkste aankoop was de *Oceanus juris*, een omvangrijk juridisch verzamelwerk, uitgegeven in achttien delen verdeeld over vijftientig folio-banden en gedrukt te Venetië. Een dure aankoop, vermoedelijk ruim vierhonderd gulden, die moest voorzien in de lacune op het vakgebied van de rechten.

Afgezien van de groep-Tiara en een enkel incidenteel geval, valt er weinig te concluderen over eerdere eigenaars binnen de foliantencollectie. Over de boeken uit het tweede deel van de Catalogus van 1601, in kleiner formaat, valt niets te zeggen over een eerdere herkomst: de boeken zijn niet overgeleverd en de catalogus zelf meldt niets over hun herkomst.

De collectie inhoudelijk: ontbrekende en aanwezige kenmerken

De collectie als geheel kan inhoudelijk beoordeeld worden en dit kan langs twee lijnen: een *via negativa* die aangeeft wat de collectie niet omvatte en welke kenmerken dus niet golden en vervolgens een *via positiva* om de wel aanwezige kenmerken naar voren te halen.

We beginnen met omschrijvende kenmerken die *niet* aan de collectie toegekend kunnen worden. Allereerst kan worden gesteld dat het niet ging om een typische kloosterbibliotheek, een conclusie die in lijn ligt met hetgeen in de voorafgaande paragraaf werd vermeld over de herkomst. Niet aanwezig zijn psalters, gebedenboeken, liturgische werken en vroomheidsliteratuur, al kan men tot de laatste categorie nog wel een uitgave van de Duitse mysticus Johannes Tauler (ca. 1300-1361) rekenen.¹⁶ De aanwezigheid van een *Corpus iuris canonici* was niet voorbehouden aan kloosterbibliotheek alleen.¹⁷

De theologische collectie had geen uitgesproken confessionele kleuring. Dat is opmerkelijk. De Franeker universiteit was gesticht op een gereformeerde grondslag, maar de bibliotheek kende in 1601 nog geen gereformeerd overwicht. Johannes Calvijn (1509-1564) was uiteraard aanwezig met een *Opera omnia*-uitgave in acht delen folio en met twee kleinere uitgaven. Theodorus Beza (1519-1605) was dan weer vooral vertegenwoordigd met drie edities van zijn tekstuitgave van het Nieuwe Testament, uiteraard een basistekst voor de theologen. Een prekenbundel van zijn hand die was geschonken door de inwoners van Genève werd helaas later afgestoten.¹⁸ Uitgaven van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, van de Heidelbergse Catechismus of van Heinrich Bullingers (1504-1575) befaamde

16 In folio, catalogusnummer 87.

17 Drie delen in quarto, catalogusnummer 145.

18 Catalogusnummers 15, 18, 812 resp. 675.

Huys-boeck ontbreken, maar pasten wellicht niet bij het karakter van een referentiebibliotheek.

Opmerkelijk is echter het ontbreken van werken van andere reformatoren. Dat geldt zowel voor gereformeerden als voor lutheranen. Geheel ontbreken bijvoorbeeld Huldrych Zwingli (1484-1531), Maarten Luther (1483-1546), Martin Bucer (1491-1551), Heinrich Bullinger, Johannes a Lasco (1499-1560), Guillaume Farel (1489-1565) en anderen. Van Philipp Melancthon (1497-1560) waren enkele werken aanwezig. Doperse geschriften, met name van Menno Simons (ca. 1496-1561) ontbraken eveneens. Van de katholieke theologen uit de periode van de scholastiek was alleen een editie van Thomas van Aquino (1225-1274) bezorgd door Thomas Cajetan (1468-1534) te vinden,¹⁹ maar geen Johannes Duns Scotus (1266-1308) of Jean Gerson (1363-1429), en evenmin eerdere auteurs als Anselmus van Canterbury (1033-1109) of Petrus Abelardus (1079-1142). De kerkvaders, gewaardeerd binnen alle confessies, zijn aanwezig in folio-edities van Augustinus (354-430), Ambrosius (339-397), Hieronymus (347-420), Chrysostomus (ca. 345-407) en Origines (ca. 185-253/54).²⁰ De theologische collectie was dus veelkleurig geschakeerd, inclusief een uitgave van de Koran.²¹

Een karakteristiek die men vanaf het prille begin *wel* zal hebben nagestreefd, is die van universiteitsbibliotheek, gericht op de vier faculteiten en de onderwezen vakgebieden. De verdeling van de boeken over de vakgebieden kan in een tabel worden weergegeven. Voor de schuine streep staat het aantal banden, daarachter het aantal titels dat in deze banden is ingebonden. De laatste kolom, met het percentage per vakgebied, is gebaseerd op het aantal titels.

	<i>folianten</i>	<i>kleiner</i>	<i>totaal</i>	%
theologie	64 / 105	62 / 81	126 / 186	20,8
rechten	8 / 34	4 / 4	12 / 38	4,3
geneeskunde	42 / 37	48 / 81	90 / 118	13,2
artes	147 / 130	313 / 421	460 / 551	61,7
<i>totaal</i>	261 / 306	427 / 587	688 / 893	100

19 Catalogusnummer 88.

20 Hier wordt afgezien van het vermelden van de catalogusnummers, want die zijn eenvoudig te achterhalen via het register van Van Sluis, *Academiebibliotheek*.

21 Catalogusnummer 94.

Rechten is evident ondervertegenwoordigd. Blijkbaar bevonden zich in de overgenomen en geconfisqueerde collecties weinig juridische boeken. De aankoop van de *Oceanus juris*, een omvangrijk en duur naslagwerk, moest deze lacune opvullen.²² De andere aanwezige juridische werken zijn voor het merendeel ook tamelijk recente uitgaven. Theologie en medicijnen zijn iets ondervertegenwoordigd.

Ruim de helft van de aanwezige titels omspant de veelheid aan vakken uit de *artes*. De uitsplitsing naar vakken valt moeilijk te maken, omdat de gehanteerde systematische onderverdeling alleen in het tweede gedeelte van de catalogus is doorgevoerd, zij niet aansluit op een uitsplitsing van vakken naar moderne maatstaven, en daarmee lastig te projecteren valt op het foliantendeel. Maar de onevenwichtige verdeling over de vier faculteiten zal in 1601 bij het opstellen van de catalogus al zijn opgevalen. Met het erop volgende beleid om de kleinere formaten af te stoten, kon men een evenwicht bewerkstelligen: negatief omdat zoveel kleine en courante boeken aan de *artes* gerelateerd waren, immers als propedeuse niet meer dan een voorbereidende fase in het curriculum, en positief, omdat met de opbrengst folianten voor de drie hogere faculteiten konden worden aangekocht.

De collectie inhoudelijk afgemeten aan humanistische auteurs

Een academiebibliotheek dus, hoewel nog onevenwichtig samengesteld, maar zonder confessionele kleuring. In hoeverre valt deze collectie als humanistisch te kenschetsen, gelet op voor het humanisme kenmerkende aandachtsvelden en humanistische auteurs?

Desiderius Erasmus (1466/69-1536), wellicht de bekendste vertegenwoordiger van het humanisme, is de auteur die het meest veelvuldig aanwezig is in de Franeker bibliotheek, hetzij als auteur, hetzij als editeur: tien titels met zeventwintig banden in het eerste foliodeel en twaalf titels in het tweede deel. Eigen werk is volledig aanwezig in de *Opera omnia* in negen banden in folio.

Nog op een andere wijze is Erasmus opvallend aanwezig. Vier folio-titels zijn afkomstig uit de nalatenschap van Erasmus, stonden ooit in zijn privébibliotheek en zijn voorzien van een eigenhandig geschreven *exlibris*: 'Sum Erasmi'. Het gaat om de volgende vier titels, alle gedrukt door Aldus Manutius (1449-1515) en zijn opvolgers:

- Dioscorides, *De materia medica*, Nicander, *Theriaca*, *Alexipharmaca*, 1499; catalogusnummer 192.

22 Van Sluis, *Academiebibliotheek*, 79.

- Plutarchus, *Opuscula LXXXII: index moralium omnium, & eorum quae in ipsis tractantur, habetur hoc quaternione. Numerus autem Arithmeticus remittit [O > tt] lectorem ad semipaginam, ubi tractantur singula*, 1509; catalogusnummer 214.
- Plutarchus, *Quae vocantur parallela hoc est vitae illustrium virorum Graeci nominis ac Latini, prout quaeque alteri convenire videbatur, digestae*, 1519; catalogusnummer 213.
- Galenus, *Librorum pars prima / quinta*, 1525 (5 banden); catalogusnummer 174.

Het is goed mogelijk dat deze vier boeken zijn aangekocht vanuit de nalatenschap van Tiara.²³ Overigens, ook Lydius had grote belangstelling voor Erasmus, al liet hij zulks – als theoloog was hij onbesproken orthodox – niet blijken. Hij schreef een *Apologia pro Desiderio Erasmo*, waarin hij diens visie op verschillende dogmata uittekende en hem vrijpleitte van beschuldigingen van arianisme. Maar dit pleidooi voor de grote humanist leek hem op dat moment waarschijnlijk niet opportuun, want het werd pas ruim een eeuw later voor het eerst gedrukt, in 1702 en opgenomen in de tiendelige Erasmus-uitgave bezorgd door Johannes Clericus (1657-1736).²⁴ Lydius' naaste collega Sibrandus Lubbertus (ca. 1555-1625), toch een streng calvinist die graag de polemieek zocht, kon op een vergelijkbare heimelijke wijze een vriendschappelijke correspondentie voeren met een notoire vrijdenker, de Leidse hoogleraar Bonaventura Vulcanius (1538-1614);²⁵ men behoefde een ketter nu ook weer niet publiekelijk te verketteren wanneer daartoe geen aanleiding was. Hoe dan ook, de onverdacht orthodoxe Lydius zal bij het opstellen van de catalogus van 1601 niet met afkeer de boeken van Erasmus en van andere humanisten hebben beschreven.

De overgenomen boeken van professor Petrejus Tiara weerspiegelen diens humanistische werkwijze.²⁶ De collectie omvat alle vakgebieden en meerdere talen. Voor het eigen vakgebied van de medicijnen bezat Tiara bijvoorbeeld Galenus (131-201-216) en Hippocrates (ca. 460 v. Chr.-370 v. Chr.) in het Grieks, Avicenna (980-1037) en Plinius (de Oudere) (23/24-79) in het Latijn en een Duitse Paracelsus (1493/94-1541). Tiara's belangstel-

23 Uitgebreider in Van Sluis, *Academiebibliotheek*, bijlage A, 193-198.

24 Tekst en toelichting op: <http://www.mpaginae.nl/At/MLydius.htm>.

25 Wiebe Bergsma, 'Een geleerde en zijn tuin. Over de vriendschap tussen Lubbertus en Vulcanius', *De zeventiende eeuw* 20 (2004), 96-121.

26 De boeken die te herleiden zijn tot de collectie-Tiara zijn met een asterisk aangegeven in Van Sluis, *Academiebibliotheek*, bijlage E. Het gaat alleen om folianten; onbekend is of er ook kleinere formaten werden aangekocht uit de collectie-Tiara.

ling was breed en hoofdzakelijk gericht op de Oudheid en de vroege kerk. Aan theologen bezat hij Griekse en Latijnse kerkvaders, en van moderne theologen alleen de reeds genoemde *Opera omnia* van Erasmus. Filosofie bestreek de periode vanaf de vroege Griekse oudheid, met Plato (427-347 v. Chr.) en Aristoteles (384-322 v. Chr.), tot aan de late Latijnse oudheid, met Boëthius (ca. 480-525). Tiara maakte een goed gebruik van zijn boeken, getuige aantekeningen in de marge of de aanvulling met een door hem zelf vervaardigd register.

Kenmerkend voor een uit het humanisme voortkomende belangstelling is de aanwezigheid van tamelijk veel Hebreeuwse boeken. Pronkstuk is een Talmoed in negen folio-delen. Er zijn Hebreeuwse bijbels en verschillende Hebreeuwse woordenboeken. De andere semitische talen zijn spaarzaam aanwezig: een Koran, zij het in het Latijn, en een grammatica voor het Syrisch.

Bij de kleine formaten is er een groep 'Authores graeci' met negendertig banden. In feite is het aantal Griekse auteurs veel omvangrijker, want in andere rubrieken staan eveneens veel Griekse uitgaven.²⁷ De 'Autores Latini', d.w.z. schrijvers overwegend uit de Romeinse Oudheid, vormen met vijftig banden eveneens een omvangrijke groep. De klassieke auteurs zijn dus goed vertegenwoordigd. Ter vergelijking: bij de kleine formaten tellen de 'Theologici' vierenvestig banden.

Eveneens opvallend bij de kleine formaten acht ik het tamelijk grote aantal banden in de rubrieken 'Cosmographici, & regionum descriptores' en 'Historici, Ethici & Logici', met zeventwintig en respectievelijk vierendertig banden. Deze rubrieken omvatten historische en geografische werken, met veel (reis-)beschrijvingen die de gehele toenmalig bekende wereld bestreken: van Moskou tot Florida en Peru, en dat in uiteenlopende moderne talen: Duits, Frans, Spaans, Italiaans. Hier toonde de bibliotheek een mate van actualiteit die het Middeleeuwse genre van wereldkronieken oversteeg.

Actualiteit valt ook af te lezen aan de aanwezigheid van moderne auteurs.²⁸ Bijvoorbeeld de vertegenwoordigers van de Italiaanse renaissance, zoals Francesco Petrarca (1304-1374), Lorenzo Valla (1405/07-1457), Enea Silvio Piccolomini (die als paus de naam aannam van Pius II) (1405-1464) en de andere telg van de familie Piccolomini, de astronoom Alessandro (1508-1578), Marsilio Ficino (1433-1499), Pietro Pomponazzi (1462-

27 Opmerkelijk is dat Griekse edities van Plato onder 'Authores graeci' vermeld staan (catalogusnummers 445, 452), maar Aristoteles onder de 'Logici apud Historicos & Ethicos' werd gerangschikt (489).

28 Hier wordt afgezien van het vermelden van de catalogusnummers, want deze zijn eenvoudig te achterhalen via het register van Van Sluis, *Academiebibliotheek*.

1525), Giovanni Pico della Mirandola (1463-1494) en Francesco Patrizi (1529-1597). Voorts zijn uit noordelijkere streken afkomstig de natuurwetenschappers: Georg von Peurbach (1423-1461), Johannes Regiomontanus (1436-1476), Nicolaus Copernicus (1473-1543) (maar geen Tycho Brahe, 1546-1601), Gerard Mercator (1512-1594), Andreas Vesalius (1514-1564), en er zijn veel boeken van Conrad Gesner (1516-1565). Noordelijk humanisme is er met Rudolf Agricola (1444-1485), Johannes Reuchlin (1455-1522), Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim (1486-1535), Michael Neander (1529-1581), Philipp Melanchthon zoals gezegd, Justus Lipsius (1547-1606); en uit Frankrijk Guillaume Budé (1468-1540), Josephus Justus Scaliger (1540-1609), Isaac Casaubon (1559-1614), en vooral vader Robert (1503-1559) en zoon Henri Estienne (1528-1598). Radicale denkers als Niccolò Machiavelli (1469-1527), Michel de Montaigne (1533-1592) en Giordano Bruno (1548-1600) ontbraken.

Slot

Aangaande de vraag of de Franeker Academiebibliotheek anno 1601 te kenschetsen valt als een (bewust opgezette) humanistische bibliotheek, is het lastig een eenduidig oordeel te vellen. Immers, de vraag veronderstelt dat een gericht aanschafbeleid werd gevoerd dat wel of niet als humanistisch te karakteriseren valt. Maar niets wijst erop dat gericht werd verzameld en dat iemand verantwoordelijk was voor de aanschaf van nieuwe boeken.

Onze onderzoeksvraag moet dus worden beantwoord voor een boekenverzameling waaraan we in terugblik geen visie of masterplan kunnen toeschrijven. Het toeval zal in belangrijke mate hebben geregeerd. Maar misschien schieten de overgeleverde bronnen wel tekort en werd met meer beleid aangeschaft dan valt te achterhalen. Want het uiteindelijke totaalbeeld dat oprijst is dat de Franeker academiebibliotheek een goed geoutilleerde en naar actueel onderzoek afgewogen collectie bezat, zonder een uitgesproken confessioneel karakter en zonder radicale uitschieters. Het humanisme in de brede zin van het woord was goed vertegenwoordigd.

Toen het beleid in Franeker vorm begon te krijgen, na 1601, leek de bibliotheek haar brede humanistische karakter te verliezen. Immers, de aanwezige literatuur aan humanisme bestond voor een belangrijk deel uit boeken in kleine formaten. Met het afstoten van de kleine formaten in de jaren 1620 ging het humanistische karakter van de bibliotheek, dat in 1601 nog duidelijk aanwezig was, voor een belangrijk deel verloren.

‘Komt, leert vrijen!’ Maakte Erasmus school in Friesland?

Piter van Tuinen

Summary

Till well into the eighteenth century Erasmus held a prominent position in the curriculum of Dutch Latin schools. Many teachers as well as other ‘men of letters’ possessed editions of his books. This article’s focus is on Erasmus’ reception in Friesland and the Frisian Latin schools. To illustrate this the Frisian humanist and classical scholar Joannes Fungerus (1556- 1612) is taken as a model. Educated at the Collegium Trilingue in Leuven, where Suffridus Petrus was his patron, he became headmaster in the Latin schools of Bolsward, Leeuwarden and Franeker. His *Quaerorum doctrina et recta educatione liber* (1584 and 1586), the first of many Latin publications, demonstrates how strongly he was influenced by Erasmus. His important library with ca. 1500 items held as many as 33 *Erasmiana*.

Inleiding

De reiziger uit Holland die omstreeks 1600 de Zuiderzee overstak naar Friesland, was ongetwijfeld blij als hij de contouren van de stad Harlingen ontdekte. Tussen molens en torens ontwaarde hij boven op de dijk het tweekoppige monument voor Caspar de Robles (1527-1585). Was hij een geleerde humanist, dan herkende hij in deze Stenen Man tot zijn geruststelling Erasmus’ (1466-1536) Terminus.¹ *Et in Frisia ego*. De Friese havenstad heeft nog een tweede associatie met de grote Rotterdammer. Daar verwijst bovenstaande titel naar. Die is ontleend aan een aanbevelingsversje voor de berijmde vertaling van het colloquium ‘Proci et Puellae’, *Dat is: Een Bespreck oft Vryage tusschen een Vryer ende Vryster, handelende van den Echten-Staet*.² Deze vertaling uyt het Latijnsch des seer vermae-

1 Edzo H. Waterbolk, ‘Een Friese Terminus? Een aspect van Erasmus’ invloed in het noorden der Noordelijke Nederlanden’, *De Gulden Passer* 47 (1969), 76-80.

2 H.G. de Leeuw, *In-leydende Aen-Radinge Tot P. Gheest-Dorps Vryage Bespreck*: ‘Vryers die gaern u gerieff / hadt van u verkooren Lief / Komt leert vryen van dees’ Gheest / Dorp er, moedig, onbevreesd.’ Dit is een versje voor *Desid. Erasmi Colloquium Proci et Puellae*. *Dat is: Een Bespreck oft Vryage tusschen een Vryer ende Vryster, handelende van den Echten-Staet*. Vvt het Latijnsch vertaelt, ende in Duytschen Rijme, Poëtischer wijze, nae de Roodenburgsche stijl, voorgesteld, Door P. Gheest-Dorp. Tot Leeuwarden, Gedrukt by Claude Fonteyne, Boeckdrucker, Voor Ielle Fettjesz. Boeck-Vercooper, woonende tot

rden ende Loff-weerdigen Erasmi Roterodami, werd in 1627 in Leeuwarden gedrukt voor de Harlinger boekverkoper Jelle Fettjesz. (actief in eerste helft 17e eeuw).

De berijmer was Petrus Geestdorp (ca. 1608-1646),³ een Harlinger student in de theologie en oud-leerling van de Latijnse school, pal tegenover de boekhandel. Zo kon de Harlinger 'konstlievende jeugd', 'de gunstige lesers en leserinnetjes die dit vryage-bespreck sult in handen krijgen', aan wie het werkje is opgedragen, de *bonae artes* mooi combineren met de *ars amatoria*. In de schoolwetten van 1672 wordt de leerlingen in elk geval expliciet verboden om de plaatselijke 'huysen van verleidinge' te bezoeken.⁴ De vrije, enigszins boertige vertaling doet denken aan Jan Jansz. Starter (1593-1626), van wiens *Friesche Lusthof* in hetzelfde jaar een vierde druk verscheen. Ook hij had enige jaren in de havenstad gewoond. Zou hij naast Geestdorp gelegen hebben in de winkel van Jelle Fettjesz? Of deelde deze boekhandelaar de bezorgdheid van zijn latere Leeuwarder collega Wopke Eekhoff (1809-1880)? Die vroeg zich in een brief uit 1862 aan tekstbezorger Van Vloten (1818-1883) af: 'Kan ik, durf ik vragen, kan ik Starter bij mij op de toonbank ter inzage leggen, als de latijnsche jongens komen en daaruit mij een en ander voorlezen?'⁵ Onzin, vindt Van Vloten. De jonge latinisten weten toch wel 'de ondeugendste elegietjens' uit te zoeken. 'Want wie Ovidius tot zijn beschikking heeft, zal uit Starter geen kwaad meer leren.'

Geestdorp zal Erasmus' *Colloquium* wel op school hebben gelezen. Ook zijn latere vriend en geestverwant, de Friese dichter Gysbert Japix (1603-

Harlinghen op de Wortel-Haven. Anno 1627. Voor Erasmus' *Colloquium Proci et Puellae* zie Desiderius Erasmus, *Gesprekken*, vert. Jeanine De Landtsheer (Amsterdam 2001) 89-113, 543-545. In de *Poëmata pleraque posthuma* (1667) van de Leeuwarder rector Tobias Gutberleth paradeert de Procus (Pamphilus) uit het *Colloquium* nog in een opsomming van vrijers: 'Het is bekend met wie Pamphilus vree...', ibidem, 43.

3 Voor Geestdorp zie Philippus H. Breuker, 'Petrus Geestdorp, freon fan Gysbert Japix, en syn geastlik fermidden' in Idem, ed., *Coulonnade. Twa-en-tweintich Fariaasjes, oanbean oan mr. dr. K. de Vries* (Leeuwarden 1980), 43-53.

4 Zware straffen worden opgelegd aan de leerlingen 'de welcke in herbergen, huijsen van verleidinge, ofte enige andere verderfelijke wegen coomen in te slaen', *Reglement voor de Latijnsche scholen binnen Harlingen*, Cap. 4, art. 8 (HCL, C164).

5 Johannes van Vloten, *Friesche Lusthof* (Utrecht 1864), VIII-IX. In 1669 werd in Leiden de weduwe van een boekverkoper aangeklaagd omdat ze 'seeckere vuile en schandaleuse boeckiens' aan leerlingen van de laagste klassen van de Latijnse school verkocht. Zie P. Hoftijzer, 'Leidse studentenbibliotheken in de zeventiende eeuw' in Jos M.M. Hermans e.a., eds., *De Franeker universiteitsbibliotheek in de zeventiende eeuw* (Hilversum, 2007), 148.

1666), heeft het mogelijk gekend. Hij had in Bolsward de Latijnse school bezocht en bezat een aantal Latijnse boeken.⁶ Philippus Breuker heeft als eerste een relatie gelegd tussen dit *Colloquium* en een versje van de Bolswarder schoolmeester.⁷ In elk geval heeft Gysbert Japix, wellicht dankzij Geestdorps berijming, de bedoeling van Erasmus begrepen, getuige de laatste regel.

Erasmus op Friese scholen

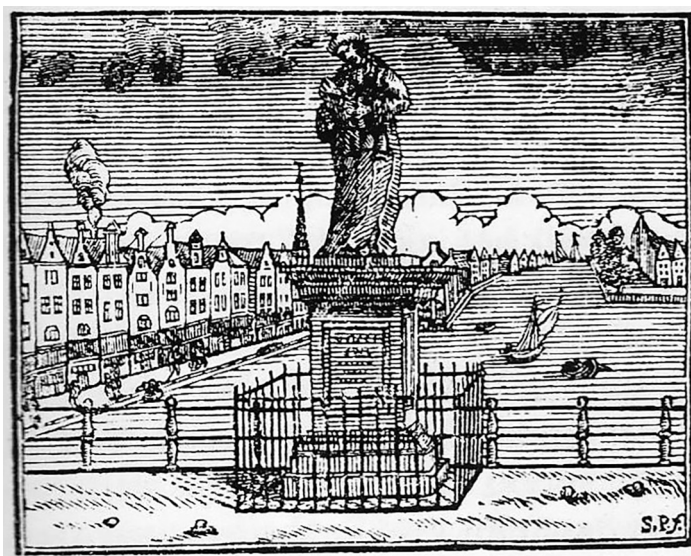
Met deze Harlinger vertaling is Erasmus' receptie in het Friese onderwijs geïntroduceerd. In navolging van vooral Cornelis Augustijn zie ik hem primair als *grammatistes*, zoals hij zichzelf graag noemde, *man of letters*, filoloog, liefhebber van het Woord en de woorden.⁸ Hij was een *praeceptor*, pedagoog, maar geen *grammaticus*, één van die dorre schoolmeesters die hij zo ongenadig belachelijk maakte. Zijn geestige gesprekken hebben ongetwijfeld de Latijnse school ook voor Friese leerlingen minder saai gemaakt.⁹ In dit stuk wordt de mogelijke invloed van Erasmus op de scholen in Friesland nagegaan. Dat doen we vooral door te kijken naar het aandeel van zijn werken in het curriculum en naar de aanwezigheid van zijn boeken in Friese bibliotheken.

De *Colloquia* van Erasmus worden zeven keer in een lesrooster van een Friese school genoemd (bijlage 1). De gemakkelijker geachte gesprekken van de protestantse Mathurin Corderius (1479/80-1564) komen elf keer voor, evenals de *Disticha Catonis*. Daarnaast zullen ook zijn uitgaven van klassieke auteurs en van het Nieuwe Testament hun weg naar de scholen wel gevonden hebben. Erasmus is dus vanaf 1584 (maar waarschijnlijk ook al eerder) en tot in de achttiende eeuw op Friese scholen gelezen, doorgaans in de rector's klas. Dit wijkt nauwelijks af van de situatie elders: grote populariteit in de zeventiende eeuw, die daarna

- 6 Philippus H. Breuker, *It wurk fan Gysbert Japix* (Leeuwarden 1989), II-I, 215 noemt de 'Lingua Erasmi wt de tonge Latinse tale' en 'Een partij ofte groot gatal latynse boecken'.
- 7 Breuker, *It wurk fan Gysbert Japix*, II-I, 303-304 en 418-419. Gysbert Japix, eerste couplet van 'To-Haecke' achter het gedicht 'Friesche Tjerne, in de *Friesche Rymlyrye* (1668): 'Swiet, ja swiet iz't, oere miete, / 't Boaskien fore jonge Lie, / Kreftig swiet iz't, siz ick jiette, / Az it giet mey A'ders rie'.
- 8 Cornelis Augustijn, *Erasmus* (Baarn 1986), 165.
- 9 Philippus H. Breuker, 'Learboeken op de akademy en de Latynske skoallen yn Fryslân (1585-1685)' in Goffe Th. Jensma e.a., eds., *Universiteit te Franeker 1585-1811: Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool* (Leeuwarden 1985), 438-451; Sybren Sybrandy, 'Erasmuslektuer yn Fryslân oant 1700', *De Vrije Fries* 50 (1970), 14-22.

geleidelijk afneemt.¹⁰ In de kleinere Friese scholen vervingen de *Colloquia* de lectuur van de wat moeilijker schrijvers. Erasmus, Terentius (195/190 v. Chr.-159 v. Chr.), Cicero (106 v. Chr.-43 v. Chr.) en mogelijk iets van Ovidius (43 v. Chr.-17) zullen er de Latijnse bagage van de schoolverlaters hebben gevormd. In Leeuwarden stond het grootste gymnasium, dat de beste academische vooropleiding bood. Hier kreeg de leerling geen *Colloquia* van Erasmus voorgeschoteld, maar een zwaarder lectuurprogramma uit de klassieke auteurs.¹¹

Afb. 1. Vignet van de Leeuwarder uitgever Wiger Wigers in zijn uitgave van Erasmus' *Colloquia* uit 1757.

Eigen Friese uitgaven van Erasmus' geschriften zijn, voor zover getraceerd, schaars, als de door hem becommentarieerde *Disticha Catonis* niet worden meegeteld (bijlage 2). Het is opmerkelijk dat de Leeuwarder

- 10 In de *Hollandse Schoolordre* van 1625 worden de *Colloquia* van Erasmus naast die van Corderius genoemd, evenals Erasmus' *De civilitate morum puerilium*. Voor stijloefeningen wordt zijn *De conscribendis epistolis* aanbevolen. Later verdwijnt hij uit de schoolprogramma's. In Gelre was het andersom: Corderius in de zeventiende eeuw en daarna de *Colloquia* van Erasmus.
- 11 In de Leeuwarder schoolwetten uit 1702 wordt uitgebreide lectuur van de bekende schrijvers voorgeschreven. Voor Isocrates' *Ad Domicum* en de *Dialogoi* van Lucianus zullen wel de uitgaven van Erasmus gebruikt zijn. Zie ook Sybrandy, 'Erasmuslektuur yn Fryslân oant 1700' en Breuker, 'Learboeken'.

drukker Wiger Wigers (1716-1803) in 1757 nog een uitgave van een aantal *Colloquia* van Erasmus in zijn schoolboekenfonds opnam, in combinatie met het populaire honderdtal van Corderius. Dit boek was voor veertien stuivers te koop in zijn winkel 'in de Rotterdamse Erasmus', zijn logo en mogelijk zijn uithangbord (zie afb. 1 bij dit artikel en ook afb. 1 op p. 2 van dit *Beaken*nummer). De voorstelling met het Erasmusbeeld van Hendrick de Keyser (1565-1621) op de Markt van Rotterdam is overgenomen uit deel I van de Leidse editie van de *Opera Omnia* uit 1703.¹² In een ander schoolboek uit 1764 noemt hij zich 'in Erasmus'.¹³ Kennelijk beschouwde Wigers de Rotterdammer als een *unique selling point* voor zijn fonds. De toevoeging *in usum scholae Erasmianae* zou in diezelfde richting kunnen wijzen – Erasmiaans als synoniem voor Latijns –, maar er is een simpeler verklaring. Deze editie is namelijk een herdruk van een Rotterdamse uitgave, met een vertaling van de honderd 'tsamenspraken' van Corderius, gemaakt door de leraren 'in de Erasmiaansche school' van Rotterdam. Die vertaling was overigens in 1704 door de Bolswarder rector Johannes Hilarides (1649-1725) 'van ontallyke onverdraagelijke misslagen gebeterd', volgens de lovende recensie van Willem Sewel (1654-1720) in zijn tijdschrift *Boekzaal der geleerde wereld*.¹⁴

Kunnen we ook iets opmaken uit Erasmus' aanwezigheid in de boekenkasten van Friese geleerden? Dankzij het waardevolle inventarisatieproject van de Fryske Akademy van boekenlijsten uit veilingcatalogi en boedelinventarissen, het zgn. Apparaat Breuker, kan geteld worden hoe vaak Erasmus en diens geschriften worden vermeld.¹⁵ Maar Breuker heeft er terecht op gewezen dat men voorzichtig moet zijn om uit deze gegevens algemene conclusies te trekken over de geleerdheid van de Friezen, hoe

- 12 *Opera omnia*, ed. Pieter van der Aa (Leiden, 1703-1706). Wiger Wigers begon in Leeuwarden in de Peperstraat een boekwinkel (1747) en drukkerij (1750) en verhuisde in 1752 naar een pand op de Kelders. Zie de website van Martin Engels, 'MpaginaE' (<http://mpaginae.nl/html>), 'Erasmus'/'Erasmus in Leeuwarden'. Voor de titel: zie bijlage 2. Zie ook Catharinus P. Hoekema, Peter Karstkarel, Philippus H. Breuker, *Eekhoff en zijn werk* (Leeuwarden 1980), 196-197. Voor het standbeeld: Paula Koning, *Erasmus op de markt* (Rotterdam 2009), 18-30.
- 13 *Catonis Disticha de moribus ad filium. In usum scholarum*. Met vertaling *Zedelijke Tweeklachten*. Te Leeuwarden. Bij W. Wigeri. Boekdrukker op de Kelders, in Erasmus.
- 14 Willem Sewel, *Boekzaal* (Amsterdam bij Fr. Halma, 1705), II, 42. Johannes Hilarides' vertaling met een *Voor- en Naarede van de beste Leerwyze voorzien* verscheen in 1704 bij Jac. Horreus in Franeker. Hilarides prees overigens in zijn inaugurele rectorale rede in Bolsward (1699) Erasmus' *De utraque rerum et verborum copia* nog aan 'als een gouden boekje, door de scholen te lang genegeerd'.
- 15 Het Apparaat Breuker is raadpleegbaar op de Fryske Akademy.

verleidelijk dit ook is.¹⁶ De Dokkumer brouwer Occo Jansen (geattesteerd in de eerste helft van de 17e eeuw) had tussen zijn vijftig boeken twee keer een Latijnse Erasmus. Zegt dat meer dan de zes van dominee Baltasar Bekker (1634-1698), de acht van rector Reinerus Neuhusius (1608-1679) of de zeventien van hoogleraar Petrus Moll (1596-1669)? Digitale ontsluiting van dit rijke materiaal zou voor verder onderzoek zeer welkom zijn. In elk geval lijken de geïnterpreteerde Erasmus-collecties van Friese rectoren niet uitzonderlijk (bijlage 3). Zij werpen dan ook geen beter licht op Erasmus' receptie in het onderwijs. Er is echter één uitzondering. Over hem zal het nu verder gaan, want hij is naar mijn mening de Friese *praeceptor* die Erasmus het best vertolkt en vertaald heeft voor Friese oren.

Een Friese rector/humanist

In juni 1588 schrijft de hoogleraar Hebreeuws uit Franeker een briefje aan de rector in Bolsward:

Er is hier een student uit Duitsland die een baantje in het onderwijs zoekt. De andere Friese scholen zijn al voorzien, weet ik, van nieuwe meesters. Maar hoe het met uw school staat, is mij niet bekend. Daarom leek het mij maar het beste om hem naar u toe te sturen met dit briefje. Als er een vacature is, hoop ik dat u het niet bezwaarlijk vindt om hem met een goed woordje bij uw magistraat aan te bevelen, zoals wij nu bij u doen. Als deze aanbeveling enig gewicht bij u in de schaal legt, dan zult u mij – u onbekend – zeer aan u verplichten en u zult naar ik verwacht geen spijt krijgen van het verlenen van een gunst aan deze geleerde jongeman. Gegroet, erudiete heer, en doe mij een plezier, ook al kent u mij wellicht niet.¹⁷

16 Philippus H. Breuker, *Friese cultuur in de jonge Republiek* (Leiden, 1991), 4-5. Klaas van Berkel, 'Franeker als centrum van ramisme', in: Jensma, e.a. eds., *Universiteit te Franeker*, 424-437, hier 430.

17 Martin H.H. Engels, *Johannes Drusius sr. 70 brieven, 1588-1590 (Tresoor 729 Hs)* (Leeuwarden, 2008), nr. 11. Het ongedateerde briefje staat in de chronologisch geordende collectie tussen twee brieven, die van 9 juni en 26 juli 1588. Zie voor Drusius *Biografisch Lexicon van het Nederlands Protestantisme*, dl. 2, 620-629 en John E. Platt, 'Sixtinus Amama (1593-1629). Franeker professor and citizen of the Republic of Letters', in Jensma e.a., eds., *Universiteit te Franeker*, 236-248, hier 237-240. Herman Doman kwam in juni 1588 uit Westfalen naar Franeker, ook al met een introductiebriefje van Drusius aan Eco Isbrandi, secretaris van de Staten (brief nr. 25a en 26). Later was hij secretaris/bibliothecaris van de Franeker Academie (1602-1613).

Een mooi voorbeeld van de gebruikelijke collegiale hoffelijkheid, dit Latijnse briefje van hoogleraar Johannes Drusius (1550-1616) aan rector Joannes Fungerus (1556-1612).¹⁸ Op de achtergrond zie ik ook Erasmus meekijken. Drusius en Fungerus hadden beiden in Leuven gestudeerd. Martinus Lydius († 1651), auteur van een *Apologia pro Erasmo*, had Drusius drie jaar eerder verleid om uit Leiden naar de nieuwe academie van Franeker te komen, met de lokroep 'dat hij de Friezen soude vinden, brandende van een wonderlijke lust ende liefde tot de studien'.¹⁹ Fungerus was sinds 1584 rector van de kleine Latijnse school in Bolsward en had intussen drie opvallende geschriften bij Christoffel Plantijn (1520-1589) gepubliceerd. Een paar decennia later zouden de rector en de hoogleraar, intussen zeer bevriend geworden, in hun beider leerling Sixtinus Amama (1593-1629) de ideale uitvoerder vinden van een door Erasmus geïnspireerd 'antibarbarus-programma'. Eén van zijn actiepunten was het introduceren van Hebreeuws in het curriculum van de Friese Latijnse scholen.²⁰

De in 1556 in Leeuwarden geboren Jan Fongers of Joannes Fungerus was zagezegd *nourri dans le serail*. Zowel vader Fonger Jansz. (ca. 1525-voor 1585) als zijn schoonvader Vibrandus Revius van Hallum (ca. 1530-1589) waren rector geweest van de Latijnse school in de Friese hoofdstad.²¹ In 1574 vertrok hij naar Leuven, goed voorbereid door zijn rector. Deze erudiete, veelzijdige Joannes Gulielmus Velsius (actief in de tweede helft van de 16e

- 18 Voor de latere correspondentie van vader en zoon Drusius met Fungerus: Platt, 'Sixtinus Amama', 239 en Leo Fuks, 'Het Hebreeuwse brievenboek van Johannes Drusius jr.', *Studia Rosenthaliana* 3 (1969), 1-52. Een biografische schets van Fungerus door Sybren Sybrandy is te vinden op <http://www.dwc.knaw.nl/fungerius-johannes-1546-1612/> (ge raadpleegd op 13.12.2016).
- 19 Martin H.H. Engels, 'Vroeger eigendom van Erasmus. Boeken in zeventiende-eeuwse veiling-catalogi en in Praedinius' brief van 1554', *De Vrije Fries* 80 (2000), 55-80, hier 71. Het citaat van Lydius komt uit [U. Huber], *Weeghschaal van Redenen over het verplaatsen der Academie Van Franeker Na Leeuwarden* (s.l., s.d. (1675)), 27.
- 20 Voor Amama zie Platt, 'Sixtinus Amama' en Leo Fuks, 'Hebreeuwse studies aan de Franeker universiteit', in Jensma, e.a. eds. *Universiteit te Franeker*, 409-413, i.h.b. 415.
- 21 De oudste bron voor Fungerus is Suffridus Petrus, *De scriptoribus Frisiae, Decades XVI et semis* (1593, 2e dr. Franeker, 1699), *Decade XVI*, 6. Belangrijk zijn verder Johan C.G. Boot, *De historia gymnasii Leovardiensis* (Leeuwarden, 1854; Amsterdam, 1890), 14-18, 77-81; NNBW, dl. 4 (1918), 623-624 (P.C. Molhuysen), Geert A. Wumkes, *Paden fen Fryslân I* (Bolsward, 1932), 162-169, en Van Berkel, 'Franeker als centrum van ramisme', Platt, 'Sixtinus Amama' en Goffe Th. Jensma, 'Uit het huis van Arcerius' in Jensma e.a., eds., *Universiteit te Franeker*, 452-469. Fonger Jans was rector in Leeuwarden (1576-1580) en daarna conrector samen met Haio Winsemius. Vibrandus Revius van Hallum was rector in Bolsward (1553-1558), Leeuwarden (1558-1566), Delft (1566-1580) en weer Leeuwarden (1580-1588). Zie Boot, *De historia gymnasii Leovardiensis* (1890), 8-10, 12-14.

eeuw) was tevens stadsmedicus, schepen en burgemeester.²² Hij had de jonge Fungerus ook uitstekend Hebreeuws geleerd. In Leuven waren het vervolgens Cornelius Valerius (1512-1578) en Suffridus Petrus (1527-1597) die hem op het *Collegium Trilingue* in de drie talen onderdompelden.²³ Ook Willem Canter (1542-1575) uit Utrecht, maar met Fries/Groningse wortels, maakte hij er nog één jaar mee. Hij moet wel diep onder de indruk geweest zijn van deze fascinerende persoonlijkheid. Met zijn uitzonderlijke geleerdheid, studiezin en gezonde Spartaanse leefwijze was Canter voor Suffridus het *absolutum specimen hominis studiosi*, de absolute modelgeleerde.²⁴ Tot diens verbijstering verschoonde Canter zich met zijn ongekende passie voor hygiëne zelfs twee keer per jaar, in voor- en najaar.

Suffridus nam zijn jonge stadgenoot Fungerus onder zijn hoede. De bewondering van de Friese student voor zijn Friese leermeester groeide uit tot grote wederzijdse genegenheid. Samen vertrokken ze in 1578 naar Keulen, waar Fungerus zich op de rechtenstudie toelegde. Een jaar later voltooide hij zijn studieperiode met een *peregrinatio* naar of door Frankrijk. Deze werd bekostigd door de vader van de twee jonge adellijke Friezen die hij begeleidde, Bonifatius en Obbe (ab) Haitsma, en bekroond met een dubbele medische en juridische promotie. Ook in Fungerus' biografie gaan de *studia humanitatis* dus gepaard met *amicitia* en patronage-activiteiten. In 1579 keerde hij terug in *patria*. Hij werd daarna advocaat aan het Hof in Leeuwarden. Vijf jaar later koos hij echter definitief voor het onderwijs. Hij werd rector in Bolsward met de ambitie om een in Leuven gevoed humanistisch vormingsprogramma in Friesland in praktijk te brengen. Dit ontvouwde hij in zijn eerste drie publicaties (zie bijlage 6).

Fungerus: veelzijdig en geleerd auteur

Fungerus' debuut in 1584 *De puerorum disciplina et recta educatione*, over het onderwijs en de juiste vorming van jonge knapen, werd gedrukt in Antwerpen. Een tweede ongewijzigde herdruk verscheen twee jaar later

-
- 22 Zie voor Velsius: Suffridus Petrus, *De scriptoribus Frisiae*, Dec. XVI, 5 en Boot, *De historia gymnasii Leovardiensis* (1890), 10-11. Hij was enige jaren rector in Leeuwarden (na 1566 tot 1576). Zijn uitgebreide bibliotheek telde veel muziekboeken (veiling in 1601). In 1618 verscheen postuum een prognosticatie van zijn hand naar aanleiding van het verschijnen van een komeet.
- 23 Gerrit Kuiper, *Cornelius Valerius en Sebastianus Foxius Morzillus als bronnen van Coornhert* (Harderwijk 1941), 57-156, 175. Zie ook aldaar, 155 en Joannes Fungerus, *Sylva Carminum* (1585) voor het rouwvers dat deze schreef voor 'zijn vriend' Valerius.
- 24 Met deze woorden begint Suffridus Petrus in zijn *De scriptoribus Frisiae*, Dec. XII, 8 de lofzang op Willem Canter (1542-1575).

in Leiden. Daarin werd alleen de titel iets aangepast. Dit pedagogisch handboekje beschouw ik als de neerslag van zijn vormingsjaren en de coming-out van een humanist. De inhoud komt hierna ter sprake.

In zijn bundel gelegenheidspoëzie de *Sylva Carminum*, in 1585 uitgekomen in Antwerpen en Leiden, definieert hij zijn plaats in een netwerk van geleerde en adellijke Friezen, in binnen- en buitenland, tijdgenoten en grote voorgangers. Het woordje *patria* staat niet toevallig in de titel. De bundel is opgedragen aan zijn vriend en Leuvense studiegenoot Andreas van Albada (actief in tweede helft 16e eeuw), die hij zijn *alter ego* noemt.²⁵ De Franeker herdruk uit 1607 is opgedragen aan twee andere geleerden, de Leeuwarder advocaten Jacobus Bouricius (1544-1622) en Theodorus Tiara (ca. 1550-ca. 1600). In deze update van zijn adressenbestand staan nu ook de al genoemde Drusius, zijn Bolswarder oud-leerling Johannes Bogerman (1576-1637) en enkele Leeuwarder bestuurders. Maar nog steeds zijn de meeste adressaten de katholieke edelen en geleerden uit Fungerus' studietijd en van daarvoor. Dit lijkt me een duidelijk *statement* van de gereformeerde rector en eens te meer een indicatie dat de polarisatie langs religieuze breuklijnen en politieke loyaliteiten minder sterk was dan vroeger wel is gedacht. In de opdracht uit 1585 noemt de dichter zijn motivatie. Topiek natuurlijk, maar hij typeert er toch wel degelijk ook zichzelf mee. Bescheiden posierend als debuterende *poeta minor*, wil hij tegelijkertijd met nieuw elan bewijzen dat Frisia geen achtergebleven gebied van petgaten, moeras en stilstaande wateren is, maar een niet onaanzienlijk onderdeel van de grote internationale *respublica litteraria*. De *Nova proverbiorum farrago* is zijn derde publicatie ook uit 1585 en werd opnieuw in Leiden gedrukt. In dit aan Sixtus van Scheltema (1545-1611), zijn 'patroon en bijzondere vriend',²⁶ opgedragen schoolboek demonstreert hij zijn grote belezenheid in de drie talen. Hij heeft hieruit een aantal spreekwoorden verzameld en toegelicht. Nieuwe, want, schrijft hij in zijn inleiding, 'ik heb Hadrianus Junius (1511-1575)²⁷ bestudeerd en de *Adagia* van Erasmus en er voor gezorgd dat er slechts drie of vier

25 Andreas ab Albada was evenals de Camminga's katholiek gebleven. Hij was een zoon van de Boazumer prebendaris Wopke van Albada en van Margriet Diericx. Filips II wettigde hem in 1576. Hij was actief als raadsheer bij de Grote Raad te Mechelen en testeerde in 1618. Vriendelijke mededeling van Philippus H. Breuker.

26 'Patrono et amico singulari': Fungerus kende de Bolswarder Sixtus a Sc(h)eltema uit Leuven en had hem als *patronus* gekozen 'omdat je zo'n groot huis hebt met veel boekenkasten, waarin ook voor mijn boekje vast wel een plekje is'.

27 Bedoeld is Hadrianus Junius, *Adagiorum centuriae viii* (Bazel 1558). Ook kende Fungerus zijn *Nomenclator, omnium rerum propria nomina variis linguis explicata indicans* (Antwerpen 1567).

doublures zijn *apud doctissimum Erasmum*.²⁸ De pretentie van dit boek is duidelijk. De nieuwe rector biedt een eigen verzameling als aanvulling op de *Adagia* en bedoeld voor zijn leerlingen. 'Eindelijk', verzucht hij, 'eindelijk heeft mijn aangeboren brandend verlangen om de studie verder te helpen gewonnen'.

Met dit trio Leidse uitgaven zal Fungerus de aandacht van de geleerde wereld op zich hebben gevestigd. In 1588 werd Fungerus gevraagd zijn schoonvader in Leeuwarden op te volgen. Volgens Suffridus droeg de magistraat hem op hier de gymnasiale bovenbouw volgens het nieuwe Friese leerplan uit 1588, de *Trivialium scholarum instituendarum ratio*, te reorganiseren tot een twee- à driejarige propedeuse in de *artes*: de drie talen, filosofie en 'de gehele encyclopedie'.²⁹ Hierna konden zijn leerlingen op de academie dan ook meestal meteen in de hogere faculteiten toegelaten worden. In Leeuwarden oefende hij net als Velsius voor hem had gedaan vermoedelijk ook een medische praktijk uit.³⁰ Hij publiceerde er nieuwe poëzie in een vijftal werken, deels nog in Leiden uitgegeven en deels bij de Franeker academiedrukker Radaeus. Die was vooral stichtelijk van karakter. Slechts één keer reageerde hij op de actualiteit en wel met een lofzang op de beide stadhouders na de reductie van Groningen in 1594.³¹ Het *Symbolorum variorum liber* (1598) was een soort 'omgekeerd' *album amicorum*, waarin Fungerus een groot aantal tweeregelige spreuken, steeds voorzien van een op de persoon toegepaste uitleg, opdroeg aan een reeks tijdgenoten. In 1600 kwam nog in Frankfurt de eerste druk uit van zijn filologische hoofdwerk *Etymologicum Latinum*. Van dit twee-, later drietalig lexicon met alfabetisch geordende lemmata, bestemd voor de internationale wetenschappelijke markt, verschenen tot 1658 vele herdrukken.³²

- 28 Een voorbeeld van zo'n doublure: Erasmus, *Adagia* 223 (III 3, 3, Over de druppel en de steen).
- 29 *De scriptoribus Frisiae*, Dec. XVI, 6 (ed. 1699, 469). Twintig jaar later werd Nicolaus Mulerius benoemd tot gymnasiarch om dit programma te vervolmaken.
- 30 Festus Hommius droeg op 23 september 1598 zijn Leidse *Disputatio de efficacia et iustitia providentiae Dei in malo* aan zijn oudoom Fungerus op, 'Reipubl. Leoverdiensis Medico peritissimo...'.
31 Zie bijlage 6, nr. 6. In 1591 had hij de *Messias* gepubliceerd (bijlage 6, nr. 5. Dit ambitieuze werk, drieduizend versregels in vier boeken, waarin de verhalen van Jezus als de daden van een christelijke Aeneas worden herdicht, kan worden beschouwd als de eerste Nederlandse poging om een volwaardig Neolatijns epos te maken.
- 32 Zie bijlage 6, nr. 8. Vossius' *Etymologicum* verscheen een paar jaar later. Hierin uitte hij kritiek op een aantal lemmata van Fungerus. Ook in zijn *Institutiones oratoriae* (1606) kapittelde Vossius Fungerus wegens een naamsverwisseling in de *Nova proverbiorum farrago*: 'een grote historische blunder van Johannes Fungerus uit Leeuwarden'

Nadat Fungerus in 1607 de Leeuwarder school voor die van Franeker had verruild, publiceerde hij in 1611 zijn laatste boekje met de *Carmina Moralia*. Dit bood zijn leerlingen korte vrome spreken om uit het hoofd te leren. Nog steeds dacht hij na over de beste methode van lesgeven, want – schrijft hij in de inleiding – een humanist is nooit uitgeleerd. Op 11 mei 1612 overleed hij. Hij werd begraven tussen de hoogleraren in de kerk, waar hij vijf jaar lang vanuit zijn school het zicht op had.³³

Teste Erasmo: Fungerus als pedagoog

Ik keer nu terug naar Fungerus' debuut *De puerorum disciplina et recta educatione*. In dit 'gulden boekje' zoals Eekhoff in een exemplaar noteerde³⁴, was hij het meest overtuigend als *testis Erasmi*, wat iets anders is dan Erasmus' aapje. Het werkje (dertig capita, honderdzesendertig pagina's, in octavo) heeft nooit de aandacht gekregen die het naar mijn mening wel verdient. Alleen Johan Boot en in de twintigste eeuw Petrus Bot en Marc van der Poel hebben er aandacht aan besteed.³⁵ Maar niet eerder is op de grote invloed van Erasmus gewezen. Bot hekelt vooral het gebrek aan originaliteit en Fungerus' afhankelijkheid van Vives' (1493-1540) *De tradendis disciplinis*, overigens zonder voorbeelden daarvan te noemen.³⁶ Van der Poel herhaalt Bots verwijt van 'plagiat' en geeft één voorbeeld van een min of meer letterlijk citaat.³⁷ Hij plaatst het boek als laatste stu-

(Bk IV, cap. XI, VI 'De Proverbio'). Boot, *De historia gymnasii Leovardiensis* (1890), 17 verdedigde Fungerus want 'hij biedt veel dat node in Vossius gemist wordt'.

- 33 Graftschrift in Boot, *De historia gymnasii Leovardiensis* (1890), 17/18 en Hessel de Walle, *Friezen uit vroeger eeuwen. Opschriften uit Friesland, 1280-1811* (Franeker 2007), nr. 1760 (incorrect Latijn). Von Uffenbach heeft in 1710 het graftschrift nog gezien in de kerk, aldus J. Dirks, 'Aanteekeningen van Z.C. von Uffenbach gedurende zijn verblijf in Friesland in 1710', *De Vrije Fries* 6 (1853), 345-346.
- 34 *In hoc de puerorum institutione libello aureolo continentur...* (Tresoar, A2783). In de 'boekenlijsten' uit het 'Apparaat Breuker' wordt het boekje slechts twee keer vermeld. In 1606 kocht een student uit de geveilde bibliotheek van hoogleraar Alardus Auletius een exemplaar voor drie stuivers en in 1614 kocht Rudolph Artopaeus er een voor zes stuivers. Deze laatste was predikant in Franeker en soms verving hij er de rector wanneer die afwezig was.
- 35 Boot, *De historia gymnasii Leovardiensis* (1890), 16: '... ook vandaag nog kan dit hele boekje niet zonder vrucht door leraren gelezen worden'; Petrus N.M. Bot, *Humanisme en onderwijs in Nederland* (Utrecht/Antwerpen 1955), 94, 178, 192; Marc G.M. van der Poel, *De declamatio bij de humanisten* (Nieuwkoop 1987), 41 en 152-153.
- 36 Bot, *Humanisme en onderwijs*, 13.
- 37 Van der Poel, *Declamatio*, 153. Voor Vives: ibidem, 146-148 en Joannes D.M. Cornelissen, 'Marnix over de opvoeding der jeugd', in idem, *De eendracht van het land. Cultuur-historische studies over Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw* (Amsterdam 1987), 228-253, hier 233-234.

diewijzer in een rij met Rudolf Agricola (1443-1485), Desiderius Erasmus, Juan-Luis Vives en Philipp Melanchthon (1497-1560), toch geen slecht gezelschap. miskennen ze naar mijn mening Fungerus' intentie. Want zijn geschrift is een samenvatting van het gedachtegoed dat hij zich intussen eigen had gemaakt, geïnspireerd door zijn Leuvense leermeesters en gerijpt door de lectuur van Erasmus en anderen. Meer dan een *ratio studii* is het een combinatie van drie genres die voor Fungerus één onlosmakelijk geheel vormen: tegelijk een pedagogisch-didactisch handboek, een etiquetteboekje voor de zonen van de adel, zoals Marnix van Sint-Aldegonde (1540-1598) er een jaar later één schreef³⁸ en een *adhortatio* of aansporing der jeugd om vroom en deugdzaam te leven. Hij behandelt niet alleen de beste studiemethode, het ideale lectuur- en lesprogramma en de competenties van een goede leraar, maar ook alle mogelijke aspecten van wellevendheid, sociale omgangsvormen, tafelmanieren en omgang met emoties. En hij voegt er een heel persoonlijk gedeelte over de *sanitas* aan toe, zijn receptuur voor een goed en gezond leven à la Canter.³⁹ Uitvoerig gaat hij in op hygiëne, ziektes, sport en ontspanning. Hier sluit de medicus zich aan bij de pedagoog. Dit is dus geen gewoon schoolboekje. Het is geschreven vóór Fungerus' start als rector en dus zonder dat hij een beroep kon doen op praktijkervaring. Hij droeg het op aan zeven jonge Friese edellieden, onder wie vier Camminga's en de twee Haitsma's die hij in Frankrijk had begeleid.⁴⁰ Hij prijst hun studiezin, die een erfenis was van hun voorvaders, zoals de bekende Haye van Cammingha (ca. 1510-1556). Maar ook hun vrijgevigheid, want zij hadden de uitgave van zijn debuut bekostigd. Voortaan konden zij deze handzame samenvatting, deze draagbare Fungerus, als geestelijke bagage meenemen op hun levensreis.

Voor Fungerus waren christelijke humanitas en *eruditio* onlosmakelijk met elkaar verbonden, het samenspel van de traditionele *artes liberales* (trivium en quadrivium) en de aan bijbel en Stoa ontleende deugden.

38 *De institutione principum ac nobilium puerorum* (Franeker 1615). Zie Cornelissen, 'Marnix'.

39 *De puerorum disciplina*, caput XIV, 'De sanitate et lusu'. Canter: Suffridus Petrus, *De scriptoribus Frisiae*, Dec. XII, 8 (ed. 1699), 208-219 ('Diaeta Canteris'). *De puerorum disciplina* bestaat uit vier delen: capita 1-13 over de studie; 14, 15, 19 en 20 over het gezonde leven; 16, 17, 18, 21-29 over de affecten en de etiquette en caput 30 over het deugdzaam leven.

40 De broers Sixtus, heer van Ameland, en Franciscus à Camminga, de zonen van Petrus à Camminga; Ioannes ab Heerma uit Bolsward, zoon van Godschalk ab Heerma en gehuwd met Wietske à Camminga; de broers Sixtus en Tetardus à Camminga, zonen van Taco à Camminga en de broers Bonifatius en Obbe ab Haitsma. Aan dit zevental gerichte verzen staan in Fungerus' *Sylva carminum*.

Onmiskenbaar is hier invloed van Lipsius aanwezig, die ook achttien keer voorkomt in Fungerus' bibliotheek.⁴¹ De zuivere Griekse en Latijnse taalschat reikte de beste kennis aan. Zijn leerlingen moesten de 'letterhaters' mijden. Want die waren of te dom of ze hadden alleen maar belangstelling voor geld en handel. De ware aristocratie van de geest daarentegen beschikte over een juist oordeel en een welsprekende tong en benutte beide tot Gods eer. Het boekje droeg duidelijk het stempel van Erasmus. Hele passages nam hij naar de geest, maar soms ook letterlijk of parafraserend van hem over. Mét bronvermelding ('Erasmus zegt', of *teste Erasmo*), maar meestal zonder, soms cursief, meestal echter meelopend met de tekst.⁴² Uit het hoofd citeren was natuurlijk gewoon voor humanisten. Fungerus' imitatie noem ik geen plagiaat. Voor ingewijden was de bron vaak herkenbaar en dergelijke ontleningen verleenden de tekst gezag. Bovendien verwijst Fungerus geregeld naar de meester: 'als je meer wilt weten over imitatie, ga dan naar Erasmus', of: 'zie voor de gevaren van onbeheerst spreken Erasmus' *Lingua*'.⁴³

Voor de didactiek benutte Fungerus vooral Erasmus' *De ratione studii ac legendi interpretandique auctores libellus* uit 1512, waarin veel bekends van Quintilianus (ca. 35-ca. 100) en Cicero terugkeerde. Een sprekend voorbeeld is Erasmus' advies om al vroeg met kleine kinderen Latijn te oefenen. Dan is het handig om woorden en uitdrukkingen op muren en ramen te bevestigen of op bekers, ringen en op de voorkant van boeken te noteren. Fungerus nam dit bijna letterlijk over, inclusief de fraaie motivatie: *ut nusquam non occurrat, quod eruditionem adiuvet*, zodat hij [de leerling] nergens verstoken zou blijven van leerprikkels.⁴⁴ Een ander voorbeeld is het door beiden onderstreepte belang van de studie van het Grieks, dat liefst tegelijk met het Latijn moest worden geleerd. Maar hij

41 Fungerus had meerdere exemplaren van de *Monita et exempla politica* en de *De constantia* in zijn bezit. Verder had hij ook Lipsius' edities van Tacitus, Livius, Seneca en Velleius Paterculus en diens brievenboeken op de plank staan. Er is één brief van hem aan Lipsius bekend uit 1597 (s.d.), *Inventaire de la correspondance de Juste Lipse: 1564-1606*, par Aloïs Gerlo et Hendrik D. L. Vervliet (Antwerpen, 1968), dl. VI, inv.nr. 420.

42 *De puerorum disciplina*, 44 (over het noteren van Latijnse woorden op deuren, muren en bekers, letterlijk citaat uit Erasmus' *De ratione studii*, zonder bronvermelding); 59 (letterlijk, met toevoeging 'inquit Erasmus'); 128 (parafrase uit *De civilitate morum puerilium*, met toevoeging 'teste Erasmo').

43 *De puerorum disciplina*, 61 en 127.

44 *De puerorum disciplina*, 44. Dit is ook een letterlijk citaat uit Erasmus' *De ratione studii*, zie *Leren Studeren*, vert. J. De Landtsheer en B. Breij (Amsterdam 2006), 43.

voegde ook eigen praktische adviezen toe, zoals de aanbeveling om het opgegeven huiswerk zo snel mogelijk met de leerlingen te bespreken.⁴⁵ Ook uit een ander betoog van Erasmus, *De civilitate morum puerilium libellus* (1530), putte Fungerus royaal voor zijn hoofdstukjes over tafelmannen, fatsoenlijk gedrag, beleefde conversatie, de omgang met ouders, vrienden en ouderen, ontspanning, de lichaamshouding en de inrichting van de slaapkamer. Behalve aan het decorum besteedde hij hier eveneens aandacht aan de uiting van gevoelens, meer dan zijn voorbeeld had gedaan. Drift, maar ook tandengeknars en gemompel misstonden de jonge Friese gentleman, maar ontspanning, sport en spel pasten uitstekend. Wel moest hij tijdens het spelen Latijn blijven spreken. Dit gebruikelijke gebod werd door de toekomstige schoolmeester aangevuld met een opnieuw aan Erasmus ontleende tip: hiervoor moest men een aantal van te voren geleerde formules paraat hebben.⁴⁶ IJsvrij zal deze geleerde rector zijn leerlingen wel niet gauw gegeven hebben, want hij verweet de Friezen juist een veel te grote hartstocht voor de wintersport te koesteren.⁴⁷

Fungerus is het interessantst als hij zijn medische kennis kan etaleren. Zo adviseerde hij niet langer dan zeven uur te slapen en altijd met open ramen, het liefst in de buurt van stromend water. En het duidelijk uitspreken van elke lettergreep was niet alleen noodzakelijk voor de verstaanbaarheid van de *orator*, maar ook goed voor de spijsvertering. Met dit boekje demonstreerde Fungerus dus duidelijk zijn vertrouwdheid met het werk van Erasmus. Ook blijkt uit de talloze klassieke verwijzingen zijn grote belezenheid en kennis van de bronnen, inclusief de kerkvaders, de bijbel en humanisten als Lorenzo Valla (1405/07-1457) en Juan-Luis Vives. Zijn pedagogische ambitie reikte hier hoog, te hoog voor de gewone schoolpraktijk. Ze was meer geschikt voor privé-onderwijs. Wellicht nam hij al een voorschot op het rectorale privilege om leerlingen bij zich in huis te nemen en extra les te geven.

Fungerus: een karakterschets

Fungerus' eerste biograaf was Suffridus Petrus. Hij nam zijn leerling in 1593 op als nummer 156 van de 165 *Scriptores Frisiae*, vlak na Velsius en

45 *De puerorum disciplina*, 45 ('anders kunnen ze van de spanning niet goed opletten'). Over het belang van synchroon Grieks en Latijn leren: *De puerorum disciplina*, 47 (*Leren studeren*, 39). Zie ook Cornelissen, 'Marnix', 237.

46 Bot, *Humanisme en onderwijs*, 59; *De puerorum disciplina*, 80 ('loquetur Latine, sed prae-meditate, want met het oog hierop moet hij altijd geselecteerde zinnen paraat hebben, zodat geen moment zonder vrucht verloren gaat').

47 *De puerorum disciplina*, 77: 'Apud Frisios.....usitata nimium est gelidii remissio.'

als pendant van de Groninger rector Regnerus Praedinius (1510-1559).⁴⁸ Deze *framing* door Suffridus is bepalend geweest voor de latere beeldvorming. Hij vatte Fungerus' portret samen in zeven kernkwaliteiten: hij had een scherp verstand, een brede eruditie, een goed karakter, een internationale reputatie, en hij was een voortreffelijk docent, die het onderwijs prefereerde boven de politiek en Friesland boven het buitenland. Ik voeg hier het volgende nog aan toe. Met Erasmus beschouwde Fungerus de filologie als basis voor de *studia humanitatis*. Hij was waarlijk een *vir trilinguis*, getalenteerd latinist met een grote liefde voor het Grieks en Hebreeuws. Daarvan getuigt ook zijn omvangrijke en veelzijdige bibliotheek (bijlage 4). De veilingcatalogus uit 1613 telt ca. vijftienhond nummers.⁴⁹ Fungerus bezat, voor zover ik weet, met zo'n drieëndertig exemplaren de grootste Erasmus-collectie in Friesland. Dat waren er ook meer dan de tweeëndertig in de bibliotheekcatalogus van de Franeker academie uit 1601. Klassiek werk uiteraard, veel Grieks en Hebreeuws, maar ook van tijdgenoten, opvallend veel theologie, zowel van katholieke, lutherse als calvinistische zijde en vaak polemisch van aard. Hij had ook veel medische en botanische geschriften: Griekse en Latijnse handboeken en in de volkstaal geschreven praktijkboeken. Opvallend is zijn interesse in vreemde volken en talen: Turks, Japans, Chinees en Maleis. Ook veel mathematica, astronomie en geografie, met een aantal globes en atlassen, o.a. de *Atlas maior* van Mercator. Het oudste boek is een Latijnse vertaling van Aristoteles, met de commentaren van Averroës uit 1489 (Venetië, Bernardus de Tridino), maar de meeste boeken dateren uit de periode 1540-1585. Het is, zoals Martin Engels, de grote kenner van dergelijke catalogi, eens heeft opgemerkt, alsof je een museum binnengaat, waarin de gehele geleerdheid van de zestiende eeuw wordt geëtaleerd. Deze catalogus verdient dan ook zeker een geannoteerde uitgave. Fungerus stelde zijn leven en werkkraft volledig in dienst van zijn leerlingen. Velen trok hij aan en sommigen, zoals Sibrandus Siccama (ca. 1570-1650), gingen met hem mee als hij verhuisde. Politieke of bestuur-

48 *De scriptoribus Frisiae*, Dec. XVI, 5 (Velsius) en XI, 9 (Praedinius).

49 *Catalogus bibliothecae instructissimae, doctissimi et celeberrimi viri, D. Ioannis Fungeri, I.V.Doct. et gymnasii Franekerani Moderatoris, quae auctione distrahetur in officina Ioannis Orlers bibliopolae, in vico de S. Pieters Choor-steegh*, Leiden 22 mei 1613. Een exemplaar van deze catalogus bevindt zich in de *Kongelige Bibliotek* van Kopenhagen, 79 II-39 en een kopie in het 'Apparaat Breuker' op de Fryske Akademy. De veilingcatalogus is ook te raadplegen op de site van Martin Engels, <http://mpaginae.nl/htm>. Zie ook Martin H.H. Engels, 'Erasmiana in de Franeker academiebibliotheek', *De Vrije Fries* 59 (1979), 65-72 en Idem, *Erasmus' handexemplaren. Vijf Griekse Aldijnen in de Franeker collectie van de Provinciale Bibliotheek van Friesland te Leeuwarden* (Leeuwarden 1994).

lijke ambities lijkt hij inderdaad niet te hebben gehad. Niet een gebrek aan geleerdheid, maar zijn gematigde levensovertuiging zal een eventueel hoogleraarschap in Franeker hebben verhinderd. Hij toonde een bijzondere affiniteit met leden van de katholieke Friese adel. Hun zonen wilde hij vormen tot een nieuwe Friese bestuurselite. En hij was met hart en ziel verbonden aan zijn Friese vaderland. Erasmus' *ubi bene, ibi patria* was hem ten enenmale vreemd.⁵⁰

Zijn poëziebundel uit 1607 noemde ik een persoonlijk statement. Uit zijn geschriften leren we hem kennen als een oprecht vroom en traditioneel gelovig man. Hij nam wat dat betreft, net als zovele tijdgenoten, een middenpositie in. Enerzijds was hij zeer thuis in de katholieke wereld. Hij schreef lofverzen en grafschriften voor katholieke collega's, leerlingen en hun ouders, vereerde Viglius van Aytta (1507-1577) en was bevriend met de zeer katholieke Suffridus. Anderzijds werd hij rector van gereformeerde scholen en was hij dus een lidmaat van de gereformeerde kerk. In Bolsward diende hij zelfs als ouderling.⁵¹ In zijn werk laat hij zich tot verdriet van Geert Aeilco Wumkes (1869-1954) echter nergens betrapen op calvinistisch getoonzette uitingen. Leuven was hem nader dan Genève. Ik denk dat deze geesteshouding maakte dat hij het Leeuwarden van zijn oud-leerling Johannes Bogerman in 1607 verruilde voor het meer aan Pallas Athene gewijde Franeker.

Deze positie was tegelijk zijn tragiek. In zekere zin lag zijn onderwijskundige toekomst al achter hem, toen hij zijn eerste geschriften publiceerde. Teruggekeerd in Friesland zag hij het culturele en religieuze landschap veranderen. School en academie werden instrumenten in het calvinistisch beschavingsoffensief. Fungerus' opvattingen en intellectuele houding dreigden hem in de nieuwe Friese context tot een man van het verleden te maken met zijn brede, maar gedateerde geleerdheid. Van *trait d'union* werd hij zo hekkensluiter.

De serieuze Fungerus miste wel de vileine spot en ironie van Erasmus, 'voor wie het mengsel van ernst en scherts zulk een vitaal opvoedingsme-

⁵⁰ Erasmus, *Adagia* 1193 (II 2, 93).

⁵¹ Zo werd Fungerus op 25 juni 1588 als ouderling afgevaardigd naar de synode te Bolsward, cf. Johannes Reitsma en Sietze D. van Veen, *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, VI (Groningen 1897), 33; Voor Fungerus als lidmaat van de gereformeerde kerk in Leeuwarden zie Wiebe Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk* (Hilversum 1999), 84. Cf. Wumkes, *Paden I*, 168: 'Hy hie gjin geuzebloed yn him, det polske ta de striid.' Zie ook Judith Pollmann, *Religious Choice in the Dutch Republic. The Reformation of Arnoldus Buchelius (1565-1641)* (Manchester/New York 1999).

dicijn was'.⁵² In dat opzicht was rector Johannes Hilarides een eeuw later 'erasmiaanser'. In 1605 tekende Fungerus in het *Etymologicum Latinum* een wat zwaarmoedig zelfportret in het lemma over de school:

Dat hij in de dagelijkse tredmolen van het schoolwerk dikwijls zo vermoeid was, dat hij niet kon geloven dat ook maar één lastdrager of touwslager zwaarder werk verrichtte of even afgepeigerd en wankelend onder zijn last 's avonds laat naar huis kwam. Want handwerkslieden, schoenlappers, bakkers, oplappers, sjouwers, wolkammers en andere mensen van dat slag weten niet wat het betekent om zich serieus met de letteren bezig te houden, ja zelfs de meeste geleerden hebben er geen weet van wat het is om het gestamel van een kind tot taal om te vormen.⁵³

Het lijkt slavenwerk, zoals schoolmeesters vaak verzuchten. Maar Fungerus beschouwde zijn functie juist als eervol, een vrij man passend, godvruchtig, nuttig en noodzakelijk. In het tweede hoofdstuk van zijn debuut beschreef hij de ideale leraar en schetste daarmee impliciet ook een zelfportret. Hij was geleerd en geliefd, vriendelijk, gematigd, eerlijk en open, ijverig en stimulerend. Niet wijdlopieg en niemand voorttrekkend. Hij beseftte dat hij de plaats van de ouders innam en dat hij, net als ieder mens, eens voor de hemelse rechterstoel rekenschap van zijn leven moest afleggen.⁵⁴ Dat schreef hij evenwel toen hij nog geen praktijkervaring had.

Ook Fungerus' opvolger in Leeuwarden kende de ambivalentie van 'mijn prachtige, mijn hondse baan'.⁵⁵ Maar de uit het Duitse Steinfurt afkomstige Edo Neuhausius (1581-1638) voldeed beter aan het nieuwe calvinistische profiel toen hij in 1607 werd benoemd. Hij raakte bevriend met Bogerman en hij was vooral trots op de vele oud-leerlingen die predikant in Friesland waren/werden. Ook hij kende Erasmus, zij het veel minder congeniaal dan Fungerus. Hij citeerde wel uit diens werk, maar zijn reactie was heel anders. Een mooi voorbeeld is de passage over de

52 Edzo H. Waterbolk, 'Een hond in het bad. Enige aspecten van de verhouding tussen Erasmus en Agricola', in Idem, ed., *Verspreide Opstellen* (Amsterdam 1981), 27-44, hier 39. Fungerus bezat wel een exemplaar van de *Stultitiae Laus* (Bazel 1522). Simon Schama, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1988), 27: 'Na Erasmus verloor het Nederlandse humanisme zijn gevoel voor humor'.

53 *Etymologicum trilingue* (1607), 722 (s.v. 'schola').

54 *De puerorum disciplina*, cap. II 'De Praeceptoribus', 18-20.

55 Ida G.M. Gerhardt, 'Tussenuur', *Sonnetten van een leraar* (Amsterdam 1951).

schoolmeesters in zijn *Theatrum ingenii humani*.⁵⁶ Neuhusius speelde hier een fraai intertekstueel spel met het vileine portret dat Erasmus in zijn *Stultitiae laus* van de grammaticus schetste, zonder diens naam te noemen. Waar de ironische humanist de schoolmeesters wegzette als pedant en naïef, die alleen dankzij de verblinding door Vrouwe Dwaasheid hun ellendige beroep kunnen volhouden, begon de serieuze rector zijn portret van de literaire professionals met het woord 'sapientia', wijsheid. Hij schrijft dus een 'Sapientiae Laus' als rehabilitatie, in polemiekt met Erasmus. Van hem nam hij wel de beschrijving van de ongemakken en dommigheden over, met variaties en met weglating van de al te sarcastische sneren naar de pseudo-geleerdheid van de grammatici. Maar dan wendt hij zich persoonlijk tot de lezer: 'Neem ons deze dwaasheid niet kwalijk. Wij hebben een hoge roeping, maar het zware werk en de dagelijkse omgang met kinderen maakt ons wel eens zwak en pietluttig'.⁵⁷ Voor Neuhusius waren de schoolmeesters de belangrijkste dienaren van de staat. Daarom wilde hij een serieuze draai geven aan de bij zijn meeste collega's maar al te bekende tekst van Erasmus (zie bijlage 5).

Besluit

De vraag was: heeft Erasmus schoolgemaakt in Friesland? Als deze vraag met een voorzichtig ja kan worden beantwoord, is dat niet zozeer het gevolg van een sterke invloed op Friese schoolprogramma's of een concrete rol in het onderwijskundig discours. Maar dan is dat naar mijn mening te danken aan Joannes Fungerus, de traditor van Leuven naar Leeuwarden en van Erasmus naar zijn eigen leerlingen, met name de Camminga's en Haitsma's, een Sibrand Siccama en Raphael Clingbijn (1569-1608) in Bolsward, de broers Pierius (1586-1644) en Menelaus (1591-1639) Winsemius in Leeuwarden, Sixtinus Amama (1593-1629) in Franeker, adel zowel als bestuurselite en niet minder dan veertien hoogleraren.⁵⁸ Er is geen echt portret van hem bekend en ook geen brievenverzameling waarin hij zich blootgeeft. In dat opzicht was hij geen imitator van

56 *Theatrum ingenii humani* I, cap. IX 'De professione literaria' (Amsterdam 1633, 1648), 196-199 ('Ludimagistri'). Neuhusius reageerde op Erasmus' *Stultitiae laus*, cap. 49, over de grammatici.

57 *Theatrum Ingenii Humani* I, 197.

58 Oud-leerlingen die hoogleraar werden: uit Bolsward Raphael Clingbijn, Johannes Borgan en Marcus Lycklama; uit Leeuwarden Dominicus Arumaeus, Henricus de Veno, Menelaus en Pier Winsemius, Timaeus Faber, Henricus Rhala, Hector Bouricius, Johannes Hachting; uit Franeker Sixtinus Amama, Bernardus en Meinardus Schotanus. In de academische lijkrede die Lycklama in 1608 voor Clingbijn hield, sprak hij hun vroegere rector Fungerus toe, die in de academiekerk aanwezig was.

Erasmus. Maar zijn geschriften tekenen hem voor ons uit en de adres-saten van zijn gedichten gunnen ons een blik op het geleerde netwerk van deze 'wakkere rector', zoals Suffridus Petrus en Festus Hommius (1576-1642) hem noemden. Met deze twee namen zou men tenslotte ook Fungerus' positie in de intellectuele en geestelijke wereld van zijn tijd kunnen typeren.

Keren we 'om de cirkel rond te maken'⁵⁹ tot slot nog één keer terug naar de Harlinger Terminus, waar we afscheid nemen van onze geleerde reiziger en Erasmus-kenner uit het begin. Deze plek is al eeuwenlang bij de plaatselijke jeugd een geliefd oord voor de vrijage. Een oude gewoonte wil dat meisjes die zwanger hopen te worden drie keer om de Terminus moeten lopen. Zo is Erasmus' receptie in Friesland ook in dit opzicht vruchtbaar te noemen.

Bijlage 1

Vermelding in Friese schoolreglementen van schoolboeken van (of bewerkt door) Erasmus

Leerboeken en auteurs worden vermeld in de lesroosters van Friese Latijnse scholen (in chronologische volgorde): Bolsward (1584, zoals weergegeven in Fungerus' *De puerorum disciplina et recta educatione*, alle scholen (1588, de *Ratio*), Franeker (1601), Sneek (1622), Leeuwarden (1638 en 1648), Dokkum (1662), Harlingen (1668), Sneek (1689), Workum (1690), Leeuwarden (1702), Harlingen (1739), Franeker (ca. 1750), Leeuwarden (1786) en Franeker (1789).

Erasmus' *Colloquia* worden genoemd in 1584 (minores), 1622 (rectorsklas), 1662 (id.), 1668 (id.), 1689 (id.), 1690 (id.) en 1739 (conrectorsklas).

De *Disticha Catonis* met Erasmus' aantekeningen worden 11 keer genoemd.

Cicero's *Brieven* en Terentius komen (waarschijnlijk als door Erasmus bewerkte schooledities) op bijna alle scholen voor.

Isocrates' *Ad Démonicum* (eveneens een uitgave van Erasmus) komt voor in 1588, 1622, 1690, 1702 en ca. 1750, steeds in de rector'sklas. Dit geldt ook voor Erasmus' editie van Lucianus' *Dialogen* (1702, 1739, 1786 en 1789).

59 Erasmus, *Adagia* 1586 (II 6, 86).

Bijlage 2

Friese drukken van schoolboeken van Erasmus

- 1591 *De civilitate morum puerilium* (Franeker, ?).
1591 *Catonis Disticha de moribus...Cum graeca Planudis versione, et D. Erasmi Roterod. scholiis* (Franeker, A. Radaeus); herdrukken: 1600 en 1604 (Franeker, A. Radaeus), 1631 (Franeker, U. Balck), 1660 (Franeker, J. Wellens; J. Arcerius); samen met de *Apophthegmata*: 1594 (Franeker, Aeg. Radaeus), 1609 (Leeuwarden, Abr. Radaeus).
1648 *Evangelia et epistolae dominicorum ac festorum dierum graece et latine ex versione D. Erasmi Roterodami* (Leeuwarden, ?).
1757 *Colloquiorum Maturini Corderii centuria una cum Erasmi Roterodami Colloquiis selectis, ac Loquendi formulis, Copiaeque verborum compendio. In usum Scholae Erasimianae* (Leeuwarden, Wigerus Wigeri, in de Rotterdamse Erasmus).

Vertalingen

- 1627 *Colloquium Proci et Puellae*, door P. Geestdorp (Leeuwarden, C. Fonteyne).
1672 *Gedenkwaardige spreuken (Apophthegmata)*, door Lambert van den Bosch (Leeuwarden, H. Rintjes).
1758 *Een hondert 't Zamenspraken...Ten dienste van de Erasmiaansche school* (vertaling van de Latijnse editie uit 1757, Leeuwarden, Wigerus Wigeri).

Bijlage 3

Erasmus in Friese boekenlijsten

Uit een oppervlakkige bestudering van de getranscribeerde boekenlijsten blijkt dat vooral in de tweede helft van de zestiende en in de zeventiende eeuw ook tal van Friese niet-academici een bibliotheek hadden met een aantal geleerde boeken. Daarbij waren vaak *enige Latijnsche boeken* of *vocabulaeren*, maar ook een vertaalde Ovidius, Plutarchus of Cicero. Daarnaast noemen winkelinventarissen soms 'Latijnsch schoolgoed'. Het is niet duidelijk of het dan ook om uitgaven of geannoteerde teksten van Erasmus gaat, want zijn naam wordt er niet altijd bij genoemd. Maar bij een titel als *Lingua*, populair bij Friese predikanten, is dat ook zonder zijn naam wel duidelijk.

De volgende steekproef is niet representatief, maar lijkt me wel indicatief. Werk van Erasmus is geteld in de veilinglijsten van de bibliotheken

van negen academici:

de rectoren: Velsius (1601, 10x), Fungerus (1613, ca. 33x), R. Neuhusius (1680, 8x);

de juristen: Th. Saeckma (1666, 7x), Hor. Knijff (1679, 10x), W. Gutberleth (1680, 9x);

de predikanten: W. Acronius (1656, 8x), Balth. Bekker (1698, 6x) en de rector/hoogleraar: P. Moll (1677, 17x)

Aangenomen mag worden dat in de bibliotheken van Fungerus, Neuhusius, Gutberleth en Saeckma ook die van hun vaders geheel of gedeeltelijk zijn opgenomen. Voor Fungerus geldt dit ook voor zijn schoonvader Vibrandus Revis van Hallum. In 1581 vond te zijn huize 'ant oldehoffter kerckhoff' een grote boekverkoop plaats waarbij hij zelf veel kocht. Zijn (latere) schoonzoon Fungerus kocht er o.a. een editie van Cicero's brieven door Erasmus.

Totaal aantal Erasmiana bij de negen genoemde mannen: 108, waarbij de drieëndertig van Fungerus en de zeventien van Moll het gemiddelde opkrikken. De *Adagia* komen het vaakst voor (11x, incl. dubbele exemplaren), gevolgd door de beide zesmaal vermelde *Colloquia* en *Moriae Encomium*, zoals de *Stultitiae Laus* steeds werd genoemd. De *Colloquia*, een echt schoolboek, ontbraken bij de juristen Saeckma en Knijff, maar ook bij Fungerus en Neuhusius. Daarna kwamen de *Copia Verborum* (verkorte titel) en het boekje over de juiste uitspraak van Grieks en Latijn (elk 5x), een brieveneditie en de zo genoemde *Miles Christianus* (elk 4x) en de *Apophthegmata* (3x). De rectoren hadden Erasmus' tekstuittgaven van Plutarchus, Lucianus, Plato, Cicero en Seneca en zijn tekst en Latijnse vertaling van het Nieuwe Testament in bezit. Het 'schoolwerk' lijkt dus te domineren en Erasmus' theologische geschriften en bijbelcommentaren ontbraken nagenoeg, behalve bij Moll (9x), Fungerus (8x) en Saeckma (3 van de 7).

Interessant is een vergelijking met de eerste catalogus van de Franeker academiebibliotheek (editie Jacob van Sluis, 2011) die tweeëndertig Erasmus-titels kende: geen *Colloquia*, maar wel *Adagia* (2x), *Apophthegmata* (2x), *Moriae Encomium*, de brieven, een Griekse grammatica, geannoteerde en/of vertaalde teksten van Aristoteles, Sextus Empiricus, Suetonius en de kerkvaders.

De hoge notering van de *Adagia* in de meeste Friese geleerde bibliotheken is begrijpelijk. Zolang het Latijn functioneerde als taal van wetenschappers en geleerden, bleef Erasmus' spreukenverzameling een onmisbare bron om brief, vers, rede en verhandeling te versieren.

Tenslotte de boeken uit het bezit van Erasmus zelf in Friesland. Martin Engels heeft hun lotgevallen gedetailleerd beschreven.⁶⁰ Een van zijn (*sum Erasmii*) vijf Aldijnen in de Franeker academiebibliotheek/Tresoar is een Lucianus-editie uit 1503, geschonken door hoogleraar medicijnen Menelaus Winsemius. Zou dit dezelfde editie zijn die op blz. 75 van de veilingcatalogus van Fungerus' bibliotheek wordt genoemd: *Luciani opera Graece apud Aldum. 1503*? Wat zou het prachtig geweest zijn als daarin onder het 'sum Erasmii' ook 'sum Fungeri' had gestaan.

Behalve de Lucianus worden in de veilingcatalogus de volgende Erasmi-ana genoemd:

Chilias Proverbiorum (1516), *Moriae Encomium* (1522), *Spongia* (1523), *De temptatione mundi* (1523, met 4 *Declamationes*), *Ciceronianus* (1529), *Apophthegmata* (1531, 2x), *Epitome topographica totius orbis...ed. per E.R.* (1535), *De ratione concionandi* (1545), *Lingua* (1547), *De conscribendis epistolis* (1548), *Epitome Adagiorum Erasmii, Junii et aliorum* (1593) en ongedateerd: *De recta pronuntiatione Latini Graecique sermonis* (2x); verder tekstuitgaven (en commentaar) van Plato, Plutarchus (3x), Cicero (*Officia*, 1533), Seneca (2x), Suetonius (4x) en 3 uitgaven van het Nieuwe Testament met Latijnse vertaling.

Bijlage 4

De veilingcatalogus van Fungerus' bibliotheek (1613)

De catalogus telt 1454 nummers en bovendien een aantal vooral juridische theses en manuscripten, o.a. enige Chinese teksten. De boeken zijn ingedeeld in acht rubrieken en daarbinnen in achtereenvolgens folio, quarto, octavo en dec.sexto formaat.

I.	Theologici:	54 + 46 + 113 + 14:	totaal 227
II.	Iuridici:	16 + 21 + 66 + 6:	totaal 109
III.	Politici:	0 + 8 + 12 + 4:	totaal 24
IV.	Medici:	26 + 32 + 81 + 14:	totaal 153
V.	Astronomici, arithmetici, mathematici et geometrici:	10 + 16 + 8 + 0:	totaal 34
VI.	Historici, poetici, oratores, philosophi et logici:	104 + 60 + 195 + 21:	totaal 380
VII.	Philologi:	13 + 42 + 272 + 30:	totaal 357
VIII.	Miscellanea:	46 + 54 + 55 + 15:	totaal 170

60 Engels, 'Erasmi-ana in de Franeker academiebibliotheek'; Idem, *Erasmus' handexemplaren*; Idem, 'Vroeger eigendom van Erasmus'.

Bijlage 5

Edo Neuhausius en de Lof der Zotheid. Drie voorbeelden van imitatio, variatio en aemulatio.

I.

Erasmus:

'In hun tredmolens en slachthuizen worden ze seniel door het gezwoeg temidden van de kudden jongens, doof door hun gekrijs, van de stank en het vuil ziek. Maar dankzij mij schijnen ze de eersten der stervelingen te zijn. Ze zijn zo in hun nopjes met zichzelf, terwijl ze de bange schare met dreigend gelaat en stem terroriseren en met plak, roede en zweep de beklagenswaardigen aanpakken. (--) Intussen lijkt hun die vuiligheid pure schoonheid, de stank geurt als marjolein en die troosteloze slavernij wordt voor een koningschap gehouden.'

Neuhausius:

'In de tredmolens van de scholen worden ze door het gezwoeg seniel temidden van de kudden jongens, door hun gekrijs doof, van de smeerboel ziek. Terwijl ze ondertussen de bange schare met hun stem en gelaat terroriseren en de zeer beklagenswaardige kudde de bevelen van de dictators uitvoert, menen ze de hoogste positie onder alle stervelingen in te nemen. (--) In hun keiharde slavenbestaan beelden ze zich de hoogte van koninklijke macht in, in hun laagste rangen aan de onderkant van de maatschappij zien zij benijdenswaardige eervolle topposities. De vuiligheid van het vieze tuchthuis lijkt hun schoonheid. Jongensstank geurt als marjolein. De plak prefereren ze boven een scepter, de kathedr boven een troon, de leraarstoga boven een keizerlijke mantel.'

II.

Erasmus:

'Als iemand van hen de (naam van de) moeder van Anchises of een bij de goegemeente onbekend woordje in een smerig papiertje gevonden heeft, zoals bubsequam, bovinator of manticulator, of als iemand een fragment van een antieke steen met geruïneerde letters ergens heeft opgegraven, wat een gejuich dan, wat een triomferen, wat een loftuitingen, net alsof ze Afrika verslagen hebben of Babel ingenomen.'

Neuhusius:

‘Als ze een eerder onbekend woordje of een ingewikkelde betekenis uit een oude auteur geleerd hebben, triomferen ze als over de inname van Den Bosch of het onderscheppen van de schatten van Amerika.’

III

Erasmus (slotzinnen):

‘Noem je dit eerder waanzin dan dwaasheid? Maakt me niets uit, maar geef toe dat dankzij mij dit wezen, dat van allen verreweg het ongelukkigst is, zozeer zijn geluk niet op kan, dat hij zelfs niet met de koning van de Perzen wil ruilen.’

Neuhusius (kernzinnen):

‘Gun ons schoolmeesters, vraag ik, deze dwaasheid. Zij vervult ons met zachtmoedigheid, zodat we met de grootste inspanning van lichaam en geest van uw vormeloze jonge beertjes nuttige burgers van de Republiek maken. Niemand kan zich meer verdienstelijk maken voor God, niemand kan de Republiek een grotere dienst bewijzen dan wanneer hij de jeugd onderwijst en vormt. Vooral nu, nu zij zo is afgegleden, dat uit alle macht gepoogd moet worden haar in het gareel te houden.’

Bijlage 6

Opera Fungeri

1. *De puerorum disciplina et recta educatione liber* (1584, Antverpiae apud Christophorum Plantinum, 80); herdrukt als *De puerorum disciplina et recta institutione* (1586, Lugd. Batav. ex officina Plantini, apud F. Raphelengium, 80).
2. *Sylva carminum, in qua varia epigrammata et epitaphia doctorum ac illustrium virorum patriae continentur* (1585, Lugd. Batav. apud Chr. Plantinum, 80); nieuwe, vermeerderde herdruk als *Variorum Carminum Sylva* (1607, Franekeræ apud Aeg. Radaeum, 80).
3. *Nova proverbiorum farrago, tam ex Graecis, quam Latinis auctoribus collecta* (1585, Lugd. Batav. apud Chr. Plantinum, 80).

4. *De conflagratione mundi, de resurrectione, iudicio, bonorum praemiis, malorum poenis, carmen paraineticum ad omnes pios* (1589, Franekerae apud Aeg. Radaeum, 80); ongewijzigd herdrukt in 1591, Franekerae apud Aeg. Radaeum.
5. *Sacrorum carminum sylloge, in qua continentur Messiados libri IIII, collecti ex quatuor Evangelistis: item Hymnus in laudem Trinitatis cum graeca paraenese ad pietatem* (1591, Lugd. Batav. apud Fr. Raphelengium, 80).
6. *Illustr. principis Mauritii et Generosi comitis Gulielmi Frisiae praefecti, procerumque ampliss. foederatarum regionum epinicia* (1595, Lugd. Batav. apud Fr. Raphelengium, 80).
7. *Symbolorum variorum, maxima tamen ex parte Ethicorum, quae cum principibus, tum aliis clarissimis viris inscripta sunt additaeque explicatione in majorem amplitudinem diffusa liber unus* (1598, Franekerae apud Aeg. Radaeum, 80).
8. *Etymologicum Latinum ex probatissimis philologis, philosophis, historiographis, poetis, et aliis scriptoribus diversis in unum corpus collectum, antiquitatibus et animadversionibus passim refertum, vocabulis insuper iis, quae transierunt ex linguis sacris in ius Latinitatis locupletatum* (1600 en 1605, Francoforti e collegio Paltheniano, sumptibus Jonae Rhodii, 80); herdrukken: *Etymologicum trilingue Latinum, Graecum et Hebraicum, caeteris omnibus emendatior* (1607, Lugd. (Lyon) apud A. de Harsy, 80); *Originatonum seu etymologici triglootton florilegium* (1628, Lugd. (Lyon) sumptibus Petri Ravaud, 80); *Lexicon philologicum in quo primigeniae vocum Hebraearum, Graecarum et Latinarum origines: summo ingenii acumine investigatae ex authoribus omnis literaturae peritissimis ac probatissimis: opus omnibus perutile* (1658, Lugd. (Lyon) apud J. A. Huguetan et M. Ravaud, 80).
9. *Carminum moralium piorumque libri tres, quorum primus Disticha, alter Tetrasticha, tertius Hexasticha habet; ad usum iuventutis in unum volumen accumulata* (1611, Franekerae apud Aeg. Radaeum, 80).

Yndeks op persoansnammen

Abel (bijbels figuur)	106	Amsterdam,	
Abelardus, Petrus	140	Alardus van	61, 63, 65, 84
Acronius, W.	165	Antonides, Henricus	135-136
Adam, Melchior	115	Aquino, Thomas van	140
Adama, Lollius	135	Aristoteles	143, 159, 165
Adriaan VI (paus)	86	Artopaeus, Rudolph	155
Aeneas	154	Arumaeus, Dominicus	162
Aesgo,		Athena, Pallas: zie ook	
vicaris te Franeker	55	Minerva (Griekse/	
Aggeus, Augustinus	108-109	Romeinse godin)	160
Agricola, Hendrik	62	Augustijn, Cornelis	147
Agricola, Johannes	62	Augustinus (van Hippo;	
Agricola, Rudolf	4, 8, 12, 16,	kerkvader)	128, 140
	18, 23, 25, 30,	Aulelius, Alardus	135, 155
	34-36, 46, 49,	Aurelius, zie Gerard,	
	51-52, 59-68,	Cornelis	
	78, 98, 106,	Averroës	159
	115, 117-118,	Avicenna	142
	123-124, 133,	Aytta, Bernard	
	144, 156	Bucho van,	21, 26, 31, 34,
Agrippa			46, 101-102,
von Nettesheim,			118, 128
Heinrich Cornelius	144	Aytta, Folkert van	31
Albada, Aggaeus van	18-19	Aytta, Jets van	18
Albada, Andreasv153		Aytta, Rintje van	31
Albada, Wopke	153	Aytta, Seerp van	18
Albon, Antoine d',	93	Aytta, Viglius van	5, 16-18, 23,
Algoet, Lieven	39-40		25-27, 31-35,
Alciato, Andrea	32, 41, 55,		39, 41-43, 46-
	116, 126		50, 52, 55, 58,
Allen, Percy	103, 111		72, 86, 98,
Amama, Nicoraas	135		102, 114-133,
Amama, Sixtinus	151, 162		160
Amerbach, Bonifacius	131	Balbi, Girolamo,	35, 65
Amerbach, Bruno	76	Balbus, Hieronymus	
Amerbach, Johann	34, 125, 133	zie Balbi, Girolamo	
Ammonio, Andrea	75, 108-109	Bannisio, Jacopo	81
Ammonio, Pietro	110	Barbaro, Ermolao	59, 66-67
Ambrosius (kerkvader)	140		

Barbier, Pierre	88	Brandenburg,	
Barbireau, Jacob	64, 66	Albrecht van	91
Bartolini, Riccardo	92	Brassicanus,	
Bataven		Johann Alexander	48, 51
(Germaans volk)	73-74	Breul, Philippus	147, 149
Batt, Jacob	29, 80	Brie, main de	91
Becker, Johan	25, 108	Bruni, Leonardo	118
Bedyll, Thomas	96, 111	Bruno, Giordano	144
Beima, Bernardus van	23	Bucer, Martin	140
Bekker, Balthasar	150, 165	Budé, Guillaume	32, 81, 90, 125, 144
Bembo, Pietro,	76, 87, 119- 120, 122-125, 131, 133	Bullinger, Heinrich	139-140
Bergen-Glymes,		Bulephorus	
Antoon van	91	(alter ego van	
Bergen-Glymes,		Erasmus)	74, 120
Hendrik van	79	Burmania, geslacht	20
Bertholff, Hilarius	40	Burmania, Douwe van	34
Beza, Theodorus	139	Burmania, Rienck van	26, 32-35, 41
Birckmann, Franz	96	Burmania, Tjaerd van	21
Blount, William		Büsslein, Margarete	43
Lord Mountjoy	107-108, 111	Cajetanus, Thomas	140
Boëthius	143	Calliope	
Bogerman, Johannes	153, 160-161	(Griekse muze)	104
Bonamicus, Lazarus,	120-122, 133	Calvijn, Johannes	12, 139
Boot, Johan	155	Camillo, Giulio	
Bonninga van		(zie ook Nosoponus)	122-125, 128
Sjaerdema,		Cammingha, geslacht	19-20, 24, 156, 162
Ath Pierdr	34	Cammingha,	
Borssele, Anna van	29, 80	Franciscus	156
Bot, Petrus	155	Cammingha	
Botzheim, Johann	88, 93	Graets Pieterdr	56
Boucirus, Hector	162	Cammingha,	
Bouricius, Jacobus	153	Haye van	3, 6-58, 71, 117, 126, 131, 133, 156
Bourgondië, Adolf van	29, 80	Cammingha,	
Bourgondië,		Minne van	56
Filips van (bisschop		Cammingha,	
van Utrecht)	95	Pieter van	20-23, 55-56, 156
Bourgondië,			
Maximiliaan van	25		
Bottis, Henri de	12		
Brahe, Tycho	144		

Yndeks op persoansnammen

Cammingha, Sicke van	20, 22, 33, 56-57	Civilis, Julius	86
Cammingha, Sixtus van	156	Clericus, Johannes	142
Cammingha, Sjouck van,	24	Clingbijl, Raphael	162
Cammingha, Tetardus van	156	Colet, John	103-107, 110
Cammingha, Wytthie van, 24		Comus (klassieke godheid)	123
Cammingha, Wytze van	19, 22, 33, 56-57, 156	Coninck, Felix de	40
Campeggio, Lorenzo	81, 87, 90, 93, 97	Copernicus, Nicolaus	144
Camstra, geslacht	20, 22	Corderius, Mathurinus	147-149
Canius, Johannes zie Hondt, Jan de		Corsi, Pietro	76
Canter, Jacob	16, 18, 30, 32, 34-35, 52, 68, 117, 123, 133	Cortesi, Paolo	119
Canter, Willem	152, 156	Cosmus (personage bij de Romeinse auteurs Juvenalis en Martialis)	103-104
Canterbury, Anselmus van	140	Cronenburch, Adriaan van	19
Chapuys, Eustache	96	Dalberg, Johann von	62
Carafa, Gianpietro	69, 80	Dambrowski, Marcin,	39
Carlebitzius zie Carlowitz, Christoph		Decius, Justus	81
Carlowitz, Christoph	39-40	Deiotarus, Zacharias	39, 125
Carondelet, Jean	81, 91	Dekema, Jarich	55
Casaubon, Isaac	144	Dekema, Jel van	55
Cato de Oude	147	Dekema, Juw van	20
Charnock, Richard	102-107	Diericx, Margreet	153
Chatten (Germaans volk)	73	Dilft, Frans van der	43
Chrysostomus, Johannes (kerkvader)	40, 140	Diogenes (Grieks wijsgeer)	15
Cicero, Marcus Tullius	28, 68, 119-121, 123, 126-128, 130, 132, 148, 157, 163-165	Dokema, Doed	20
		Doman, Harmannus	136, 150
		Dorp, Maarten van	88
		Drusius, Johannes sr.	135, 150-151, 153
		Drusius, Johannes jr.	151
		Duns Scotus, Johannes	140
		Eekhoff, Wopke	146, 155
		Egmond, van (geslacht)	19
		Egnazio, Giambattista	83
		Eggs, Martin	159, 166
		Episcopus, Nicolaas	46

Eppendorf,		Gaukema, Eelts	33
Heinrich von	44	Geestdorp, Petrus	146-147
Eminga, Fouwel	20, 56	Geldenhouwer, Gerard	63, 64
Eminga, Ids	20	Gerard, Cornelis	35, 65, 83
Eminga, Rienck	21, 24	Gerson, Jean	140
Empiricus, Sextus	165	Gesner, Conrad	144
Erasmus, Desiderius pa		Giberti, Gian Matteo	90
Estienne, Henri	144	Gigli, Silvestro	91
Estienne, Robert	144	Gillis, Pieter	39, 103, 111
Euripides	68, 135	Goclenius, Conradus	25, 32, 40, 55-56, 74, 82
Everaerts, Nicolaas	 70-71, 79, 87	Goís, Dãmiao de	97
Faber, Timaeus	162	Goudanus, Cornelius	
Farel, Guillaume,	140	Gerardi zie Gerard,	
Ferdinand I (keizer)	13	Cornelis	
Fettjesz., Jelle	146	Greenblatt, Stephen	 0
Feytsma, Hessel van	33	Guicciardini, Lodovic	
Ficino, Marsilio	143	Gutberleth, Tobias	146
Filips II (koning van		Gutberleth, W.	165
Spanje etc.)	47, 116, 153		
Filips de Schone		Hachting, Johannes	162
(Bourgondische vorst)	90, 97	Haitsma, geslacht	156, 162
Fisher, John	39, 93, 95, 107	Haitsma, Bonifatius	152, 156
Foucault, Michel	65	Haitsma, Obbe	152, 156
Friesland, Jan van		Halen, Goswinus van	63, 65-67
zie Phrisius, Johannes		Hania, Ida	31
Friso (mythische figuur)	20	Hannibal, Barkas	
Froben, Hieronymus	29	(Punische legeraan- voerder)	11, 98
Froben, Johann	38, 43, 46, 126	Harpalus (personage uit de Colloquia)	44
Frobenius,		Hayo (mythische figuur)	20
Johannes Erasmus	43	Hegius, Alexander	36, 63, 66-67
Froude, James Anthony	9	Hendrik VIII (koning van Engeland)	108
Fugger, Anton	32	Hercules (halfgod uit de klassieke Oudheid)	11
Fungerus, Johannes	5, 137, 145- 169	Heerma, Godschalk ab	156
		Heerma, Iohannes ab	156
Gabbema, Simon Abbes	18, 20	Herema, Ath	55
Galenus		Herema, Anna	55
(Grieks medicus)	135, 142	Herema, Edwert	55
Gansfort, Wessel	55, 60		

Yndeks op persoansnammen

Herema, Gerrold van	22-23, 53-55	Jansen, Occo	150
Herema, Hector	56	Jansz., Fonger	151
Herema, Hylck	56	Japix, Gysbert	146-147
Herema, Luts,	56	Jezus	105, 154
Herema, Tjaert	55	Junius, Hadrianus	153
Herema, Trijn	56	Juvenalis (eigenlijk	
Heresbach, Conrad	38	Decius Iunius	
Heringa, Haye	20	Iuvenalis)	104
Herman, Haio	16, 18	Juwsma, Jemme	21
Hieronymus			
(kerkvader)	50, 140	Kaïn (bijbels figuur)	106
Hilarides, Johannes	149, 161	Kan, Nicolaas	81
Hippocrates		Karel V (keizer)	21, 32, 47, 52,
(Grieks medicus)	135, 142		55, 69, 80-81,
Holdingha, Bothe van	20		84, 89-93,
Holdinga, Doedt van	56		95, 97-98,
Holdinga, Fouwel	55		116
Holdinga, Wilco van	56	Keulen, Antonius van	23, 31
Hompen,		Keulen, Batholo-	
Herman Haye	12, 20, 35-36,	maeus van	66
	43-45, 48-49,	Keyser, Hendrick de	149
	51-53, 117,	Knijff, Hor.	165
	120, 126	Köl, Johann Alexander	
Hommius, Festus	154, 163	zie Brassicanus,	
Hondt, Jan de	43	Johann Alexander	
Hopperus, Joachim	19	Koler, Johann	76-77, 83-84
Horrión, Willem van	87	Kooiman, Elly	64-65
Houwerda van		Kooijmans, Luuc,	100
Meckema, Feije	18	Koop im	60
Hoxwier, Aesgje	55	Krzycki, Andrzej	93
Hoxwier, Ausonius	50		
Hoxwier, Hector	47, 49-50, 55,	Laa drie van der	61
	126	Lang, Matthäus	92
Hoyneck van Papen-		Langen, Rudolf von	16, 18, 34, 52,
drecht, Cornelis	129		66, 68, 106,
Hutten, Ulrich von	44, 50		117, 123, 133
Huygens, Constantijn	13	Lascaris, Janus	83
Huizinga, Johan	14, 36, 50-51	Lasco, Johannes a	140
		Latijnen (Italisch volk)	74
Inthyez, Tabbe	102	Latimer, William	78
Isbrandi, Eco	150	Latomus,	
Isocrates	148, 163	Bartholomeus	97

Laurinus, Marcus	71	Martena, Sjouck,	55
Lauwereins, Mark	76, 90	Martialis,	
Leo X (paus)	110, 112	Marcus Valerius	84, 104
Leo, Sibrandus	23	Maximiliaan van	
Lethmaet, Herman	87	Oostenrijk (keizer)	92, 95
Liber, Antonius	66	Meghen, Pieter	109
Lipsius, Justus	13, 118, 128, 130, 144, 157	Melanchton, Philipp	63-64, 140, 144, 156
Livius, Titus	12, 157	Mellema, Hessel van	33
Logus (academicus te Padua)	119-120, 124, 133	Mellema, Luts van	33
Longueil,		Mellema, Ofko van	33
Christophe de	126	Mellema, Poppo van	33
Lubbertus, Sibrandus	135, 142	Mellema, Ritske van	33
Lucianus	148, 163, 165- 166	Mellema, Sjouke van	26, 32-35
Luther, Maarten	10, 44, 63, 92, 122, 124, 140	Mercator, Gerard	144, 159
Lycklama, Marcus	162	Merula, Angelus	19
Lydius, Martinus	134-136, 142, 151	Minerva	
		(klassike godheid)	17, 123
		Minnen, geslacht	20
		Minnema, Rints van	56
		Mnemosyne (figuur uit de Griekse mythologie)	17
		Mockema van,	
		Gerbrand	21
		Moll, Petrus	150, 165
		Montagne,	
		Philippe de la	39-40
		Montaigne, Michel de	140
		Montanus zie	
		Montagne,	
		Philippe de la	
		Montfoort, Pieter van	78
		Mountjoy, Lord zie	
		Blount, William	
		Moorman, Frederik	66
		More, Thomas	91, 95, 107, 110
		Mudaeus, Gabriël	19
		Mulerius, Nicolaus	154
		Müller, Lothar	61
		Müller, Sebastian	73, 79
Machiavelli, Niccolò	144		
Maillard, Nicolas	87		
Maldonado, Juan	72		
Manius, Petrus	69, 86-87		
Manutius, Aldus	67, 83, 141		
Margaretha van			
Oostenrijk (regentes)	90-91		
Marguérite de Valois			
(zus van de Franse koning)	90		
Maria (moeder van Christus)	29, 105		
Maria van Hongarije			
(regente)	78, 91, 116		
Martena, nacht	20		
Martena, Doeke	22		
Martena, Hessel	20		
Martena, Keimpe	22, 55		

Yndeks op persoansnammen

Musurus, Marcus	83	Paulus (apostel)	50
Muzen (de) (Griekse mythologiske figuren)	17, 119, 123	Paulus III (paus)	76
Naerden, Maerten van	53	Pelantinus, Paulus	66
Nassau, Hendrik III van	94	Petrarca, Francesco	60, 62-64, 118, 143
Neander, Michael	144	Petri, Albertus	101
Nemesis (Griekse godin)	17	Petrus, Suffridus	23, 33, 46, 52, 129-130, 132, 152, 154, 158, 160, 163
Nestor (personage uit de Colloquia)	44	Peuerbach, Georg von,	144
Neuhusius, Edo	161-162, 167	Phrisius, Johannes	9, 39, 110
Neuhusius, Reinerus	150, 165	Phrisius, Theodericus Ulsenius	66
Nicolai, Everardus	53	Phrysus, Hermannus	zie Hompen, Herman Haye
Nijhoff, Martinus	9	Piccolomini, Alessandro	143
Nosoponus (alter ego van Camillo, Giulio?; zie ook aldaar)	120, 122-123, 131, 133	Piccolomini, Enea Silvio	143
Occo, Adolf	62, 66	Pico, Gianfrancesco	119
Occo, Anna	49	Pico della Mirandola, Giovanni	144
Occo, Pompejus	49, 84	Pirckheimer, Willibald	71, 75, 93, 96
Occo van Osterhuusen, Adolf	49	Pieters, Sjoerd zie Petrus, Suffridus	
Odda zin, Hemma	21, 23	Pius II (paus) zie Piccolomini, Enea Silvio	
Oecolampadius, Johannes	43	Plantijn, Christoffel	151
Olahus, Nicolaus	82, 91, 97	Plato	135, 143, 165
Orestes (figuur uit de Griekse mythologie)	125	Pliningen, Dietrich von	61-62, 65
Origines (kerkvader)	140	Pliningen, Johann von	61-62, 67
Ovidius (eigenlijk Publius Ovidius Naso)	146, 148, 164	Plinius de Oudere (eigenlijk Gaius Plinius Secundus maior)	59, 142
Pace, Richard	108	Plutarchus	142, 164-165
Papy	29, 106	Poe	155
Para	142	Pon	143
Paterculus, Velleius	157	Poliziano, Angelo	119
Patrizi, Francesco	144		

Popkema, Fedde	22-23	Schotanus, Meinardus	162
Praedinius, Regnerus	159	Sebridarius zie	
Pythagoras		Zebrydowski, Andrzej	
(Griekse wiskundige)	15	Seneca,	
		Lucius Annaeus	27, 57, 157, 165
Quintilianus,		Sewel, Willem	149
Marcus Fabius	28, 68, 157	Sforza,	
		Francesco Maria	88
Radaeus,		Siccama, Sibrandus	159, 162
drukker te Franeker	154	Sickesz van Liauckema,	
Rataller, Georgius	23	Schelte	55
Redman, Richard		Sigismund I,	
(bisschop van Exeter)	102	koning van Polen	40
Regiomontanus,		Simonis, Theodardus	138
Johannes	144	Simons, Menno	140
Rescius, Rutger	25, 32, 56	Sint-Aldegonde,	
Reuchlin, Johannes	64, 90, 144	Marnix van	156
Revius van Hallum,		Sixtinus, Albert	102, 110
Wibrandus	151, 165	Sixtinus, Johannes	3, 21, 39, 84, 98, 100-113
Rhala, Henricus	162		
Rhenanus, Beatus	28, 84, 93- 94, 107	Sjaerda, Luts	55
		Smith, John	110
Rhijn, Maarten van	60	Slap, Martinus	
Ricci, Bartholomaeus,	125, 133	zie Dambrowski,	
Robles, Caspar de	145	Marcin	
Rupilius, Franciscus	76	Spalatinus, George	94
		Spizelius, Theophilus	52
Sadoletto, Jacopo	77	Starter, Jan Jansz.	146
Saeckma, Th.	165	Stebarus zie Stiebar	
Sagarus, Willem	55, 57	von Buttenheim,	
Saksen, Georg van		Daniel	
(heer van Friesland)	20, 90-93, 97	Stiebar von Butten-	
Sasbout, Joost	78, 95	heim, Daniel	39-40
Saxonius, Johannes	63	Stolberg, Hendrik van	101
Scaliger,		Stunica zie Zúñiga,	
Josephus Justus	118, 144	Diego López de	
Scaliger, Julius Caesar	124-125, 133	Suetonius (eigenlijk	
Scarpinelli, Agostino	69	Gaius Suetonius	
Scheltema, Sixtus van	153	Tranquillus)	63, 165
Schenk van Touten-		Sucquet, Karel	42
burg, Hans	101		
Schetz, Erasmus	46, 77		

Yndeks op persoansnammen

Tacitus,		zie Aytta, Viglius van	
Publius Cornelius	86, 157	Virulus, Robertus	25
Talesius, Quirinus	39, 82	Vives, Juan Luis	155-156, 158
Terentius (eigenlijk		Vloten, Johannes van	146
Publius Terentius Afer)	148, 163	Vomelius, Cyprianus	129
Tauler, Johannes	139	Voecht, Jacob	80
Thale, William	81, 108	Volkerts, Jacob	31
Tengnagel, Reinier	19	Vossius, Isaac	154
Tiara, Petrejus	134-144	Vrije, Antoon de	
Tiara, Theodorus	153	zie Liber, Antonius	
Tomiczki, Peter	79, 90, 97	Vroye, Joost	23
Tresling, Tjalling	60	Vulcanius, Bonaventura	142
Tridino, Bernardus de	159		
Trithemius, Johannes	62	Wandelvaert (non)	65
Tunstall, Cuthbert	81, 90, 94- 95, 102	Warham, William	39, 70
Turschsess von Wald-		Waterbolk, Edzo	60
burg, Otto van	33	Wederpers	
Turschsess von Wald-		(religieuze	
burg, Willem van	33	groepering)	97
		Wesseling, Ari	48
Unia (geslacht) 20		Wierman, Herman V van	
Utenhove, Karel 39-40, 76		(aartsbisschop van	
		Keulen),	95
Valeriani, Urbano	83	Wiarda, N. 20	
Valerius, Andreas	129	Wiger, Wigers	149, 166
Valerius, Cornelius	152	Winsemius, Haio	151
Valla, Lorenzo	25, 40, 64, 121, 143, 158	Winsemius, Menelaus	162, 166
Vannes, Pietro	111	Winsemius, Pierius	20, 162
Velden,		Wumkes, Geert Aeilco	160
Henricus van der	60	Wpckez., Hugho	4
Velsius,			
Joannes Gulielmus	151, 154, 158, 165	Zebrydowski, Andrzej,	39-40
Veno, Henricus de	162	Zeus	
Vergara, Francisco	88	(klauwke godheid)	17
Vergilius (eigenlijk		Zúñiga, Diego López de	88-89
Publius Vergilius		Zwarte Hand,	
Maro)	84, 104	zie Zwarte P	
Vesalius, Andreas	144	Zwarte Hoop	
Viglius, van Aytta		(huurlingenbende)	93-94
		Zwingli, Huldrych	140

Yndeks op geografyske nammen

Aduard (klooster)	23, 35, 55	Bourges	34, 116
(Noord-)Afrika	19, 52, 98, 167	Brabant	4, 56-57, 71, 74, 77, 79, 81-82
Alkmaar	79, 93-94	Brugge	76
Alpen	8, 83, 122	Burgos	72
Ameland	18-20, 22, 56, 156	Cambridge	108
Amsterdam	79	Chieti	69
Anderlecht	70-71	Como	68
Antwerpen	39, 57, 66-67, 103, 110, 152- 153	Consera	105
Arkel (Land van)	94	Corri	22
Aquileia	59	Delft	151
Asperen	94-95	Deventer	23, 31, 35-36, 58, 63, 65-67, 79
Athene	16, 52	Ditiones Caesaris (= de verzamelde ge- bieden die Karel V toebehoorden)	89, 98
Baflo	35, 78	Dokkum	163
Batavia (Latijnse vertaling voor Holland)	73, 87	Dole	7, 13-14, 25-27, 31-35, 39-41, 43, 46, 51
Batavorum Insula, zie Insula Batavorum		Dordrecht	79
Bazel	7-9, 14, 17- 18, 25, 27-28, 34-35, 37-38, 40-44, 51, 71, 74, 77, 89-90, 115-116, 126, 131	Douai	135
Beverwijk	94	Dover	111
Boekhara	88	Duitsland/Duitse Rijk	19, 25-27, 36, 45, 59-60, 67-68, 70, 73, 78, 86-87, 91, 103, 106, 150
Bohemen	44	Dülmen	116
Bologna	22, 102	Egglescliff	102
Bolsward	4, 101-102, 145, 147, 149- 153, 156, 160, 162-163	Egmond (abdij)	94
Borssele	108	Emden	48, 66

Engeland	4, 39, 45, 47, 70, 75, 100- 102, 109-110	Haag, Den	31, 70, 79
Erfurt	23	Haarlem	78-79
Europa	26-27, 52	Hacombe	102
Ferrara	62, 64	Harlingen	145, 163
Ferwerderadeel	34	Heidelberg	46, 61-62
Florida	143	Hennaarderadeel	4
Franche-Comté	31	Holland	4, 6, 10, 31, 66, 70, 72-74, 78-80, 82- 96, 98, 105, 120, 145
Franeker	5, 50, 55, 114, 134-145, 149- 151, 153-155, 159-160, 162- 166	India	20
Frankfurt am Main	154	Ingolstadt	116
Frankrijk	19, 45, 70, 86-87, 92-93, 152, 156	Insula Batavorum (bij Erasmus Latijnse ver- taling voor Holland)	84, 86
Freiburg im Breisgau	7, 9-11, 13, 35, 39, 42-44, 54, 56, 58, 71, 76- 77, 115-116	Italië	8, 12, 25, 27, 29, 36, 39, 45-47, 49, 51, 54-55, 57, 59- 60, 67-69, 74-77, 103, 114, 116-117, 119, 135
Friesland	4, 11-12, 16, 20, 23, 31, 34, 41, 47, 49-50, 53, 55, 66, 68, 82, 91-93, 98-99, 102, 106, 109, 123, 134, 138, 145, 147, 152, 159- 163, 166	IJssel	66
Gelre	92-94, 148	Kampen	64
Genève	139, 160	Keulen	23, 33, 40, 48, 67, 152
Goes	55	Kopenhagen	159
Gouda	70, 79	Krakau	40
Griekenland	59	Lage Landen, zie Nederlanden	
Groningen	55, 60-64, 137, 154	Latium	59
		Leeuwarden	10, 18-23, 31, 52, 54, 57, 71, 82, 101, 106- 107, 145-146, 148, 151-152, 154, 160-163

Yndeks op geografyske nammen

Leeuwarderadeel	20	Padua	47, 49-50, 76, 114, 116, 119-121, 123, 131-133
Leiden	79, 135, 137, 146, 151, 153- 154	Paestum	103-104
Lethe (rivier in de onderwereld)	75	Parijs	39-40, 48-50, 66-67, 124- 125
Leuven	10, 19, 21-26, 31, 33, 39-40, 48-50, 54-55, 62-63, 67, 76, 80-81, 95, 110, 135, 145, 151-152, 160, 162	Pavia	50, 62
Limmen	94	Peru	143
Linge (rivier)	94	Perugia	49, 92
Londen	102-103, 107- 109	Polen	39
Lotharingen	93, 95	Rijn	73
Lutkewierum	4	Rome	49, 69, 75-77
Mechelen	50, 153	Rotterdam	72-73, 79, 149
Middelburg	108	Samarkand	88
Moskou	143	San Giorgio in Bosco	76
Münster	97, 116	Schoonhoven	79
Napels	69	Selwerd	65
Nederlanden/ Lage Landen	60, 66, 78, 90-91, 95, 107, 110	Siena	102
Neurenberg	42	Sint Jacobiparochie	82
Nijmegen	63, 65	Sleeswijk-Holstein	63
Noord-Europa	68	Sneek	163
Oezbekistan	88	Sogdiana	88
Oostdongeradeel	33	Spaarndam	94
Oost-Friesland	62, 66	Spanje	69, 72, 80, 88, 91
Oostrom	33	Sparta	15
Orléans	22, 55	Speyer zie Spiers	
Oxford	102-103	Spiers	116
		Sponheim	62
		Steinfurt	161
		Steyn	67
		Stuttgart	61
		Tiber	77
		Tietjerksteradeel	20
		Tunis	97

Yndeks op geografyske nammen

Utrecht	31, 79, 94, 137-138, 152
Valence	116
Veere	79
Venetieë	40, 67, 125, 139, 159
Walcheren	70, 81
Weimar	91
Wenen	13, 48
Westfalen	66, 150
Westfalen (Vred n)	90
Wittenberg	138
Woerden	79
Wonseradeel	34, 41
Workum	135, 163
Zeeland	70, 79-81
Zevenbergen	79
Zuiderzee	145
Zwitserland	45, 90
Zwolle	23

De bydragen yn dit nûmer binne fan:

Dr. Fokke Akkerman (1930-2017) wie oant syn pensjonearring universitêr haaddosint oan 'e Ryksuniversiteit Grins. Hy publisearre ûnder mear oer Agricola en it iere humanisme yn Grinslân en Fryslân, en oer Spinoza.

Dr. Wiebe Bergsma (1955-2015) wie as histoarikus ferbûn oan 'e Fryske Akademy. Hy publisearre oer de reformaasje yn Fryslân, iermoderne gelearden en it hoflibben yn Ljouwert. Ta syn wichtichste publikaasjes heart *Tussen Gideonsbende en publieke kerk: Een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580-1650* (1999).

Dr. Jan Bloemendal (1961) is senior ûndersiker oan it Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis fan 'e Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Hy is útfierend sekretaris fan 'e útjefte fan alle wurken fan Erasmus (*Erasmii Opera Omnia* / ASD). Fierder hâldt er him dwaande mei Latynsk toaniel yn 'e iermoderne tiid.

Dr. Tom B. Deneire (1981) is konservator fan 'e Bysûndere Kolleksjes fan 'e Universiteitsbibliotheek Antwerpen, mei spesjaal omtinken foar 'publiekswerking, bibliografie en digital humanities'. Syn ûndersyks-aktiviteiten lizze op it mêd fan 'e Neolatynske literatuer en Jesuitika.

Prof.dr. Jan van Herwaarden (1940) wie fan 1971 oant syn pensjoen yn 2005 oan 't wurk by de Nederlands Economische Hogeschool/Erasmus Universiteit te Rotterdam en besette as bysûnder heechlearaar de dr. Elie van Rijckevorsel-learstoel foar kultuerskiednis. Hy publisearret oer in breed ferskaat fan ûnderwerpen, yn 't bysûnder oer letmidsiuwske leauwensfoarstellings, mei de klam op yn earste ynstânsje beafearten, spesjaal dy nei Santiago de Compostela, en dêrnei sûnt 1998 op Erasmus.

Dr. Jacob van Sluis (1953) studearre teology en filosofy oan 'e Ryksuniversiteit Grins. Hy wurket as kolleksjefoarmer by Tresoar te Ljouwert en by de Universiteitsbibliteek te Grins. Syn ûndersyk is rjochte op 'e Nederlânske filosoof Frans Hemsterhuis (1721-1790) en op 'e eardere universiteit fan Frjentsjer.

Drs. Piter van Tuinen (1942) is klassikus. Hy wie rektor fan it Christelijk Gymnasium Utrecht. Hy makket stúdzje fan 'e Neolatynske literatuer en 'e Latynske skoallen yn Fryslân.

